

UDPEGNING AF

NATIONALE KULTURMILJØER

I DANMARKS BYER FRA MIDDELALDEREN TIL MIDTEN AF 1800-TALLET

Kultur

MINISTERIET

SLOTS- OG KULTURSTYRELSEN

UDPEGNING AF NATIONALE KULTURMILJØER

Udgivelsesår: 2025

Forside: Smedegade i Ærøskøbing

Bagside: Sæby Vandmølle og Sæby Å

Tekst: Anja Viinberg Jørgensen, Caspar Jørgensen, Morten Stenak, Signe Marie Rohde, Vibe Ødegaard og Dan Leif Nielsen

Fotos: Anja Viinberg Jørgensen, Morten Stenak, Katrine Gram Sloth, Mikael Holdgaard Nielsen, Søren Damgaard Jensen, Sille Radoor Larsen, Folmer Iversen og Slots- og Kulturstyrelsen

Kortproduktion: Dan Leif Nielsen og Morten Wulff Ingvorsen

Billedredaktion: Anja Viinberg Jørgensen og Katrine Gram Sloth

Opsætning og grafik: Anja Viinberg Jørgensen, Thomas Rahbek og Katrine Gram Sloth

Citeres som: Slots- og Kulturstyrelsen. Udpegning af nationale kulturmiljøer i Danmarks byer fra middelalderen til midten af 1800-tallet. 2025. Kulturministeriet

ISBN: 978-87-94241-14-4 (trykt), 978-87-94241-15-1 (digital)

INDHOLD

FORORD.....	4
KOMMISSORIUM.....	5
PROCES, FORUDSÆTNINGER OG KRITERIER.....	6
DET DANSKE BYSYSTEM.....	10
NATIONALE KULTURMILJØER.....	14
DRAGØR - <i>Skipperbyen ved Øresund</i>	16
EBELTOFT - <i>Den lille købstad med naturhavn</i>	26
FREDERICIA - <i>Fæstningsby og religiøs fristad</i>	36
FAABORG - <i>Handelsby med bevaret byport</i>	48
HADERSLEV - <i>Sønderjysk byggeskik i hertugbyen</i>	58
HELSINGØR - <i>Øresundstold og internationale impulser</i>	68
KØBENHAVN - <i>Rigets hovedstad og hovedfæstning</i>	78
KØGE - <i>Handel, bindingsværk og fede jorder</i>	90
RIBE - <i>Danmarks ældste og mest velbevarede by</i>	100
RINGKØBING - <i>Fjordhavn og røde teglstenshuse</i>	110
STEGE - <i>Middelalderlig byvold og handel ved Østersøen</i>	120
SVANEKE - <i>Klippegrund og fiskeri i Østersøen</i>	130
SÆBY - <i>Børglum-bispens by ved Kattegat</i>	140
TØNDER - <i>Handel, marsk og gavlhuse i Sønderjylland</i>	150
VIBORG - <i>Stiftsby og landsting ved Hærvejen</i>	160
ÆRØSKØBING - <i>Søfart fra Det Sydfynske Øhav til hele riget</i>	170
SÅRBARHEDER OG ANBEFALINGER	180
LITTERATUR.....	182

FORORD

Med denne rapport præsenteres en superliga af 16 smukke og interessante byer, som ekspertudvalgets medlemmer med deres dybe faglighed og store overblik har peget på som nye nationale kulturmiljøer.

Det er små byer, større byer og en enkelt regulær storby. Fra Tønder i syd til Sæby i nord. Fra Ringkøbing i vest til Svaneke i øst. Og med vores fantastiske hovedstad omtrent lige i midten. Det er byer, som rummer spændende historier om købmænd og søfolk, håndværkere og munke, konger og hertuger – om mænd, kvinder og børn og deres hverdagsliv gennem historien.

Fælles for byerne er, at man i særlig grad har værnet om deres særpræg, om de gamle bygninger og de historiske strukturer med krogede gader, torve og pladser. I flere af byerne kan vi takke lokale ildsjæle for, at bymiljøerne er bevaret gennem forandringsfyldte perioder.

Udpegningen til nationalt kulturmiljø gør ikke de 16 bykerner til museer. De bliver hverken til Venedig eller – med al respekt – Den Gamle By. Hele formålet med udpegningen er netop, at livet og den afbalancerede udvikling skal gå videre. Forhåbentlig vil rapporten med dens grundige værdibeskrivelser, fotos og fine kort være et nyttigt redskab for politikere og planlæggere til at sikre, at byudviklingen også fremover går hånd i hånd med bevaringen af kulturarven.

Jeg håber samtidig, at rapporten giver endnu flere danskere inspiration til udflugter og byferier rundt i vores dejlige land.

Stor tak til ekspertudvalget og til kommuner, museer og lokalarkiver for positiv modtagelse og konstruktive bidrag.

God læselyst!

Jakob Engel-Schmidt
Kulturminister

KOMMISSORIUM

BAGGRUND

Regeringen (Socialdemokratiet), Venstre, Dansk Folkeparti og Det Konservative Folkeparti indgik den 15. juni 2022 en aftale om opfølgning på evaluering af planloven. Aftalen indebærer bl.a. en sikring af kulturmiljøer:

”Et ekspertudvalg udpeget af kulturministeren, udpeger i dialog med kommunerne et antal kulturmiljøer, som efterfølgende skal varetages som en national interesse i den kommunale planlægning. Der lægges således op til en tidlig dialog med kommunen ved planforslag, der berører de udpegede kulturmiljøer. Kulturministeren skal via indenrigs- og boligministeren gøre indsigelse, hvis et forslag til kommuneplan ikke er i overensstemmelse med opretholdelsen af de bærende bevaringsværdier i et udpeget nationalt kulturmiljø. Ved eventuel indsigelse vil der være en tæt dialog om mulighederne for tilpasning af planen. Aftaleparterne vil blive forelagt udkast til kommissorium for ekspertgruppen, hvor kriterier for udpegning fremgår. Aftalekredsen forelægges udpegning af kulturmiljøer, inden den varetages som national interesse.”

Med udpegningen vil der blive tilføjet et ekstra lag af beskyttelse til landets mest velbevarede bymiljøer. Kulturministeren kan i dag frede enkeltbygninger og deres umiddelbare omgivelser efter bygningsfredningsloven. Denne kompetence er delegeret til Slots- og Kulturstyrelsen. Kommunerne skal desuden udpege værdifulde kulturmiljøer, f.eks. bykerner, i deres kommuneplan. Endvidere kan kommunerne i deres lokalplaner fastsætte bestemmelser om bevaring af eksisterende bebyggelse.

ORGANISERING

Kulturministeren udpeger fire medlemmer til ekspertudvalget på baggrund af deres faglige ekspertise inden for arkitektur, historie, byplanlægning, byudvikling eller andre relevante fag samt en ministeriel embedsmand som formand. Ekspertudvalget sekretariatsbetjenes af Slots- og Kulturstyrelsen med inddragelse af Bolig- og Planstyrelsen.

KRITERIER FOR FORSLAG TIL UDPEGNING

Ekspertudvalget skal komme med forslag til udpegning af værdifulde bymiljøer, der er opstået eller anlagt i perioden fra middelalderen til midten af 1800-tallet. Det forventes, at udvalget i særlig grad prioriterer at udpege bykerner i de middelalderlige købstæder.

Ved udvælgelsen skal der lægges vægt på, at bymiljøet har en intakt gadestruktur, at der er en stor andel af karakteristiske bygninger med høj autenticitet, samt at der er ældre og miljøskabende elementer til stede, f.eks. brostensbelægninger, bybrønde eller havneinventar, der vidner om byens historie og forskellige aktiviteter gennem tiden. Samtidig skal bevaring tænkes sammen med anvendelse, så der skabes levende bymiljøer.

Der skal tilstræbes en geografisk spredning ud over landsdelene.

Ekspertudvalgets forslag ledsages af en kort rapport, der redegør for processen, begrundet indstillingen af de enkelte kulturmiljøer og konkret beskriver det enkelte miljøes sårbarhed over for ændringer. Rapporten skal have en form, så den er direkte anvendelig i den kommende forvaltning af de nationale kulturmiljøer, og således at den kan benyttes til formidlingsformål.

PROCES OG TIDSPLAN

Det tilstræbes, at ekspertudvalget er nedsat og kan påbegynde sit arbejde primo 2023.

Ekspertudvalget holder 3-5 møder inden efteråret 2023. Der kan i den forbindelse vise sig behov for, at udvalget foretager enkelte besigtigelsesture. Udvalget udarbejder et forslag til udpegning af nationale kulturmiljøer, hvorefter det afslutter sit arbejde. Sekretariatet gennemfører derpå en høring af kommunerne over forslaget.

Det endelige forslag til udpegning af nationale kulturmiljøer forventes forelagt for kulturministeren og aftalekredsen ultimo 2023.

De udpegede kulturmiljøer vil fremgå af ”Oversigt over nationale interesser i kommuneplanlægning”, når udpegningen foreligger.

PROCES, FORUDSÆTNINGER OG KRITERIER

EKSPERTUDVALGET

Kulturministeren udpegede 14. september 2023 et ekspertudvalg bestående af:

- **Anne Mette Boye — arkitekt MAA, byplanlægger Ph.D.**
Stadsarkitekt, Aarhus Kommune
- **Anna Mette Exner — arkitekt MAA**
Indehaver ANNA METTE EXNER ARKITEKTUR
- **Søren Bitsch Christensen — historiker Ph.D.**
Vicedirektør kulturarv, Det Kgl. Bibliotek
- **Arne Høi — arkitekt MAA**
Institutleder, Det Kongelige Akademi
- **Forperson Torsten Asbjørn Andersen**
Afdelingschef i Kulturministeriet (afløste 21. marts 2024 Sigrød Dallerup, afdelingschef i Kulturministeriet)

Ekspertudvalget er blevet betjent af et sekretariat bestående af medarbejdere i Kulturministeriet og Slots- og Kulturstyrelsen. Arbejdsdelingen har fungeret sådan, at udvalget løbende har forholdt sig til sekretariatets materiale, analyser og udpegningsforslag. Ekspertudvalget har afholdt 6 møder.

I perioden december 2023 til januar 2024 indkaldte sekretariatet interesseorganisationer og universiteter til at komme med forslag til, hvilke 15 ældre byer som kunne udpeges. Materialet har været inddraget i ekspertudvalgets videre arbejde.

Ekspertudvalget og sekretariatet har fundet det vigtigt, at udpegningsgrundlaget forholder sig til det store materiale om Danmarks ældre byer, som allerede findes i bevaringsregistreringer, kommuneatlas, lokalplaner, kulturmiljødegørelser, opslagsværker, bymonografier mv. Der er hertil suppleret med egne registreringer og undersøgelser i det omfang, det er vurderet relevant. Alle udpegede bymiljøer samt et antal byer, der var med i opløbet, men som ikke fik plads i udpegningen, er besigtiget af sekretariatet. Dette var nødvendigt for at opnå en aktuel status for de arkitektoniske, visuelle værdier og fortællingens aflæselighed i bybilledet. Endvidere har ekspertudvalget og sekretariatet foretaget en fælles besigtigelsestur til otte byer på Sjælland, Fyn og i Jylland for at afklare mere principielle krav til bymiljøernes bevaringsgrad og helhedspræg som nationale kulturmiljøer. Rapportudkastet er udarbejdet af sekretariatet efter indgående drøftelser i ekspertudvalget og er tiltrådt af medlemmerne.

Ekspertudvalget har i den endelige udvælgelse fravalgt historiske byer/steder, hvor bymiljøet i sig selv indgår i de nationale interesser i planlægningen. Det betyder f.eks., at Christiansfeld (verdensarv) og Frederiksværk (nationalt industriminde) ikke er blevet taget i betragtning.

OPERATIONALISERING AF KOMMISSORIET

Metode og skala

Ekspertudvalget og sekretariatet har i vurderingen af byerne taget udgangspunkt i de autoriserede og velkonsoliderede kortlægnings- og vurderingsmetoder for bebyggelser og kulturmiljøer, hhv. KIP (Kulturhistorien i planlægningen) og SAVE (Survey of Architectural Values in the Environment).

KIP-metoden, som er beskrevet i "Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen" (1999), fastlægger en kulturhistorisk funderet udpegningsproces med fokus på at kortlægge en aflæselig fortælling i kulturmiljøet. Metoden beskriver endvidere en række bevarings- og afgrænsningskriterier, der bør overvejes i kulturmiljøarbejdet.

SAVE-metoden er senest beskrevet i "Kortlægning og registrering af bymiljøer og bygningers bevaringsværdier" (2011) og fastlægger en arkitektonisk funderet udpegningsproces, herunder vejledning i vurdering af den rumlige skala, som bør overvejes i by- og bygningsbevaringsarbejdet.

Det er fundet vigtigt, at de ældre bykerner vurderes i tre rumlige skalatrin:

- Bygninger (karakteristiske)
- Kvarterer og rumdannende bebyggelse omkring hele gadeforløb
- Byen som helhed, oplevelsen af bystrukturen og byens placering i det omgivende landskab samt dens tilknytning til væsentlige udviklingsstrin i de danske byers historie

Anvendelsen af metoderne er tilpasset kommissoriet og rammerne for ekspertudvalgets arbejde.

I den samlede vurdering er der lagt vægt på, at byerne er velbevarede i deres helhed, dvs. at den middelalderlige/oprindelige bykerne er relativt uspoleret i sin grundlæggende vej- og matrikelstruktur, og at mange bygninger er opført før midten af 1800-tallet. Det har endvidere vejet tungt, at (store) dele af bykernen er skånet for hård boligsanering, vejgennembrud og etablering af parkeringspladser, butikcentre mv.

Periode

Ekspertudvalget og sekretariatet har forholdt sig snævert til kommissoriets ordlyd og alene udpeget ældre bymiljøer inden for den tidsmæssige afgrænsning: middelalderen til midten af 1800-tallet og inden for det nuværende Danmarks grænser. Det betyder, at byer, som er opstået i forbindelse med industrialiseringen efter ca. 1840 og/eller i forbindelse med indførelsen af næringsfriheden i 1857, f.eks. stationsbyer, ikke er inddraget i udpegningsgrundlaget.

Bytyper

Ekspertudvalget og sekretariatet har forholdt sig snævert til kommissoriets bytypologiske afgrænsning med fokus på de middelalderlige købstæder. For at sikre repræsentativitet inden for perioden er det dog også fundet hensigtsmæssigt at inddrage andre bytyper i screeningen, såfremt de havde en vis bymæssighed og befolkning før ca. 1850. Det betyder, at også skipperbyer, flækker og handelspladser har indgået i overvejelserne.

Geografisk spredning

For at tilstræbe geografisk repræsentativitet i udpegningen af købstæder med regionalt særpræg har ekspertudvalget og sekretariatet fundet det hensigtsmæssigt at arbejde med en spredning ud over ni landsdele (Nordjylland, Vestjylland, Østjylland, Sydjylland, Fyn med øer, Sjælland, Lolland-Falster og Møn, Bornholm og København/hovedstaden). Det betyder, at der muligvis vil være ældre byer i visse landsdele, som er mere velbevarede end de udpegede, men kommissoriets hensyn til geografisk spredning har vejet tungere.

Karakteristiske træk i bybilledet

Ekspertudvalget har i vurderingen lagt vægt på, hvordan købstadens karakteristiske træk (kendetegn) er repræsenteret i bybilledet.

Det gælder bevarede bygninger, strukturer og elementer som kirker, klostre, præsteboliger, hospitaler, skoler, stiftelser, torve, gader, gyder, byporte, købmandsgårde, boder, skibsbroer, møler, bomhuse, råduse, lavshuse, brønde mv. Det gælder også bevarede dele af bykernens nærmeste omgivelser i form af f.eks. blegepladser, teglgrave og bymarken med ager og eng.

De karakteristiske træk omfatter også en vurdering af brugen af lokale materialer, repræsentationen af regional byggeskik og (inter)nationale arkitekturhistoriske strømninger.

Byens historiske lag

Ekspertudvalget og sekretariatet har fundet det væsentligt at tillægge byernes mange lag og mangfoldige udvikling fra middelalder til i dag værdi, forudsat at sporene kan aflæses i den byggede struktur, og at senere forandringer efter midten af 1800-tallet bygger videre på kulturmiljøets bærende fortælling. Det er også væsentligt, at udviklingen typisk kan aflæses i overgangene mellem den historiske bykerne og dens omgivelser, og at der kan være vigtige sigtelinjer til elementer uden for kulturmiljøets afgrænsning (opland/ressourcegrundlag, havn, nyere bebyggelse).

Siden middelalderen har byerne udviklet sig fra mindre bydannelser omkring et typisk handelsmæssigt, forsvarsstrategisk eller kirkeligt udgangspunkt til det "fuldt udviklede" forindustrielle bysamfund (købstad) omkring 1850.

De ældre bykerner rummer således flere historiske lag og fortællinger.

Hertil kommer, at de fleste ældre byer har været hærget af en eller flere brande, der har ødelagt dele af byen og medført genopbygning af bygninger i hele kvarterer eller langs berørte gadeforløb før 1850. Et andet væsentligt lag er ombygning/erstatning af facader i bindingsværk med facader i grundmur, som i stort omfang skete i anden halvdel af 1800-tallet. I en periode har en række ældre byer også været omgivet af en befæstning – typisk en middelalderlig byvold eller et bastionært renæssanceanlæg – som senere er nedlagt og/eller udvisket af nyere byudvikling.

Bygninger fra den tidlige industrialisering indtil ca. 1890 fandt også plads visse steder i de ældre bykerner, f.eks. møllierier eller senere jernstøberier. De udpegede byer har i vid udstrækning været friholdt fra større omdannelser af bymidterne, som det ellers ses i mange danske byer under industrialiseringen og ved moderne saneringer op igennem 1900-tallet.

Temaer

Ekspertudvalget og sekretariatet har i processen fundet det væsentligt at inddrage en række overordnede temaer, som karakteriserer bydannelsen og byudviklingen indtil ca. 1850, og som på forskellig vis præger købstædernes "grundfortælling" om handel og kulturudveksling.

Disse temaer er:

- Overgangen mellem vikingetid og kristendom samt den tidlige kristendom
- Stiftsbyer og klostre
- Konger og hertuger
- Fæstninger og byplaner
- Søfart og fiskeri
- Handel og internationale forbindelser

Byens placering

Placeringen i landskabet har for de ældre byer haft en afgørende betydning for bydannelsen og mulighederne for befolkningsmæssig og økonomisk vækst. Lokaliseringsfaktorerne omfatter bl.a. nærhed og adgang til vandløb, fjord, hav og andre naturressourcer, strategisk god beliggenhed ved hovedfærdselsårer og "knudepunkter" og/eller naturlig beskyttelse fra f.eks. omkringliggende vådområder, højdedrag mv.

Ekspertudvalget og sekretariatet har fundet det vigtigt, at den landskabelige forudsætning for byens opståen og udvikling indtil ca. 1850 fortsat kan opleves. Det betyder f.eks., at omfattende havne- og byudvikling efter ca. 1850 kan bidrage til at sløre oplevelsen af byens oprindelige relation til landskabet i en sådan grad, at en i øvrigt relativt velbevaret ældre bykerne ikke er udpeget.

Afgrænsning

Alle bymiljøer er som udgangspunkt blevet vurderet i forhold til bevaringsgraden af byens omfang og struktur, som den kan identificeres på Traps købstadskort og matrikelkort fra ca. 1860 – dvs. bygrundens ældre udbredelse (den ældre bykerne). Inden for denne grænse er byens ældre gadestruktur, kvarterer/bydele, byrum og karakteristiske bygninger gennemgået med henblik på en vurdering af, hvilke strukturer og elementer som fortæller om byens opståen og udvikling indtil ca. 1850. Den endelige afgrænsning af de nationale kulturmiljøer er tilpasset til kun at omfatte de velbevarede dele af den ældre by. Det betyder, at afgrænsningen er trukket uden om kvarterer, byrum, vejforløb og lignende, hvor det er vurderet, at sanering, gadegennembrud og ufølsom/hård istandsættelse svækker den samlede forståelse og oplevelse af den ældre (i øvrigt velbevarede) by.

Levende bymiljøer

Kulturarv og kulturmiljøer rummer en anerkendt og dokumenteret værdi for bosætning, erhvervsudvikling og turisme. Der er i de historiske bykerner i dag mange eksempler på, at ældre, bevarede bygninger og gadeforløb skaber identitet og atmosfære og medvirker til at gøre bestemte kvarterer og/eller hele bymidten attraktiv. Bærende for oplevelsen er f.eks. de ældre gaders tilpasning til terrænet, en menneskelig skala i byplan og bygninger, lokal byggeskik, arkitektoniske stilarter, traditionelle materialer og håndværksmæssige detaljer. Ekspertudvalget og sekretariatet har lagt vægt på, at kulturmiljøerne kan danne ramme om et nutidigt byliv. Det vil f.eks. sige, om nyere funktioner og ny arkitektur ses integreret på måder, der understøtter og supplerer (bevaringen af) det historiske bymiljø, og om der er præg af en kontinuerlig, fælles indsats for bevaring og udvikling fra både kommunalt hold og civilsamfundet. Der lægges desuden vægt på, om bystrukturen fortsat opleves med baggårde og passager.

Indkig til Kronværksbyen ved Kronborg Slot. Foto af Thomas Rahbek.

LÆSEVEJLEDNING TIL BYBESKRIVELSERNE

Hver af de udpegede byer er beskrevet og vurderet efter en fast skabelon, der som nævnt ovenfor tager udgangspunkt i KIP- og SAVE-metoderne med tilpasning til den konkrete opgave, herunder ønsket om at skabe oversigtlige fremstillinger af byernes væsentligste kulturhistoriske og arkitektoniske bevaringsværdier

På første opslag beskrives byens karakteristiske træk, kulturmiljøets overordnede fortælling og de bærende bevaringsværdier, som tilsammen illustreres på et kort over det oplevede bymiljø. Kortet viser afgrænsningen af det nationale kulturmiljø med en fremhævelse af særligt fortællende bygninger, som understøtter forståelsen af byens historiske særpræg, samt visuelt dominerende bygninger opført før ca. 1850, der er vigtige pejlemærker for oplevelsen af byens profil. Dertil er markeret rumdannende torve, pladser og grønne områder samt kig og udsigter, der bidrager til at styrke både oplevelsen og fortællingen.

På andet opslag beskrives og illustreres de eksisterende beskyttelsesforhold som f.eks. fredede bygninger og beskyttede fortidsminder. Hvis kommunen har vedtagne lokalplaner og/eller udpeget bykernen som kulturmiljø bringes også uddrag af disse. Afgrænsningen af det nationale kulturmiljø vil i visse tilfælde afvige (betydeligt) fra kommunens kulturmiljøudpegning, idet ekspertudvalgets og sekretariatets faglige vurdering har været væsentligt styret af kommissoriet. Med hensyn til bevaringsværdige bygninger er det altid kommunens egen kortlægning, der er den autoritative.

På tredje opslag oplystes de vigtigste årstal og begivenheder af betydning for byens fysiske udvikling. Derudover beskrives byens placering i landskabet og aflæseligheden i matrikel- og vejstrukturen. Kortet over de bevarede dele af den ældre bystruktur med vejforløb, torve, byporte og kirker er tolket med udgangspunkt i Resens Atlas Danicus fra 1600-tallet. I tilfælde, hvor Resens Atlas var utilstrækkeligt, er der brugt andre kortværker: Dragør (original 1-kort, 1811), Haderslev og Tønder (Braun og Hogenbergs Civitates Orbis Terrarum (1588) holdt op mod Johannes Mejers kort (ca. 1640) og Erik Pontoppidan Danske Atlas (1763-81)). Købstadskort fra Trap Danmark 1858 og Traps beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig 1864 er anvendt for situationen omkring 1850 (Dragør: Generalstabens Bymåling 1860).

På fjerde opslag beskrives byens arkitektoniske træk i tre rumlige skalaer illustreret ved gade- og skråfotos. Helhed og byplan beskriver byens overordnede placering og forhold til landskabet, herunder vigtige elementer i byprofilen. Beskrivelsen af bebyggelsesmønstre rummer en nærmere vurdering af udvalgte bygningskategorier og specifikke iagttagelser af byens kvarterer. I bygninger og detaljer fremhæves bygninger, bygningsdele, belægnings, byinventar, materialer og farver, som understøtter kulturmiljøets bevaringsværdier.

Eksempler på kort og billeder i bybeskrivelsen af Stege.

DET DANSKE BYSYSTEM

Byer opstår og udvikler sig af mange årsager. Historisk er de fleste byer placeret ved vigtige land- og vandveje. Et overskud af fødevarer er en betingelse for etableringen af en by. Dernæst er handel og håndværk afgørende erhverv for bydannelsen. Men også høvdinge eller konger har tiltrukket folk, skabt efterspørgsel efter varer og ydet beskyttelse til de handlende mod tribut. Hertil kom, at den kristne kirke, der bredte sig i det nuværende danske område fra omkring år 800, også skabte efterspørgsel og dermed byvækst. Særlig vigtigt var oplandet omkring byerne, for det var hovedsagelig herfra, byen blev forsynet med føde- og andre råvarer. Omvendt havde landboerne behov for at købe varer udefra på byens markeder.

Arkæologiske udgravninger er den vigtigste kilde til, hvornår de ældste byer er opstået, og til at forstå deres tidlige vækst. Det betyder, at der i fremtiden kan komme

nye fund og forskningsresultater, som ændrer billedet. Med det forbehold dukker de første byer eller bylignende bebyggelser op i den sene jernalder og i vikingetiden. Ribe er den ældste by i det nuværende Danmark, dateret til omkring år 700, fulgt af bl.a. Aarhus, Viborg, Roskilde og Odense. De fleste byer blev anlagt i højmiddelalderen 1050-1340, således at der omkring år 1300 var opstået et net af byer, som stort set svarer til landets nuværende større byer, hvis man ser bort fra stationsbyerne fra slutningen af 1800-tallet og enkelte andre. Nogle mindre byer som Borre på Møn og Herrested på Fyn var oprindeligt købstæder, men mistede deres købstadsrettigheder allerede i slutningen af middelalderen.

TRANSPORT, HANDEL OG OPLAND

Langt de fleste byer fra højmiddelalderen ligger ud til havet, fordi den letteste måde at transportere personer og gods

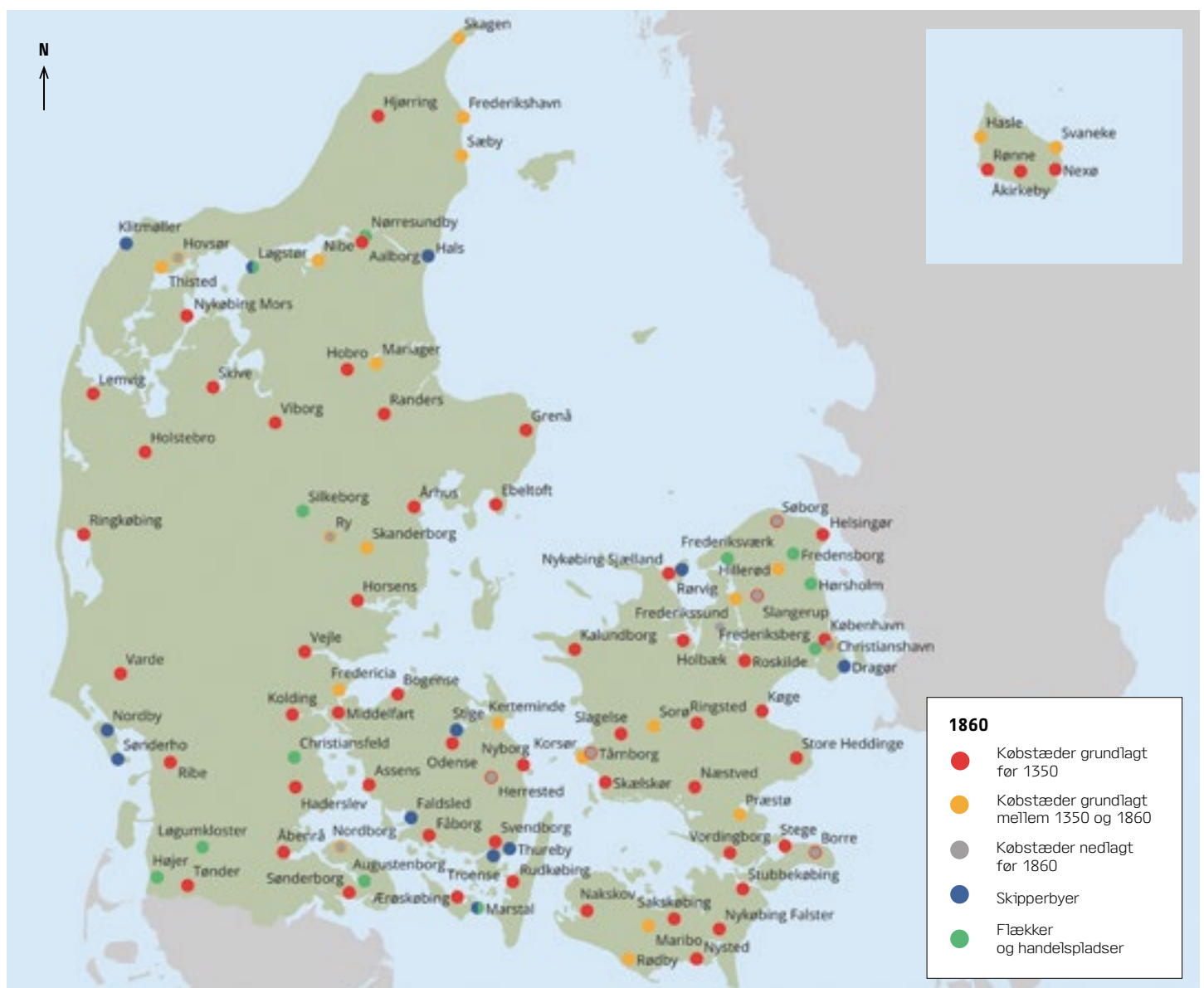
Kort over købstæder omkring 1350.

på var ad søvejen, og fordi den stærkere kongemagt havde begrænset søroveri og tilfældige overfald. Byerne stod i forbindelse med hinanden både inden for rigets grænser og med andre byer langs Østersøen, omkring Nordsøen og i Nordatlanten. Varemængderne har været små, ofte ikke mere end, hvad et enkelt menneske kunne bære. Men hvis det skulle være, kunne man godt fragte tunge ting som f.eks. de sandsten fra Rhinegnene, der findes i flere sønderjyske kirker.

Byerne ligger ofte, hvor en å munder ud i havet, og hvor en eller flere veje mødes for at krydse åen. Det nemmeste var som nævnt at sejle. På vejene, der i middelalderen snarere var brede stier, transporterede man varer, der – populært sagt – selv kunne gå, også over længere afstande, dvs. levende dyr (heste og okser). Andre varer såsom korn kunne køres på vogn over kortere afstande.

Heste- og oksedriften har særligt præget byer som Haderslev, Ribe og Tønder. Mest udbredt var oplandshandlen, dvs. handlen med det område, hvorfra byerne fik deres fødevarer, og som de forsynede med fornødenheder, som bønderne ikke selv kunne producere. Det kunne eksempelvis være salt til konservering af madvarer eller håndværksprodukter som plovskær. Oplandet strakte sig sjældent længere end en dagsrejse fra byen, således at byerne fra højmiddelalderen udgjorde et fintmasket, men tyndt forsyningsnet, der spredte sig ud over landet.

Det danske bynetværk var tættere end i de andre nordiske lande, men ikke så tæt som i Holland eller Norditalien. I Midt- og Vestjylland var der langt mellem byerne, fordi de tyndt befolkede områder med sandede jorde udgjorde et spinkelt grundlag for bydannelse – et mønster, der først blev delvis opløst i 1900-tallet.

Kort over købstæder, flækker, handelspladser og skipperbyer omkring 1860.

MIDDELALDERBYENS STRUKTUR

I byerne samledes handlen på en eller flere torvepladser og langs hovedgaden. Hovedgaden fungerede i nogle tilfælde som torv, der kunne brede sig ind på kirkegården ved kirken og efterhånden også ud til byens porte. De mindre håndværksmestre var ofte at finde i side- og baggader. Tyende, der også omfattede håndværkssvende og -lærlinge, boede hos husbonden, hvad enten det var en håndværksmester eller en købmand. Skolelæreren, præsten og degnen boede som regel tæt på kirken. Endelig var arbejdere henvist til mere ydmyge dele af byen.

BEVARING AF MIDDELALDERLIGE TRÆK

Der er i byerne bevaret meget få bygninger fra middelalderen, og næsten alle er kirke- eller klosterbygninger, mens verdslige stenhuse er yderst sjældne. Dog er middelalderlige kældre og murpartier, som indgår i yngre bygninger, ikke noget særsyn. I de fleste købstæder er de middelalderlige træk bedst bevaret i gadeforløb og grundenes form. Flertallet af huse, der har været af tømmer eller bindingsværk med stråtag, er brændt eller revet ned for at give plads til mere solide bygninger. I det hele taget har byerne været hærget af mange og omfattende brande, og det fortsatte helt op i 1800-tallet, indtil skiftet fra bindingsværk til murstenshuse stort set var gennemført.

Ved middelalderens afslutning med reformationen i 1536 var byerne ganske små, de fleste med under 1000 indbyggere og uden nogen dominerende by. Men der var etableret et netværk af byer, som har vist sig at være ganske stabilt. Byerne har således været med til at skabe grundlaget for samfundets vækst.

REFORMATION OG CENTRALISERING

Efter reformationen blev de fleste klostre nedrevet, dog blev nogle klosterkirker opretholdt som sognekirker, og et mindre antal bygninger anvendt som fattigstiftelser eller arbejdsanstalter. Et eksempel er Sct. Mariæ Kirke og Kloster i Helsingør. Andre klostre måtte vige pladsen for et ekstra torv til byen. Fra 1500-tallet og begyndelsen af 1600-tallet er der bevaret enkelte bygninger opført af borgere, der som samfundsklasse efterhånden fik vægt i landets samlede økonomi og kultur. Samtidig finansierede kongemagten slotte som Kronborg og Rosenborg og ekstraordinære bygninger som Børsen og Rundetårn. De er koncentreret i og omkring København og viser ligesom borgerhusene en større økonomisk formåen end tidligere. I bygningernes udformning er der en klar indflydelse fra Nederlandene, der var periodens førende økonomiske magt og forbillede. Nederlænderne sad på størstedelen af handlen mellem Østersøen og Middelhavet foruden store dele af den nye fjernhandel med Asien, Amerika og Afrika og var teknologisk førende blandt andet inden for møllebyggeri og vandbygning.

Forbindelsen til det nederlandske kraftcenter ses tydeligt i de sønderjyske byer, især Tønder med den særlige byggestil med smalle gavlhuse, foruden i Helsingør.

KRISE OG ENEVÆLDE

Fra 1620'erne og de næste godt hundrede år gennemgik landet imidlertid flere alvorlige kriser både økonomisk, socialt, forfatningsmæssigt og ikke mindst militært med en række nederlag til den stærke nabo mod nord, Sverige. Som en konsekvens af kriserne indførtes enevælden 1660, hvor kongen som eneheriker kun var ansvarlig over for Gud. Samtidig opbyggedes et lille imperium med kolonier og lydige undersåtter inspireret af stormagter som Nederlandene, England og Frankrig. København blev styrket som rigets økonomiske og administrative centrum på bekostning af de øvrige byer og blev væsentligt større end dem i løbet af 1600-tallet. En by som Køge gik helt i stå, fordi megen aktivitet blev trukket til hovedstaden.

Kongens stigende magt og den militære oprustning ses ved anlæggelsen af helt nye byer som Christianshavn og Fredericia og ved militære anlæg som Tøjhuset, Kastellet og ikke mindst Holmen i København. Dertil kommer opførelsen af en række toldboder over hele landet, hvorfra der blev opkrævet afgifter af de varer, der indførtes i byerne, f.eks. Bomhuset på Christianshavn. Med denne effektivisering af toldforvaltningen øgede kongen sin magt betydeligt.

NYERE BYER OG FJERNHANDEL

Efterhånden og særligt i anden halvdel af 1700-tallet voksede handlen i de danske byer, og regeringen forsøgte sig med en vis industrialisering. Langt de fleste byer var købstæder med i princippet eneret på at drive handel, håndværk og anden "borgerlig næring" indtil næringsfrihedens indførelse i 1857. Der skød dog også enkelte nye byer op. I hertugdømmerne opstod fra slutningen af 1600-tallet såkaldte flækker. Flækkerne var en mellemting mellem en købstad og en landsby, som ikke havde købstadsprivilegier med egen jurisdiktion, men lov til at drive handel og håndværk, f.eks. Højer og Nordborg. Tilsvarende begyndte man i kongeriget i 1800-tallet at give visse byer status som handelsplads, hvis de havde udviklet sig i en købstadslignende retning, f.eks. Løgstør og Frederiksværk.

Foruden den lokale handel tog Danmark i højere grad del i den regionale handel i Europa og i fjernhandlen ad søvejen, ikke mindst når de europæiske stormagter var i krig med hinanden. På de mindre øer var den voksende skibsfart grundlaget for udviklingen af skipperbyer. Disse byer var karakteriseret ved ikke at have noget bagland/opland, og de var primært hjemsted for søfarende, bådebyggere og andre håndværk med relation til sejlskibsfarten, f.eks. Dragør og Marstal.

Den øgede fjernhandel ses direkte i de mange pakhuse, der blev opført, først inde i købstæderne og senere tættere på havnene, hvor der var bedre plads, og hvor det var nemmere at flytte varerne mellem skibe og lagerbygninger. Ligeledes er de mange borgerhuse, der blev opført fra slutningen af

1700-tallet og frem, et resultat af borgerskabets stigende indtægter fra handel og håndværk. Herved var der skabt et fundament, som industrialiseringen kunne vokse på, da den satte ind omkring 1840.

Alt i alt var der mellem slutningen af middelalderen og 1850 ikke kommet væsentligt flere byer til, men de var blevet

større, og der var fremvokset en hovedstad med godt 121.000 indbyggere. Byhusene var blevet mere solide, fordi der nu blev bygget i sten. Byerne var kommet tættere på det økonomiske centrum i Europa, som siden middelalderen havde bevæget sig fra Middelhavslandene til først Nederlandene og derefter England. Endelig havde byens borgere styrket deres kontakter til udlandet.

Abraham Ortelius, "Daniae regni typus" 1584, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

NATIONALE KULTURMILJØER

LISTE OVER UDPEGEDE NATIONALE KULTURMILJØER

DRAGØR

Skipperbyen ved Øresund

EBELTOFT

Den lille købstad med naturhavn

FREDERICIA

Fæstningsby og religiøs fristad

FAABORG

Handelsby med bevaret byport

HADERSLEV

Sønderjysk byggeskik i hertugbyen

HELSINGØR

Øresundstold og internationale impulser

KØBENHAVN

Rigets hovedstad og hovedfæstning

KØGE

Handel, bindingsværk og fede jorder

RIBE

Danmarks ældste og mest velbevarede by

RINGKØBING

Fjordhavn og røde teglstenhuse

STEGE

Middelalderlig byvold og handel ved Østersøen

SVANEKE

Klippegrund og fiskeri i Østersøen

SÆBY

Børglum-bispens by ved Kattegat

TØNDER

Handel, marsk og gavlhuse i Sønderjylland

VIBORG

Stiftsby og landsting ved Hærvejen

ÆRØSKØBING

Søfart fra Det Sydfynske Øhav til hele riget

KORT OVER UDPEGEDE NATIONALE KULTURMILJØER

SKIPPERBYEN VED ØRESUND

DRAGØR KULTURMILJØ

Geografi: Dragør Kommune, Region Hovedstaden

Bytype: Skipperby

Landskabelig placering: På den flade strand ud til Øresund

Anlagt: Opstået som midlertidig markedsplads i 1300-tallet og som fast bebyggelse fra 1500-tallet

Købstadsprivilegier: Nej

Temaer: Søfart, byplan og byggeskik, hjemmeindustri i form af væveri og blegeri

Karakteristiske træk:

- Den tidlige molehavn med flere ældre bygninger; tidligere tolderbølg, smedjer, rådstue, beghus, lodsbygning, udkigstårn og havnepakhus
- Strandengene, der blev brugt til at blege tøj på
- Den særegne byplan med øst-vestgående gader og nord-sydgående stræder, dertil de smalle slipper, mange små forskydninger samt pladser beplantet med træer
- Bygningernes placering i forlængelse af hinanden langs de øst-vestgående gader med sydvendte haver
- Den lave bebyggelse på en- til to etager bestående af et mindre antal bindingsværkshuse og et stort antal grundmurede huse
- Den enkle byggeskik med gulalkede mure, sorttjærede sokler og murankre, de relativt stejle tage uden tagudhæng dækket af røde tegl eller strå, de høje gavle, og gavlkviste samt særligt dekorerede hoveddøre
- Fraværet af monumentale bygninger
- Huse af byens tidligere bygmester Johan H. Blichmann
- De mange plankeværker og stakitter, mindre pladser og vandposter
- Kikkenborgene – et lille udsigtstårn placeret på taget
- Den gennemgående brostens- og pigstensbelægning

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Dragørs bymidte har et unikt helhedspræg, som kommer til udtryk i byens karakteristiske plan og byggeprincipper, hvor stort set alle huse er placeret langs de øst-vestgående gader med sydvendte haver og bygget efter den samme enkle byggeskik. Særligt kendetegnende for byen er de usædvanligt mange gulalkede facader.

Kulturmiljøet i Dragør er et eksempel på en skipperby med sin storhedstid inden for søfart i 1700- og 1800-tallet. Byen har en strategisk placering ved den sydlige indsejling til Øresund. I gade- og ejendomsstrukturen videreføres formentlig træk fra bodebebyggelsen ved middelalderens markeder. De mange forholdsvis små og ensartede huse fortæller om et samfund, hvor de fleste mænd ernærede sig ved søfart som skippere eller matroser, og mange kvinder havde en indtjening ved at væve. Byens fortælling om søfart kan blandt andet aflæses i de mange velbevarede huse fra 1700- og 1800-tallet heriblandt de såkaldte skipperhuse, kikkenborgene og havneområdet med flere ældre huse med tidligere havnefunktioner. Mens byens fremtrædende hjemmeindustri alene kan aflæses i det lille blegeri på hjørnet af Blegestræde og Bymandsgade foruden de åbne græsenge, der tidligere blev brugt til at blege tøj på.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Dragør er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den er et velbevaret eksempel på en by, hvor søfart var hovederhvervet, og hvor de ensartede huse vidner om et samfund med små sociale skel.

De bærende bevaringsværdier knytter sig til helhedspræget og den særegne byplan med de mange slipper og stræder samt små forskydninger og pladser beplantet med træer, de mange huse i en- til to etager fra 1700- og 1800-tallet samt det store antal haver, kikkenborgene, de åbne grønne områder ved stranden, molehavnen med lodsstation og de øvrige ældre bygninger ved havnen. De mange kig mod havn og hav styrker byens landskabelige sammenhæng og søfartsfortællingen, mens det frie ind- og udsyn mellem by og åbne græsenge tydeliggør kulturmiljøets afgrænsning.

Derudover har byens gennemgående enkle byggeskik stor betydning for kulturmiljøets karakter og er med til at understrege skipperbyens forholdsvis flade hierarki, hvor fællesskabet omkring det maritime erhverv har været herskende. Variationen af bindingsværkshuse og de mange grundmurede huse med de karakteristiske gulalkede overflader, sorttjærede sokler og enten stråtag eller rødt tegltag er værdifuld for fortællingen om byens udvikling. Dertil kommer de karaktergivende plankeværker og stakitter, mindre pladser og gaderum, fælles vandposter, murankre mv., samt de dekorerede hoveddøre og den mørkegrønne farve, som går igen overalt i bybilledet. Også byens gennemførte brostens- og pigstensbelægning understøtter den historiske helhed.

Det brostensbelagte Skipperstræde med en af de små karakteristiske pladser på hjørnet og husenes tydeligt gennemgående simple byggeskik med høje gavle, gulalkede facader, gavlkviste og mørkegrønne vinduesrammer og -sprosser.

Dragør Havn med ældre bygninger i forgrunden, som tidligere har fungeret som rådstue, havnekontor og beghus. Sidstnævnte har været anvendt til kogning af beg og senere som køkken for skibe, der lå i havn. Dragør Museum holder nu til i bygningerne.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 75; bl.a. bygninger med centrale havnefunktioner: Lodsbygning med udkigstårn (Gl. Havn 11), smedje (Gl. Havn 13), havnepakhus (Gl. Havn 14), rådstue, havnekontor og beghus (Strandlinien 2-4) og "Kolerahuset" eller Nordre smedje (Strandlinien 5A)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 0 (322 bygninger er udpeget som bevaringsværdige uden SAVE-registrering på grundlag af Nationalmuseets bygningsregistrant fra 1979)

Beskyttede fortidsminder: 1; milesten.

Kulturarvsareal*: Dragør har fortid som markedsby og en del af Skånemarkedet i 1300-tallet. Resterne af markedspladsen ligger som op til 2 meter tykke kulturlag under den nuværende by. Området har stor forskningsmæssig værdi som den danske pendant til skånemarkederne i Skanør og Falsterbo på den modsatte side af Øresund

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Historiske huse i Dragør, 1979

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Dragør Byfond

Bevaringshistorik: I 1934 oprettes Dragør Bygningsfredningsnævn. Nævnet udarbejder en beskrivelse af kulturmiljøet i 1949, og i 1964 vedtager kommunalbestyrelsen den første byplanvedtægt med bevaringsbestemmelser. I 1989 vedtages den stadigvæk gældende Lokalplan 25 for Dragør gamle bydel

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2022

"Dragør gamle bydel og havnen udgør et unikt og velbevaret samlet kulturmiljø, hvor de kulturhistoriske træk i form af bebyggelsesstrukturen, de historiske bygninger, grønningerne, Skurbyen, de historiske og nyere møler mv., vidner om tidligere tiders livsgrundlag: Skibsfarten, fiskeriet og de dertil knyttede erhverv. Havnens og byens udviklingshistorie er tæt knyttet sammen.

(...)

I dag er Dragør gamle by og havn et enestående eksempel på byområde, der afspejler en maritim kultur i 1700- og 1800-tallet, hvor Danmark var blandt Europas førende søfartsnationer. Det var den periode, hvor store og hurtige sejlskibe for alvor skabte forbindelser mellem landene i Europa, men også mellem verdensdelene. Dragør kan beskrives som en skipperby, idet langt hovedparten af den lokale befolkning udelukkende levede af søfart – nærmere bestemt handelssejladts – trampfart.

(...)

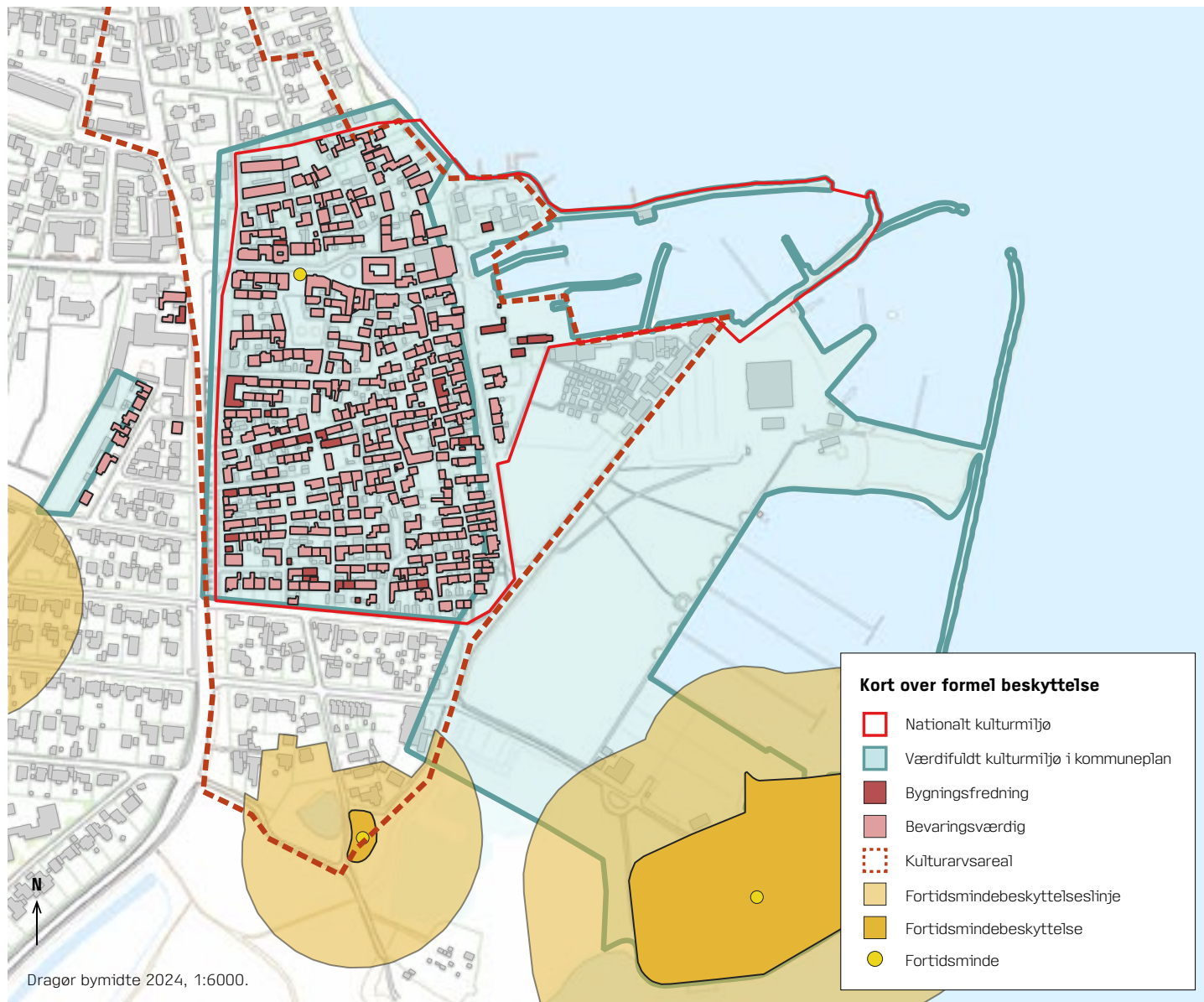
Bydelen er kendetegnet ved et usædvanligt helhedspræg fra en periode med en levende håndværkertradition, hvor bl.a. regler om materialers og konstruktioners evner og begrænsninger – sammenholdt med tradition for proportioner – har været bestemmende for husenes udformning. Disse dyder, forenet med den koncentrerede byplan, er grunden til, at Dragør gamle bydel besidder helt unikke arkitektoniske kvaliteter."

Det tidligere havnepakhus, Gamle Havn 14, opført 1845, fredet. Pakhusfunktionen afspejles blandt andet i revleporte, luger og det ubrudte tag. Bygningen indgår i et unikt havnemiljø, der vidner om byens storhedstid inden for søfart og handel.

Fogedens Plads, hvor et af de såkaldte skipperhuse til venstre i billedet er med til at danne ramme om pladsen. Hovedhuset på Fogedens Plads 2B, opført ca. 1780 af Johan H. Blichmann, repræsenterer byens gennemgående enkle byggeskik.

Blegerhuset, Bymandsgade 12, opført sidst i 1800-tallet, fredet. Det funktionsbestemte udtryk vidner om blegeriet som fremtrædende håndværk. Lærredet blev kogt i et bygekar, skyllet på stranden og bleget på engene syd for byen.

Den tidligere bagergård, Strandstræde 8, opført 1784, fredet. Huset er fremtrædende i bybilledet i kraft af det store bygningsvolumen og den vestvendte orientering foran en lille plads.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Københavns Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

2.225 (inkl. Magleby sogn) / 12.304

Tidslinje:

- **1300-tallet:** Der afholdes årlige markeder med boder og telte på stranden, hvor sild fra Øresund er den primære vare
- **Ca. 1300 – 1500-tallet:** Dragør fiskerleje er en del af Skåne-markedet, et af Europas største markeder på dette tidspunkt
- **1500-tallet:** Fiskerlejet brændes ned til grunden under grevens fejde, sildemarkederne ophører; der opstår en permanent bebyggelse og anlægges en mole til udskibning af kreaturer; byen får skippere, og søfartserhvervet vokser
- **1600-tallet:** Byen er ligesom "hollænderbyen" Store Magleby underlagt det hollandske schoutstyre, et byforstanderskab med en foged (schout) i spidsen
- **1682:** En skibsbro nævnes
- **1684:** Lodseriet oprettes som det første kongeligt privilegerede lodseri i Danmark
- **1700-tallet:** Økonomisk fremgang; byens hovederhverv er søfart; havnen har antagelig fået sit havnebassin, som udvides 1725-29, og søfolkenes hustruer får tilladelse til at drive væveri og blegeri
- **Ca. 1800:** Dragør har Danmarks næststørste handelsflåde med omkr. 80 hjemmehørende fartøjer
- **1807 - 1814:** Søkrigen mod England afslutter byens økonomiske fremgang
- **1842 og 1852:** Dele af byen brænder
- **1860:** Den store yderhavn anlægges, og midtermolen bliver omdøbt til Dampskibsmølen
- **Efter 1900:** Søfartserhvervet mister sin betydning

BYEN I LANDSKABET

Dragør ligger ud til Øresund, der var den vigtigste sejlroute mellem Nordsøen og Østersøen. Byen er anlagt på det marine forland på den sydøstlige del af det flade Amager. Placeringen ved Øresund og nærheden til København har haft afgørende betydning for byens udvikling.

Den historiske helhed fra før 1850 fremhæves af den naturlige afgrænsning mod havet og strandengene i øst og sydøst samt gaderne Vestgrønningen og Rønne Allé mod vest og syd.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Den vigtigste vejforbindelse, Kongevejen, kommer fra nord og drejer mod øst ved Store Magleby. I Dragør fører Kongevejen ned til havnen efter at have passeret Badstuevælen og forgrener sig i Toldergade. I denne del af byen ligger Dragørgård, den ene af byens kun to gårde, samt kroen. Den anden forbindelsesvej til København, Strandvejen langs Øresund, ledes i dag uden om Københavns Lufthavn.

Området tættest på Øresund er antagelig den ældste del af det nuværende Dragør. Smalle gyder fører fra stræderne til stranden.

Husrækkerne fra 1700- og 1800-tallet er ikke opført efter en egentlig plan, men følger lokal byggeskik. I sin form rummer bebyggelsen imidlertid træk, der kan spores tilbage til middelaldermarkedets inddeling i regelrette grundstykker, hvor hver hansestad havde sine handelsboder. Dragørs vestlige del bliver bebygget i slutningen af 1700-tallet og begyndelsen af 1800-tallet.

Dragør kendetegnes af et helt særligt byplanmønster fra slutningen af 1600-tallet, men formentlig baseret på middelalderens markedsinddeling. Gadenettet består af øst-vestgående gader mellem Vestgrønningen og havnen/Strandlinien, hvor kysten tidligere har gået, og krydses af de smalle nord-sydgående stræder. I byens karréer er de fleste huse placeret langs den nordlige side og med haver mod syd. Det betyder, at de øst-vestgående gader har en sammenhængende længebebyggelse i skel langs gadens sydside og en ofte mere tilbagetrukket bebyggelse med forhaver langs nordsiden. Byplanmønsteret medfører dertil, at de nord-sydgående stræder bærer præg af bebyggelsens gavle.

Grundene er ensartede i størrelse, og flertallet er omtrent kvadratiske. Byens få gårde har dog større grunde, og enkelte grunde er særligt små, f.eks. på dele af Strandstræde.

Målebordsblad opmålt 1899, gengivet i 1:80.000.

Havneområdet med den tidligere nordre smedje til venstre og tidligere tolderbolig til højre fra hhv. 1700 og 1831.

Byen er kompakt med få bygårde og mange mindre huse. Byens tidlige havnebassin er tydeligt og markant. Original 1-matrikelkort opmålt af Niels Rasmussen Lyngbye 1811. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Byen har et usædvanlig stærkt helhedspræg, som i høj grad skyldes den ensartede bebyggelse i samme enkle byggeskik med gennemgående brug af de samme materialer og farver samt byplanen med øst-vestgående gader og nord-sydgående stræder. Selv om man skelner mellem gårde, skipperhuse og huse, er de alle forholdsvis ens af størrelse. Bebyggelsen er ikke opført ud fra en samlet plan, men har en vis regelmæssighed, der kan stamme tilbage fra middelalderens markedsboder, samtidig med at det flade strandareal har lagt op til regelmæssighed.

Det flade landskab og fraværet af monumentale bygningsværker skaber en byprofil, hvor byens bebyggelse fremstår med samme tyngde og betydning. De gulkalkede skorstene og kikkenborgene er det eneste, der stikker op blandt de mange røde tegltage - foruden lodstårnet på havnen. Byens profil understreger det flade hierarki, som kendetegner byen og dens beboere, som har været en del af samme søfarts- og arbejderkultur med erhverv inden for fiskeri, søfart, væveri, blegeri m.m.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Det er karakteristisk, at bebyggelsen er placeret langs ejendommenes nordskel, således at grunden åbner sig mod syd, hvor der ofte er anlagt en have. Her er der typisk opført mindre udhuse, og grundene er i øvrigt afskærmet fra gaden af plankeværk. Huslængerne blev lagt solret, dvs. øst-vest. I de øst-vestgående gader betyder det, at huslængerne ligger helt ud til skellet på gadernes sydside, mens gadernes nordside lukkes af plankeværker med bagvedliggende småhaver, fordi længerne her er trukket væk fra gaden.

Bodestræde, et af byens nord-sydgående stræder med de karakteristiske gavle. Det smalle, brostensbelagte stræde med små knæk og lave huse skaber et intimt og stemningsfuldt rum. Th. en smal slippe med kig mod Øresund.

Dog indeholder byplanen en hel del afvigelser fra byplanprincippet, variationer, små knæk, forskydninger og pladser, som i høj grad også er med til at give Dragør dens særlige karakter.

BYGNINGER OG DETALJER

Bygningerne i Dragørs historiske bymidte er i én eller to etager, opført i bindingsværk eller grundmur, gulkalkede og med røde tegltage eller stråtage. En del er sammenbyggede længer, andre er små huse forbundet af plankeværk, skure eller udhuse. Næsten alle har små haver. De ældste bindingsværkshuse har gennemstukne bjælkeender, som man kan se fra gaden. Kulturmiljøet i Dragør bærer især præg af huse fra slutningen af 1700- og 1800-tallet. Det økonomiske opsving i denne periode gjorde, at man begyndte at bygge mere solide huse, grundmurede og med tegltag. Facaderne er ofte vandskurede, stort set alle gulkalkede - også skorstenene - og med hvidkalket gesims. Soklerne og de s-formede murankre er sorttjærede, taghældningen en smule stejlere end normalt, hvilket giver husene deres høje gavle. Enkelte steder ses små lemme eller luger på husgavlen, som har været brugt til at stuve sejl- og fiskeudstyr af vejen på husets loft. Hoveddøre er ofte udsmykkede og gerne malet mørkegrønne, som også vinduesrammer og -sprosser er.

Tømrer og snedker Johan H. Blichmann, der fungerede som bygmester i Dragør fra omkring 1775 til 1811 har sat sit præg på byens arkitektur - de fint snedkererede hoveddøre er opkaldt efter ham som "Blichmann-døre".

Dragør er en af de byer, der tidligst anlagde en egentlig molehavn. Det er med til at understrege søfartens betydning for byen.

De mange kikkenborge (små udsigtstårne på hustaget) er karakteristiske for byen. Herfra kunne man holde øje med trafikken på vandet.

Et af de få bevarede spor efter den omfattende tekstilindustri er Blegerhuset på hjørnet af Blegerstræde og Bymandsgade. Her blev stoffet kogt i en stor gryde for bagefter at blive bleget på en af strandengene.

I byens flade hierarki, hvor hverken kirke eller anden form for magt har sat sit præg, er det byens bebyggelse i sig selv, der tegner billedet. De små detaljer og variationer i bebyggelsen får dermed lov at træde frem, heriblandt forskellen på de mange enetages huse og de såkaldte skipperhuse i to etager, kikkenborgene på nogle af hustagene, de s-formede og sorttjærede murankre og de fint bearbejdede hoveddøre. Byens træer, de mange små pladser og tætte gaderum, byinventar såsom plankeværker og stakitter, små udhuse samt fælles vandposter skaber en særlig intim og semi-privat atmosfære. Dette er igen med til at understrege skipperbyen som en by, hvor mændene var fælles om det maritime erhverv, og kvinderne om hjemmeindustrien.

Kig mod øst ad Von Ostensgade - en af byens øst-vestgående gader, hvor de fleste huse følger byplanens principper og ligger med langsiden langs gadens sydside. Gadens nordside opleves mere åben med en variation af facader og haver.

En kikkenborg på taget af Lodsstræde 15 - en af flere små udsigtstårne på byens hustage, hvorfra man kunne holde øje med skibstrafikken i Øresund. Huset er fra ca. 1780 og fredet.

Badstuevælen - her lå i 1700- og 1800-tallet byens lergrav, hvor borgerne kunne hente ler til lerklinede huse.

Byens østlige kant set fra den store grønning ud til kysten - med smedje, lodsbygning og udkigstårn i højre side.

Kig mod nord ad Strandstræde, hvor byens karakteristiske byggeprincip kommer til udtryk i form af gavlene mod det nord-sydgående stræde.

Det smalle brostensbelagte Magstræde, hvor byens tidligere kro ligger på højre side, og den tidligere bagergård hæver sig op i baggrunden.

Den gamle kro på hjørnet af Magstræde og Strandgade, opført af Johan H. Blichmann ca. 1800, fredet. Bygningen danner et markant hjørne, hvor dobbeltdøren ("Blichmann-døren") med udskæringer og rundbuet overvindue skaber blikfang.

Jens Eyberts Plads - en af Dragørs mange pladser - omkranset af byens karaktergivende gulkalkede huse med sorttjærede sokler og rødt tegltag eller stråtag og med en af byens bevarede fælles vandposter centralt placeret.

Den tidligere lodsbygning fra 1820'erne og udvigstårnet fra 1912, begge fredede og en integreret del af det maritime miljø omkring havnen i Dragør.

DEN LILLE KØBSTAD MED NATURHAVN

EBELTOFT KULTURMILJØ

Geografi: Syddjurs Kommune, Region Midtjylland

Bytype: Lille købstad

Landskabelig placering: Skubbet morænelandskab

Anlagt: Antagelig før 1250

Købstadsprivilegier: Formentlig ca. 1200

Temaer: Fiskeri, søfart, handel og landbrug

Karakteristiske træk:

- Det middelalderlige gadeforløb med hovedgaden, der deler sig i to ved det gamle rådhus, så gadestrukturen får en Y-form
- Udsigten over Ebeltoft Vig
- Tangdigerne ved Strandvejen, som er blandt de sidste bevarede i landet
- Det kuperede terræn, som på mange huse afspejles i høje sokler, der kan optage terrænfaldet, og trapper til hoveddøren
- Den sammenhængende, homogene bebyggelse i en eller to etager
- De mange bindingsværkshuse fra 1600-1800-tallet
- Det gamle rådhus i bindingsværk med det trekantede torv foran og det yngre, kvadratiske torv mod vest
- Ebeltoft Kirke med oprindelse i middelalderen og spir fra 1700-tallet
- Købmandsgårde mod nord ned mod stranden og mindre huse især mod øst og syd
- De grønne oprindelige nyttehaver bag husene, især bevaret i den sydlige del af bymidten
- Brostens- og pigstensbelagte gader og pladser i stort set hele den gamle bymidte

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Ebeltofts bymidte opleves som en utrolig helstøbt og sammenhængende helhed, hvor alt fra facader, gadebelægninger og byinventar til den overordnede plan og bebyggelse er med til at formidle købstadens forandring fra middelalderen og frem til 1800-tallet.

Ebeltoft fortæller historien om købstaden ved den østjyske kyst med et lille og forholdsvis magert opland, hvor landbrug og søfart spillede en stor rolle. Den kongelige skov Bjørnkær, som lå omkring Ebeltoft, havde stor betydning for byens indtægter, da de hjemmehørende skibe sejlede tømmer og brændsel til kongens København. Ebeltoft havde blandt andet på den baggrund en økonomisk opgangsperiode i 1500-tallet og ind i 1600-tallet. Adgangen til tømmer viser sig også i de mange huse med et rigt og kraftigt bindingsværk.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ebeltoft er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen i høj grad har bevaret den lille købstads karaktertræk, i gadenettet såvel som i bygninger og detaljer.

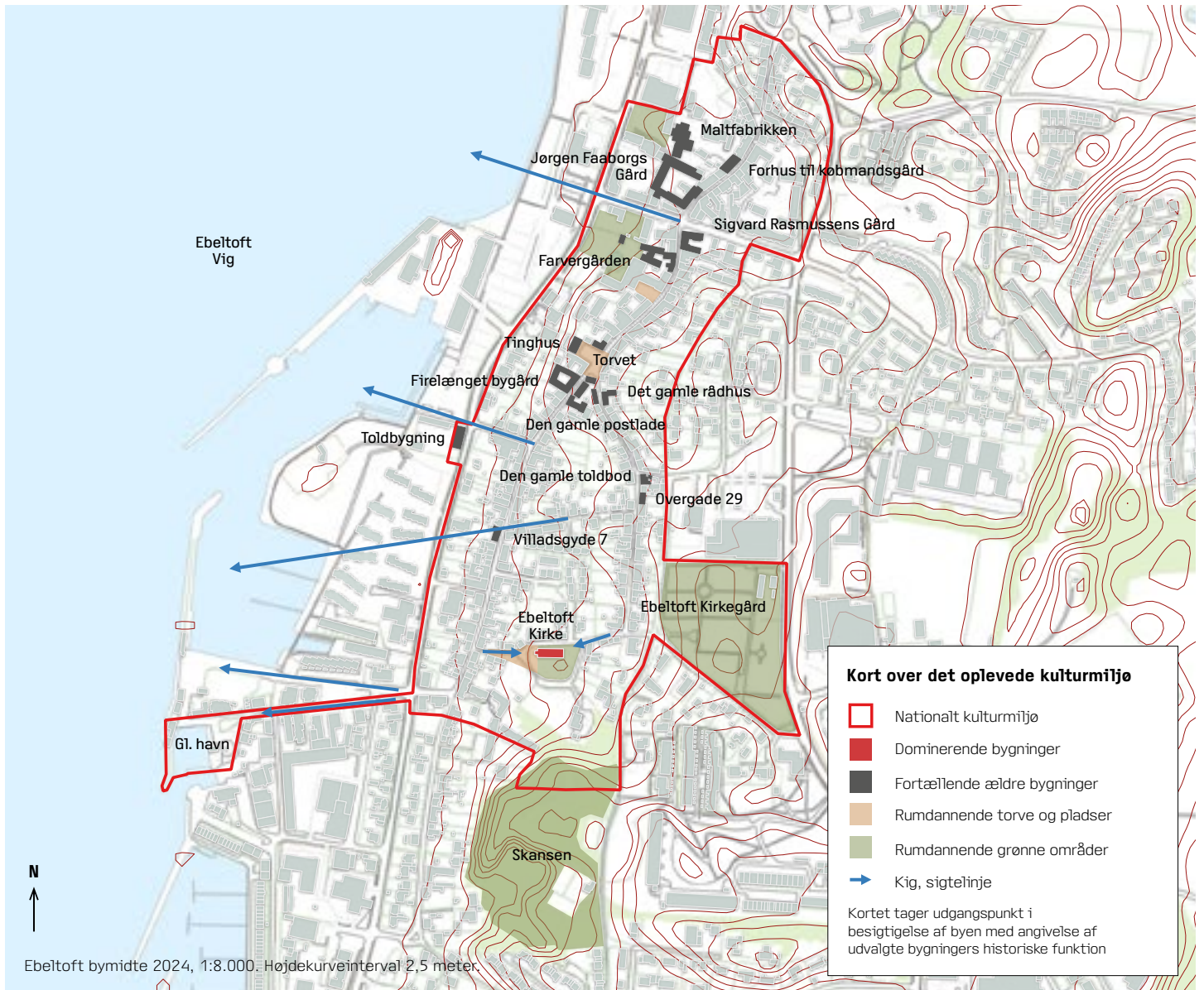
De bærende bevaringsværdier knytter sig til den senmiddelalderlige byplan, der er bevaret stort set intakt, og den homogene bebyggelse med en del huse fra 1600-1800-tallet, der følger det bugtende gadeforløb og det kuperede terræn. De relativt mange bevarede bindingsværksbygninger fortæller om den beskedne vækst i perioden og har stor betydning for den historiske bymidtes særegne karakter. Byens to pejlemærker, kirken mod syd og den yngre Maltfabrik mod nord, står i kontrast til den lave bebyggelse på en til to etagers højde og definerer tilsammen byens profil. Denne er ligeledes vigtig for forståelsen af kulturmiljøets fortælling.

Også byens smukt bearbejdede overflader som gadebelægninger, facader og tagflader er værdifulde for kulturmiljøet – heriblandt variationen mellem det markante bindingsværk og de pudsede facader i forskellige farver, kalkede overflader, de høje sorttjærede sokler, de mange røde tegltage og ikke mindst de taktile brostens- og pigstensbelægninger, som strækker sig gennem næsten hele den historiske bymidte som et stort, sammenhængende tæppe. Adelgade, Overgade og Nedergade samt dele af Kirkegade har formentlig været brolagte allerede før 1661. Sammen med detaljer som de diskrete ældre gadelamper er det hele med til at skabe et stærkt helhedspræg i bymiljøet.

Tangdiget langs Strandvejen danner en brudt række og består af lag af bændeltang eller ålegræs. Diget beskyttede oprindeligt de lavtliggende nyttehaver, som lå langs kysten, og dannede grænse til det gamle Ebeltoft. De tidligste beskrivelser stammer fra omkring år 1700, men diget er sandsynligvis ældre.

Bindingsværk og gadebelægninger med bro- og pigsten understøtter det helstøbte kulturmiljø. Tv. Overgade 5 fra 1850 sammenbygget med nr. 7-9 fra ca. 1698. Th. den gamle postlade fra omkring år 1700, alle fredede.

Torvet med Det Gamle Rådhus fra 1789 og hovedgaden, der deler sig i Overgade til venstre og Nedergade til højre for rådhuset.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 23; bl.a. Ebeltoft gl. Rådhus (Torvet 2A) og flere store gårde (Adelgade 13-15, 25-29, 28-32, 39-41 og Juulsbakke 6)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 39

Beskyttede fortidsminder: 1; skanse

Kulturarvsareal*: De ældste oplysninger om byen Ebeltoft stammer fra de første købstadsprivilegier givet af Erik Menved den 21. januar 1301. Kun nogle få mønter fra 1260 fundet under gulvet i Ebeltoft Kirke antyder, at byen har eksisteret endnu længere tilbage. Den egentlige middelalderby har sandsynligvis været placeret umiddelbart omkring kirken og den ældste havn lige vest for kirken. Skønmæssigt har middelalderbyen strakt sig ca. 400 m nord for og 400 m syd for kirken. I østvest retning har byen formodentlig kun strakt sig ca. 150 m øst for og 150 m vest for kirken

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Ebeltoft Kommune, 1999. Bevaringsplan Ebeltoft, 1970

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1932 stiftes Ebeltoft-Fonden. Byrådet vedtager i 1963 en bygningsvedtægt, hvorefter byggetiladelser inden for den gamle bydel kan gøres betingede

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF BEVARENDE LOKALPLAN FOR EBELTOFT MIDTBY

"Det er Ebeltoft midtbys bygninger, haver, gårdspladser og gadenet, der først og fremmest karakteriserer byen. Der er tale om historiske træk, som er bevaret gennem mange århundreder og det er netop herved, at "Købstaden Ebeltoft" er kendt og elsket i vide kredse.

(...)

Byens lidt afsides beliggenhed har betydet, at her i lange perioder er sket en forholdsvis beskeden udvikling, og blandt andet derfor er byens middelalderlige gadenet forblevet uændret. Der har ikke været økonomi til de store forandringer, og det nybyggeri der fandt sted, blev udført uden at overskride den eksisterende bebyggelses proportioner og stil.

(...)

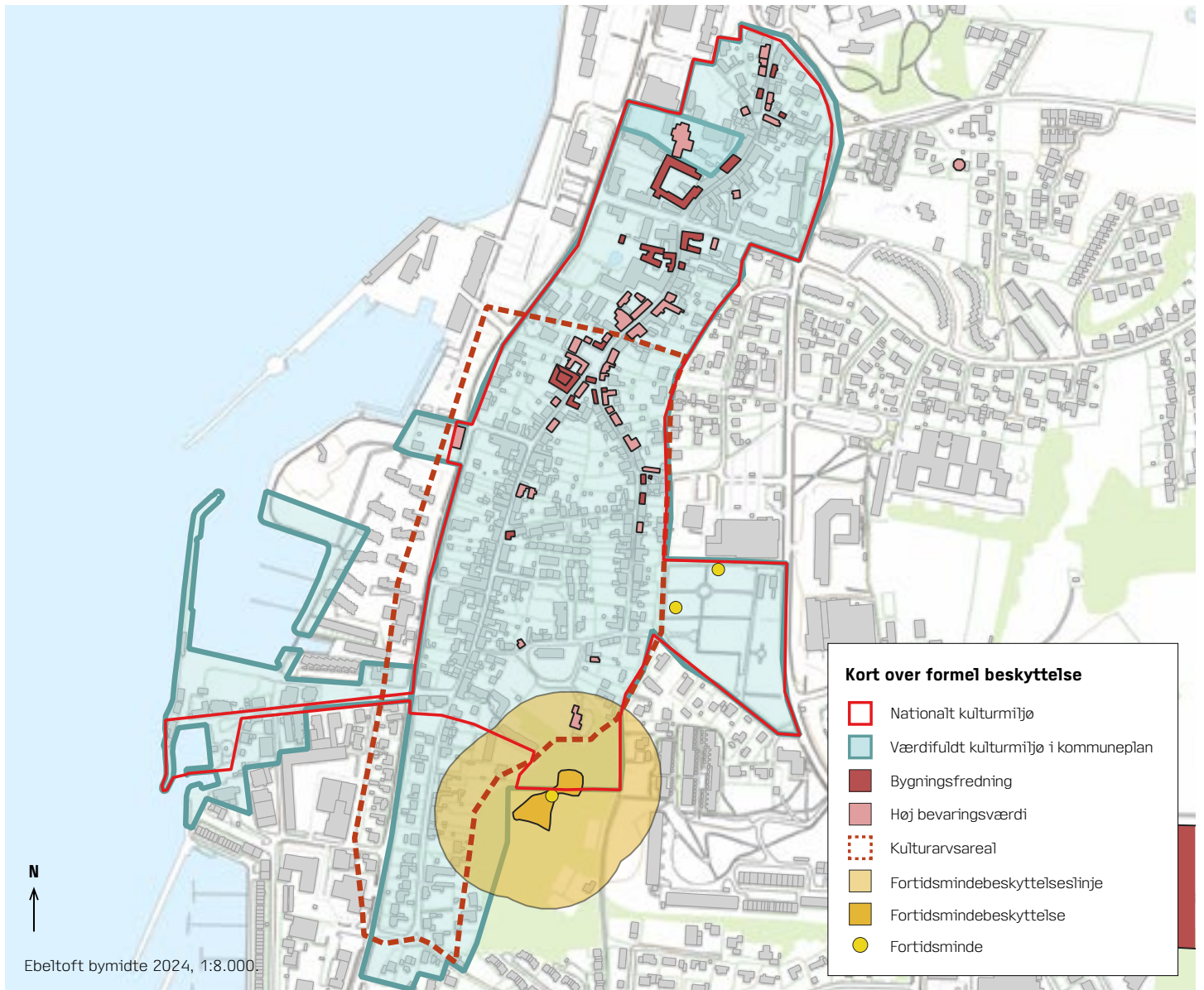
Det er dog ikke mindst antallet af bindingsværkshuse der giver Ebeltoft midtby en særlig karakter. Disse huse er overvejende opført i én etage og kan tidsmæssigt deles op i en ældre og en yngre gruppe. De ældste bevarede bindingsværkshuse stammer fra 1600-tallets slutning og 1700-tallets begyndelse. De yngre er fra perioden ca. 1800 til 1900."

Overgade med kig mod den gamle tolbod på Overgade 23 på hjørnet af Kurveleddet, opført som beboelse i slutningen af 1600-tallet, fredet.

Grundmuret forhus i 14 fag til højre i billedet - del af en tidligere købmandsgård, Adelgade 39-41, opført 1854, fredet.

Sigvard Rasmussens Gård, Adelgade 28-32, opført og udbygget mellem 1600- og 1800-tallet, fredet.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Randers Amt, Aarhus Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

598 / 7.287

Tidslinje:

- **Ca. 1200:** Ebeltoft opstår
- **1301:** Byen får sine første købstadsprivilegier
- **1458:** Kirken nævnes første gang
- **1500-tallet:** Byen oplever vækst, især inden for søfarten, hvor udskibning af tømmer fra kongens skove på Djursland giver god indtjening
- **Slutningen af 1600-tallet:** Den store kongelige Bjørnkjær Skov omkring Ebeltoft er nedhugget, og byen mister en hovedindtægtskilde
- **1700-tallet:** Ebeltoft står i stampe, og havnen forfalder, samtidig med at de fleste andre købstæder vokser
- **1755:** En ny havn bygges, men nedbrydes hurtigt af pæleorm og må opgives
- **1800-tallet:** Byen oplever en vis opblomstring
- **1861:** Maltfabrikken opføres som en af byens eneste industrivirksomheder. Fabrikken udbygges ad flere omgange over de følgende knap 100 år.

BYEN I LANDSKABET

Ebeltoft ligger på et skrånende plateau på kanten af en bakket og sandet moræneflade på halvøen Hasnæs, på østsiden af Ebeltoft Vig. Byens beliggenhed er temmelig isoleret. Ingen vigtige gennemfartsveje krydsede byen, før færgeforbindelsen til Sjællands Odde blev åbnet i 1966. Hovedforbindelsen var indtil da ad søvejen langs Jyllands østkyst. Vigen giver beskyttelse for Kattegat og dermed gode betingelser for anlæggelsen af en havn. På landsiden var byen i middelalderen omkranset af Bjørnkær Skov, som hørte under kongen. I 1691 var skoven forvundet på grund af rovdrift. De nuværende skove i området er plantet relativt sent.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Byplanen synes at gå tilbage til middelalderen. Hovedgaden, Adelgade, er en forlænget landevej, der løber parallelt med strandlinjen, og som mod syd deler sig i to, Nedergade og Overgade. De to gadestrækninger samler sig igen syd for kirken til Søndergade. Intet tyder på, at der har været tale om planlægning i moderne forstand. Den ældste del af byen antages at have ligget mod syd nær kirken. Her skråner terrænet jævnt ned mod vigen – i modsætning til længere mod nord ved Torvet og Adelgade, hvor terrænet falder stejlt ned til forstranden.

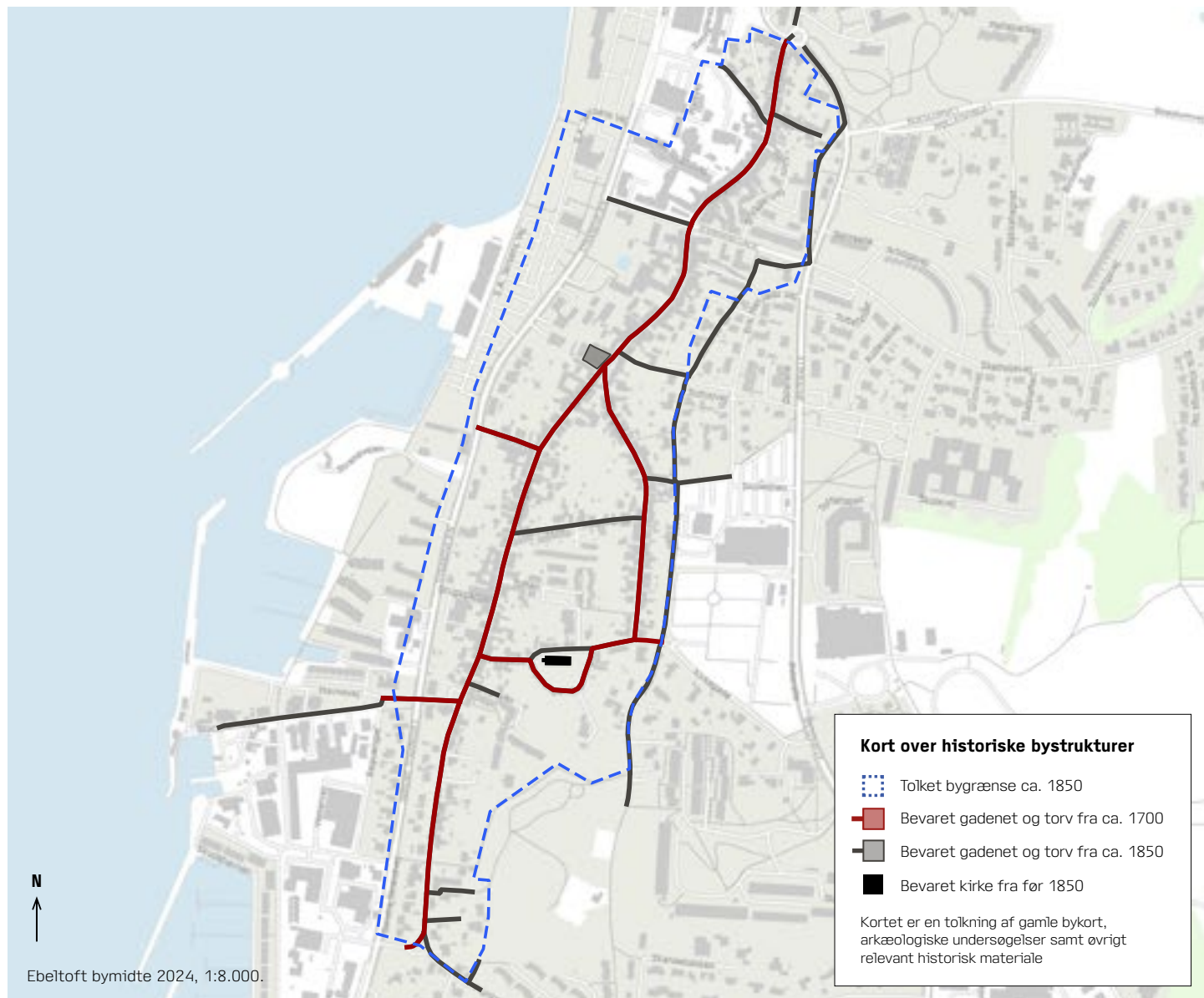
Der er kun få større grunde i byen, og de ligger ned mod stranden i den nordlige del af den gamle bykerne. Her holdt købmændene til, hvorimod den sydlige del af bymiljøet var for småkårsfolk, hvilket ses i de mindre grunde og huse. Det kvadratiske torv vest for rådhuset er først udlagt 1783.

Målebordsblad opmålt 1875 og 1877, gengivet i 1:80.000.

Kig mod havet og havnen ned ad Toldbodvej. Købstadens sammenhæng med havet understreges flere steder langs hovedgaden af kig ud over vigen.

Byen er domineret af kirken og rådhuset, hvor resten af byen består af købmændsgårde og mindre huse. En skibsbro vidner om søfartens store betydning. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byens grundplan er stort set uændret siden 1677, men et havneanlæg er anlagt i forlængelse af den gamle skibsbro. Traps tegnede kort 1858, Historiskort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Den senmiddelalderlige byplan er bevaret stort set intakt og er med til at give bymiljøet sit helhedspræg. Havnefronten består mest af opfyldte arealer og nybyggeri, men det skrånende terræn fra hovedgaderne ned mod vandet giver dog flere kig ud over vigen, hvilket understreger byens forbindelse til havet.

Byens profil defineres i dag af det kuperede terræn og den lave bebyggelse med kirketårnet som pejlemærke mod syd og Maltfabrikkens robuste bygningskrop som byens nordlige pejlemærke. Det opleves, som om de to fixpunkter spænder kulturmiljøets fortælling ud mellem sig og markerer hver sin epoke i byens historie – fra den ældste bebyggelse omkring kirken i syd til den senere udvikling mod nord, hvor maltfabrikken etableredes i midten af 1800-tallet.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Bebyggelsen er homogen med en række bindingsværksbygninger fra især 1700- og 1800-tallet, der fortæller om den beskedne vækst i perioden. Det er karakteristisk, at husene ligger med langsiden mod gaden og i øvrigt som side- og baghuse langs matrikelskellene. Overgangen mellem de store købmandsgårde i to etager i den nordlige del af Adelgade og de mindre huse i en etage i den sydlige ende af byen er let aflæselig. Den centralt placerede torvedannelse bestående af det ældre trekantede torv foran rådhuset fra 1789 og det nyere rektangulære torv foran rådhuset fra 1840 opleves som byens knudepunkt, hvorigennem hovedgaderne løber.

Ebeltoft er desuden rig på haver, oprindelig nytte- eller kålhaver, som ligger bag mange gårde og småhuse. Derudover er der spredte grønne arealer, hvoraf flere er brandtomter fra krigene i 1600-tallet.

Farvergården til venstre i billedet med farveri og pumpehus bag forhuset, Adelgade 13-15, opført 1700-1850, fredet.

BYGNINGER OG DETALJER

Det Gamle Rådhus fra 1789 skiller sig ud i bymiljøet og fremstår som et centralt placeret vartegn. Rådhusets særlige karakter understreges af den fritliggende bygningskrop med symmetrisk facade i rigt bindingsværk og tavli i rød blank mur, mens bygningens høje klokkespir med urværk stadfæster rådhusets betydning. I den sorttjærede sokkel afspejles terrænets forløb på hver side - nedad mod Nedergade og opad mod Overgade. Rådhuset fik sit nuværende udtryk ved en stor restaurering i 1909.

De velbevarede købmandsgårde er karakteristiske for kulturmiljøet i Ebeltoft. Købmandsgårdene har rummet en blanding af beboelse, stalde, lader og pakhuse, i enkelte tilfælde også et malteri. Flere af de bevarede gårde har åbne porte ind til stemningsfulde baggårds miljøer med pigstensbelægninger og bevarede side- og baghuse. Farvergården i Adelgade 13-15 opført mellem 1700 og 1850 er et unikt eksempel på et farveri og gårdanlæg med en stor have, som strækker sig ned til Strandvejen.

De mange bindingsværkslænger med rødt tegltag og de markante høje sorttjærede sokler giver Ebeltoft en særlig karakter. En række grundmurede toetagers bygninger i senklassicistisk stil blander sig med bindingsværkshusene og afspejler byens udvikling i arkitektur og materialebrug. Det nyere rådhus fra 1840 på torvet repræsenterer denne stil.

Det brostens- og pigstensbelagte gadeforløb, som spænder sig ud over stort set hele den historiske bymidte, binder byen sammen og understreger den historiske helhed. Byens gadelamper, hvoraf de ældste er købt brugt af Aarhus by i 1868, indgår diskret og harmonisk i kulturmiljøet.

Ebeltoft Kirke.

Ebeltoft bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Jørgen Faaborgs Gård - købmansgård med pakhus, Adelgade 25-29, opført fra 1761-1851, fredet.

Overgade 29, opført 1700-tallet, fredet. Det rige bindingsværk med kalkede tavler, den høje sorttjærede sokkel og det teglhængte tag er karakteristisk for Ebeltoft.

Torvet set fra Overgade.

Maltfabrikken, opført 1861 og ombygget i 2020 til byens nye samlingspunkt og vartegn.

Kig ned ad Nedergade med Villadsgyde til venstre i billedet. Villadsgyde 7 på hjørnet er formentlig opført i 1600-tallet og er fredet.

Det nyere rådhus, opført 1840, SAVE-værdi 3.

Porten ind til Sigvard Rasmussens Gård, Adelgade 28-32, fredet.

Byens udtryk er stort set ikke forandret. Man kan se på byens store matrikler, hvordan købmændsgårdene har domineret byen.

Bergreens Købstadskort 1895.
CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

FÆSTNINGSBY OG RELIGIØS FRISTAD

FREDERICIA KULTURMILJØ

Geografi: Fredericia Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad, fæstningsby

Landskabelig placering: På en odde ud til Lillebælt

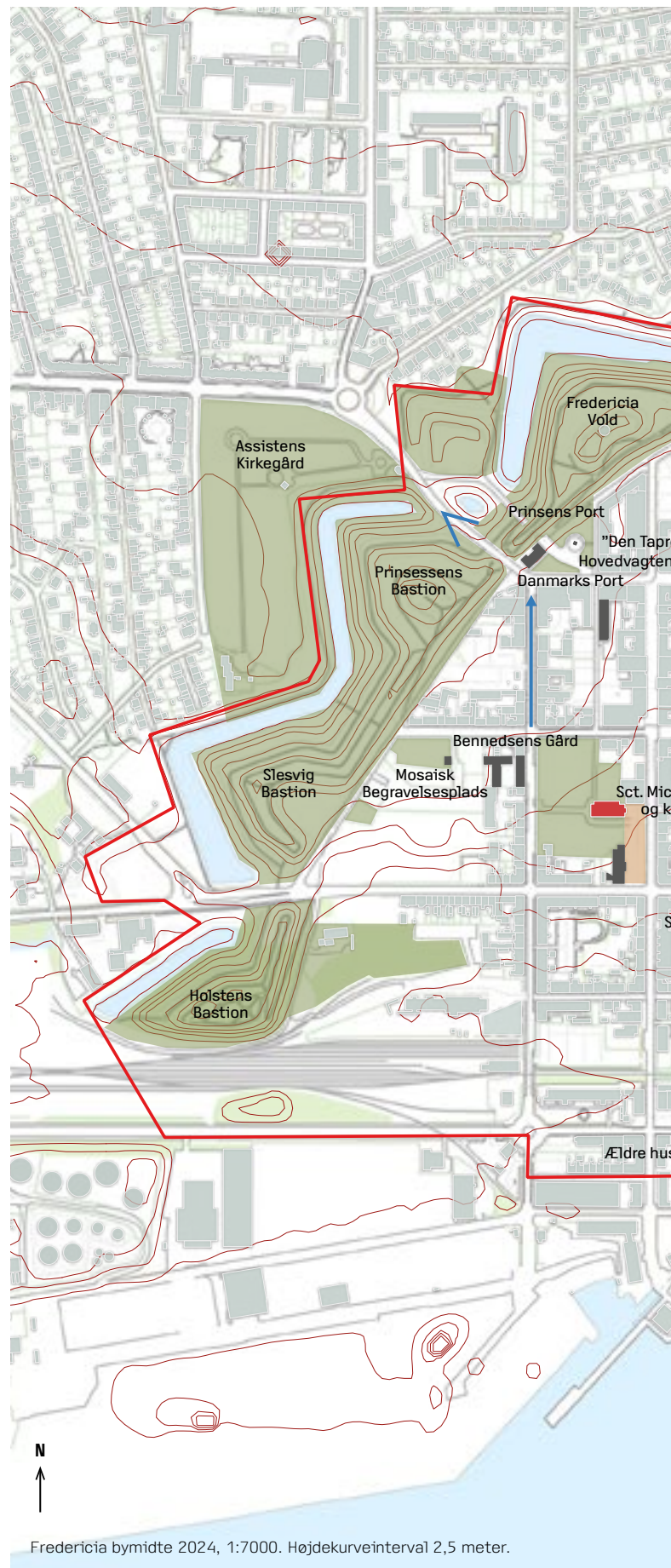
Anlagt: 1650

Købstadsprivilegier: 1650

Temaer: Forsvar, fæstning, byplan, religionsfrihed

Karakteristiske træk:

- Volden med voldgrav, bastioner, kastel, promenade langs den indre vold fod og byportene, Prinsens Port, Nørreport, Danmarks Port og Kongens Port, samt broovergang ved Sjællandsgade/Prangervej
- Byplanen med vinkelrette gader og et centralt, rektangulært torv
- Variation mellem byens brede gader og smalle stræder
- Byens pladser, som underordner sig den stringente karréstruktur
- Bebyggelsens flugtende facader langs gaden
- Stor variation i bebyggelsen; husenes størrelse i en-til treetagers højde, arkitektoniske udtryk og materialer
- Kirkerne og kirkegårdene, der viser de forskellige tros-samfund
- Kirkerne uden tårn, da man oprindeligt ikke måtte bygge højere end volden
- De mange militære bygninger; de ældste bygninger G1. Hovedvagt, Kongens Portvagt, Krudttårnet og bygningerne opført efter 1850: Krudtmagasinet, Garnisonshospitalet, Eksercerhuset og Bülow's Kaserne. Dertil Tøjhuset – et sukkergokeri, som militæret købte og brugte som depot
- De mange militære mindesmærker med Den Tapre Landsoldat som det vigtigste
- Enkelte bevarede bindingsværksbygninger såsom Bennedsens Gård i Norgesgade 20, Nordstjernen i Kongensgade 25 og husene i Prinsensgade 39
- Den gamle havn med en ældre husrække langs den vestlige del af havnebassinet
- De mange særprægede hjørneudformninger på hjørnehuse

FÆSTNINGSBY OG RELIGIØS FRISTAD

FREDERICIA KULTURMILJØ

Bronzestaturen "Den Tapre Landsoldat", opført 1858, fredet. Mindesmærket regnes for verdens første rejst over den menige soldat. Foto af Mikael Holdgaard Nielsen.

Kig fra Fredericia Vold og ned ad den snorlige Prinsessegade med Lillebælt og Lillebæltsbroen i det fjerne.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Fredericias historiske bymidte afspejler en unik fortælling om Danmarks forsvar og byplanidealene i 1600-tallet, hvilket aflæses i det samlede - og nyligt restaurerede - fæstningsanlæg med volde, voldgrave, bastioner, kastel og byporte, tilhørende bygninger samt den stringente by- og gadeplan.

Fæstningen fra 1600-tallet skulle blokere for en fjendtlig invasion op gennem Jylland. Kort efter anlæggelsen blev Fredericia imidlertid erobret af svenskerne. Derimod opfyldte fæstningen sit formål i 1849 under Treårskrigen (1848-1851) med det sejrige udfald af Slaget ved Fredericia 6. juli 1849. Efter krigen i 1864 havde fæstningen udspillet sin rolle.

Dertil rummer byen fortællingen om vanskelighederne ved at etablere et bysamfund på bar mark, og om hvordan kongelige privilegier som religionsfrihed og asylret skulle tiltrække borgere. Kirkerne fra forskellige trossamfund med tilhørende kirkegårde vidner om byens historie som fristad.

Kulturmiljøet har i kraft af det friholdte grønne voldanlæg en velbevaret skarp afgrænsning.

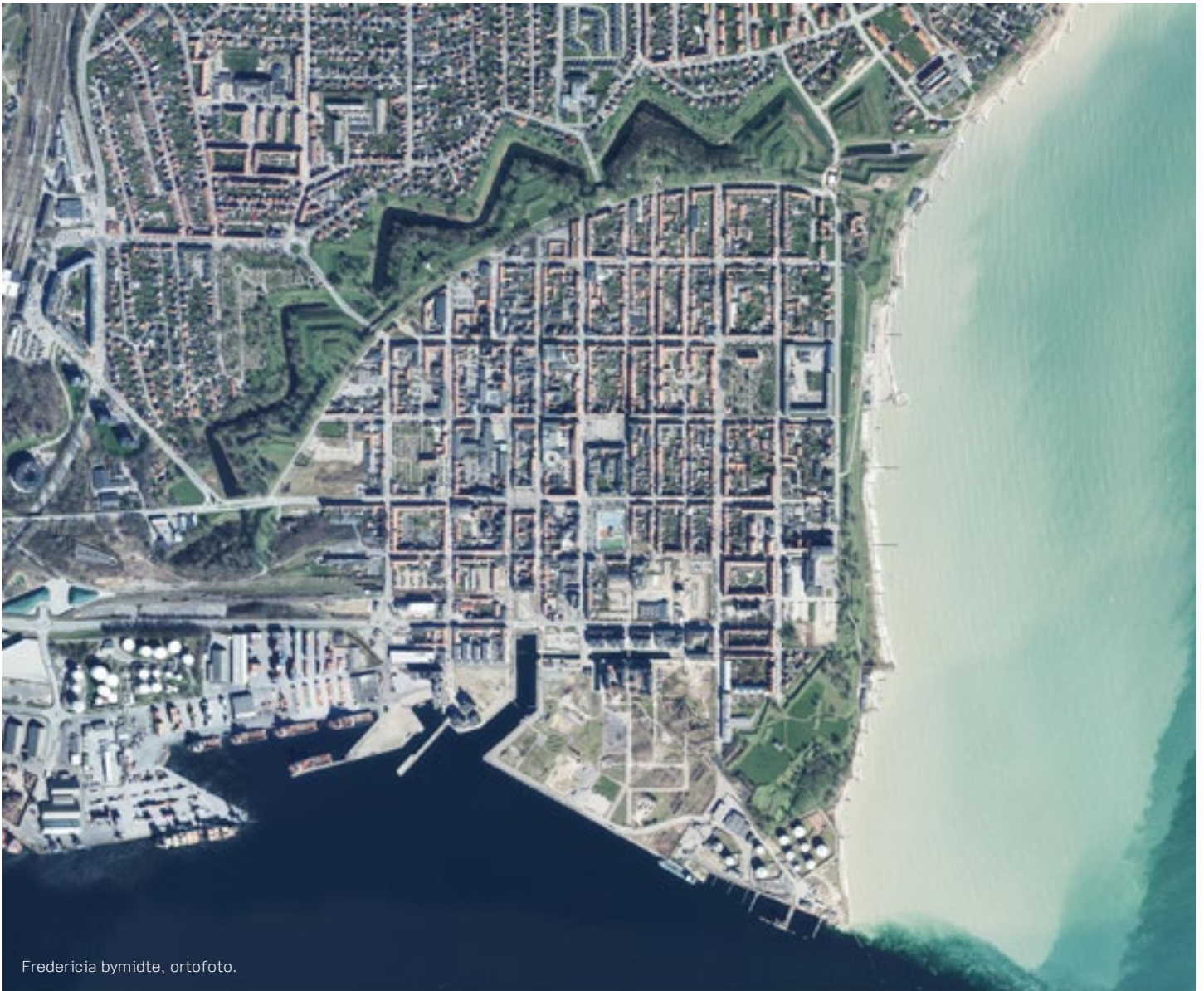
BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Fredericia er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den er landets eneste helstøbte fæstningsby og et unikt vidnesbyrd om byplanlægning, religionsfrihed og krigshistorie fra 1600-tallet og frem.

De bærende bevaringsværdier er hele fæstningsanlægget med jordvolde, bastioner, voldgrave, kastel, byporte og det klare indsyn hertil. Dertil de mange militære bygninger og monumenter, der vidner om byens centrale rolle i 1600- og 1800-tallets danske krigshistorie. Også det regelrette gadenet, som understøttes af den sammenhængende bebyggelses flugtende facader og de rektangulære pladser, der indordner sig i karréstrukturen, er vigtigt for fortællingen. De mange lange kig gennem de snorlige gader med volden som endepunkt samt det frie udsyn fra volden ud over bymidten understøtter oplevelsen af den planlagte fæstningsby. Udsynet over Lillebælt understreger den landskabelige placering og vigtige forbindelse til Fyn.

Kirkerne og kirkegårdene har en særlig betydning for fortællingen om Fredericia som fristad; Trinitatis Kirke (1690), Sct. Michaelis Kirke (1665, tysk), Reformert Kirke (1735), Sankt Knuds Kirke (1767, katolsk) samt Mosaik Begravelsesplads anlagt ca. 1700.

Byens profil defineres af voldterrænet og den en- til tre-tagers høje bebyggelse, hvor kun Sankt Knuds kirketårn hæver sig over volden, da man oprindeligt ikke måtte bygge højere end fæstningen. Derudover vidner bebyggelsens forskelligartede udtryk i størrelse, stil og materialer om byens udvikling gennem flere århundreder.

Fredericia bymidte, ortofoto.

Fredericia Vold, som i dag fungerer som et grønt rekreativt område, indrammer byen og markerer kulturmiljøets afgrænsning. Her et kig hen ad Nørre Voldgade, hvor kontrasten mellem den bløde, grønne vold med de høje træer på den ene side og den stringente byplan og bebyggelse på den anden er tydelig. Byporten Nørreport fra 1922 trykker sig ind i volden og fremstår som en integreret del af fæstningsanlægget. Foto af Mikael Holdgaard Nielsen.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Nej

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 28; bl.a. Tøjhuset (Gothersgade 34), Reformert Kirke med skole og præstebolig (Dronningensgade 87 og 68) samt H.W. Bissens monument "Den Tapre Landsoldat"

Bygninger med høj bevaringsværdi: 130

Beskyttede fortidsminder: 7; Voldterrænet, 3 genforeningssten og 3 krigergrave

Kulturarvsareal*: Nej

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Fredericia Kommune, 1995

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej.
(Bevaringsfonden for Fæstningsbyen Fredericia uddelte midler i perioden 2013-19)

Bevaringshistorik: I 1973 stiftes Fredericia-Fonden. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1999 en lokalplan, der regulerer facadeudformning i den gamle bydel

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2021-2033

"Fredericia har sin helt særlige historie, kultur og identitet, der tager sit afsæt i nogle historiske epoker knyttet til fæstningsbyen og siden industrialiseringen.

Da byen blev grundlagt i 1650, skete det på bar mark. Byen ved Lillebælt blev nøje planlagt som en fæstningsby med et enestående voldanlæg og snorlige gadeforløb, helt unik i nord-europæisk sammenhæng. Siden har industrialiseringen sat sit præg på byen. Fredericia har historisk set været regionens trafikknudepunkt og industriby. Byen har således været kendetegnet af store industrivirksomheder og en driftig havn.

Efter mange år i industrisamfundet er der nu helt andre dagsordener, der præger byerne og deres muligheder for udvikling. Produktionsvirksomheder flytter ud, og vidensbaserede virksomheder flytter ind. Oplevelsesøkonomien er i vækst, og byerne er i fokus som arenaer for oplevelser og udfoldelse.

(...)

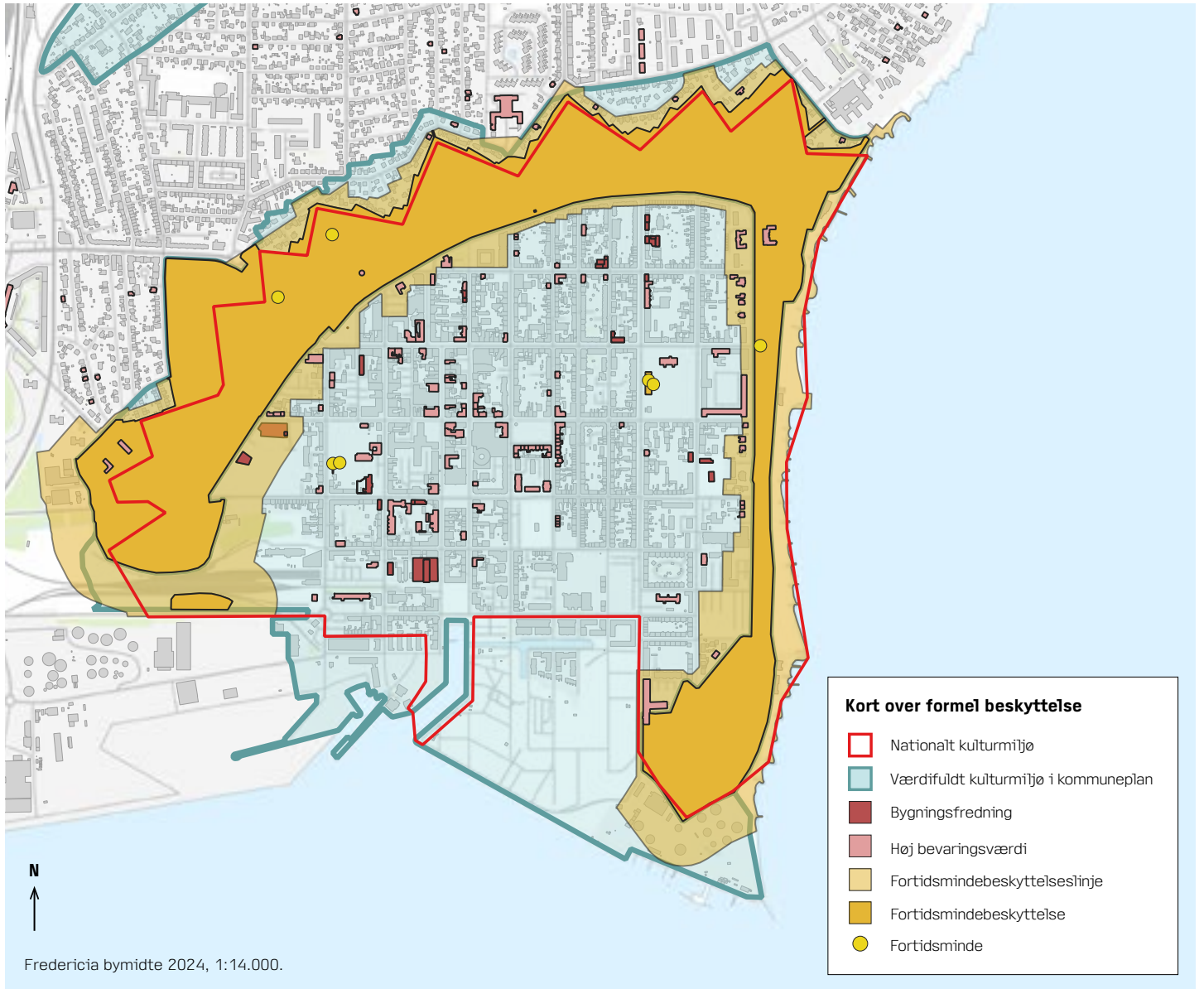
En attraktiv bymidte øger interessen for at investere i byen og bosætte sig i kommunen. I disse år gennemgår bymidten en spændende udvikling, hvor en række forskelligartede projekter er i gang med at blive realiseret, og hvor nye er på vej."

Reformert Kirke og kirkegård, Dronningensgade 87 B, opført 1735, fredet. Ligesom reformert skole og præstegård vidner de om et af byens særlige privilegier, religionsfriheden, som tiltrak borgere med forskellig tro fra hele Europa.

Krudttårnet, Øster Voldgade 21, opført 1675, fredet. Bygningen blev anvendt til opbevaring af krudt og kugler og er en del af et unikt historisk miljø i sammenhæng med voldanlægget og dets øvrige bygninger.

Hovedvagten og Prinsens Port, opført i hhv. 1736 og 1753, fredede. Hovedvagten var oprindeligt en vagtbygning, men har bl.a. også fungeret som sygehus og stokhus. Prinsens Port erstattede en gammel egetræsport og fungerede i mange år som byens hovedport. Samhørigheden mellem bygningerne langs volden understreges af deres fritliggende placering, det enkle udtryk og de valmede tegltage. Th. bronzestaturen "Den Tapre Landsoldat". Foto af Mikael Holtdgaard Nielsen.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Vejle Amt, Ribe Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

3.474 / 41.543

Tidslinje:

- **1650:** fæstningsbyen anlægges på bar mark for at blokere for en invasion op gennem Jylland og sikre overfarten til Fyn, samtidig nedlægges et antal landsbyer, og indbyggerne tvangsflyttes til den nye by
- **1657:** byen indtages af svenskerne, som fortsætter felttoget mod Fyn og Sjælland
- **1664:** byen får navnet Fredericia opkaldt efter den ene-vældige kong Frederik 3.
- **1674:** religionsfrihed indføres, og året efter kommer den første jøde til byen. I 1719 følger de første huguenotter
- **1682:** byen får en række privilegier. Desuden indføres der asylret for forbrydere, fallenter og religiøse minoriteter, da det stadig var svært at lokke indbyggere til den nye by
- **1808:** Skibsbroen afløses af et havnebassin, udgravet hvor den oprindeligt planlagte kanalhavn skulle have haft sit udløb i havet
- **1820'erne:** Omkring en tredjedel af området inden for volden er endnu ubebygget
- **1849:** Fredericia modstår den slesvig-holstenske hærs angreb, men udsættes for et to måneder langt bombardement. Det berømte udfald fra Fredericia driver oprørerne væk og sikrer dansk sejr
- **1864:** byen bombarderes igen, denne gang af preusserne. Byen brænder, hvorfor hovedparten af bygningerne inden for voldene er opført efter krigen 1864
- **1909:** Fæstningsanlægget nedlægges, bliver købt af Fredericia Kommune 1914 og fredet 1917

BYEN I LANDSKABET

Fredericia ligger på en odde ud til Lillebælt og har et forholdsvis lille opland. Fæstningsbyens placering skyldes ønsket om at spærre for fjendtlige troppers adgang op gennem Jylland og sikre forbindelsen til Fyn. Det var Christian 4.'s rigsmarsk, Anders Bille, der stod bag en strategisk forsvarsplan i 1646, som foreslog fæstninger placeret i hele Danmark på nord-sydgående og øst-vestgående forsvarsakser for at øge kontrollen ved de danske farvande Øresund og bælteerne. Dette førte til iværksættelsen af Fredericias fæstning.

Landområdet omkring odden har været svært tilgængeligt i kraft af mange dale, vådområder og mosearealer, hvilket gav området en naturlig forsvarsmæssig fordel. I Fredericias bymidte lå sumpede arealer ubebyggede hen i flere århundreder og kan i dag fortsat anes som lavninger i gadeforløbet.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Der er tale om en klassisk barok militærplan, hvis formål er at sikre perimeteren (volden) samt skabe orden og disciplin. Gaderne ligger parallelt og vinkelret på hinanden og danner et geometrisk skakbræt-mønster skarpt afgrænset af voldanlæggets kvarte cirkelform.

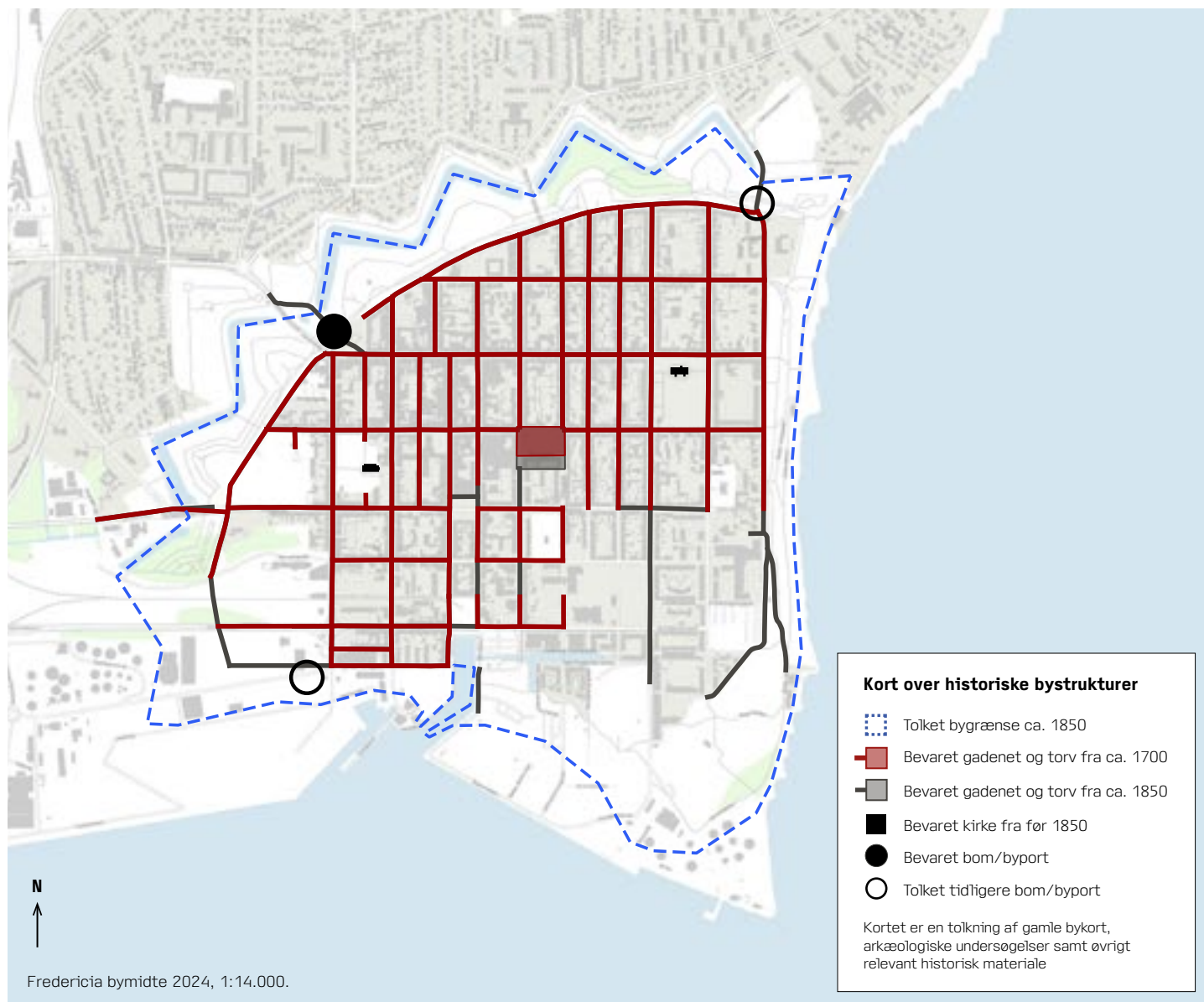
De fleste gader er gennemgående, og bredden varierer og danner dermed en form for hierarki. Kongensgade, byens oprindelige hovedindgang, er den bredeste med 19 m, mens de små stræder kun er ca. 6,5 m brede. Karréernes længde i nord-sydlig retning er stort set ens, mens bredden varierer meget.

Målebordsblad opmålt 1866, 1867 og 1868, gengivet i 1:80.000.

Fredericia Vold.

Byen er et tydeligt eksempel på en fæstningsby med de kraftige volde og bastioner samt det stringente gademonster. Et kanalnetværk ses i selve byen. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Selv om voldene og byens net af veje er bevaret fra 1677, så er kanalerne fyldt op, og en mindre havn er anlagt mod syd. Traps trykte kort 1858, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Fredericia er det eneste eksempel på en planlagt fæstningsby i Danmark. Byen kan sammenlignes med de langt mindre anlæg: Kastellet i København og Christiansø, der blev anlagt få år senere under den tidlige enevælde. Sammen med København og Rendsburg i Holsten udgjorde Fredericia en af hovedfæstningerne, der skulle demonstrere kongens magt og autoritet. Fæstningsbyen repræsenterer datidens ideal om, at forsvarsanlæg og by skulle anlægges som en enhed og ud fra stringente geometriske principper.

Den signifikante byplan fremstår usædvanlig velbevaret, og voldanlægget danner en skarp afgrænsning om bymidten. Tilsammen danner byen og voldanlægget en unik historisk helhed i dansk sammenhæng.

Byens profil er karakteristisk ved, at den omkringliggende vold dominerer. Volden hæver sig op over fæstningsbyens bebyggelse på det let skrånende terræn mod havnen og fremtræder som fixpunkt for enden af de lange lige gadeforløb. Dermed adskiller Fredericia sig markant fra middelalderbyerne, hvor kirken typisk er byens dominerende pejlemærke.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Karréstrukturen opleves tydeligt i gadebilledet og understøttes af den tætte bebyggelse, der som oftest ligger helt i gadelinjen. Til forskel herfra ligger de forskellige trosretningers kirker omtrent midt på grunden og i flere tilfælde omgivet af en kirkegård, hvilket fremhæver kirkernes særlige betydning for byens historie. Byens pladser underordner sig den stringente karréstruktur og skaber rum i den ellers sammenhængende gadebebyggelse.

Fredericia Vold og byen.

BYGNINGER OG DETALJER

Der er kun få bygninger fra før 1800-tallet bevaret, da mange huse blev ødelagt under bombardementerne i 1849 og 1864. Desuden var kun omkring to tredjedele af byen bebygget før 1849.

Kirkerne med tilhørende præstegårde og skoler hører til blandt de ældre bygninger. Det er karakteristisk for kirkerne i Fredericia, at de ikke har et kirketårn, idet ingen bygninger måtte være højere end voldene efter krav fra militæret. Sankt Knuds Kirke fik dog byens første kirketårn i 1865.

Bindingsværkshusene på Kongensgade 25 og Prinsensgade 39 er fra anden halvdel af 1600-tallet og vidner om byens tidlige bebyggelse, som bar præg af landbrug som den primære beskæftigelse for mange af byens borgere. I 1800-tallet blev mange bindingsværkshuse erstattet af enetages grundmurede lænehuse, som stadig findes mange steder i byen. Derudover bærer byen præg af toetagers sammenhængende boligbebyggelse fra slutningen af 1800-tallet i blank mur samt en del større etageejendomme og offentlige bygninger i tre etagers højde og ligeledes i blank mur. Flere af de offentlige bygninger er kendetegnet ved en stærk symmetri og markante murdetaljer, eksempelvis Meldahls Rådhus fra 1860.

De militære bygninger langs voldanlægget er opført med et par hundrede års mellemrum. Den ældste er Krudttårnet fra 1675, mens Hovedvagten og Prinsens Port er fra midten af 1700-tallet, Kongens Portvagt og Krudtmagasinet i Kastellet er fra midten af 1800-tallet, og de to nyere porte Nørreport og Danmarks Port er fra 1920'erne. Modsat byens sammenhængende bebyggelse er de militære bygninger fritliggende på fæstningsanlæggets åbne grønne arealer. Dette er med til at fremhæve bygningernes og militærets position helt fra byens anlæggelse og mange år frem.

Tøjhuset fra 1853 på Gothersgade 34 blev ligeledes brugt af militæret, og i 1892 bliver garnisonssygehuset opført, mens byen i 1930'erne får sin første kaserne, Bülows Kaserne, som sammen med et ældre excercerhus fylder en hel karré. Flere monumenter hylder fæstningsbyens sejr under Treårskrigen (1848-1851), heriblandt "Den Tapre Landsoldat", en helfigurstatue af H.W. Bissen, der blev opstillet i 1858.

Som en særlig detalje i gadebilledet markeres mange af byens hjørnehuse med særprægede hjørneudformninger såsom et tårn, en hjørnekvist eller en fronton og ofte med en lige eller afrundet afskæring.

Fredericia bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Mosaisk Begravelsesplads, formentlig anlagt i 1700-tallet og siden udvidet, fredet. Den jødiske begravelsesplads understreger sammen med de øvrige kirkegårde fortællingen om byens religionsfrihed og status som fristad.

Den gamle havn med den ældre husrække på vestsiden af havnebassinet. Bassinet blev i første omgang udgravet i 1808 og i 1881 udvidet hen til Oldenborggade ud fra placeringen af den oprindeligt planlagte kanalhavn, som aldrig blev realiseret.

Volden fremtræder som det ene endepunkt i alle byens gader - her i Dronningensgade, hvor Kongens Bastion kommer til syne for enden.

Danmarks Port blev opført i 1925 som aflastning for Prinsens Port, som indtil da havde fungeret som hovedport.

Prinsens Port fra midten af 1700-tallet.

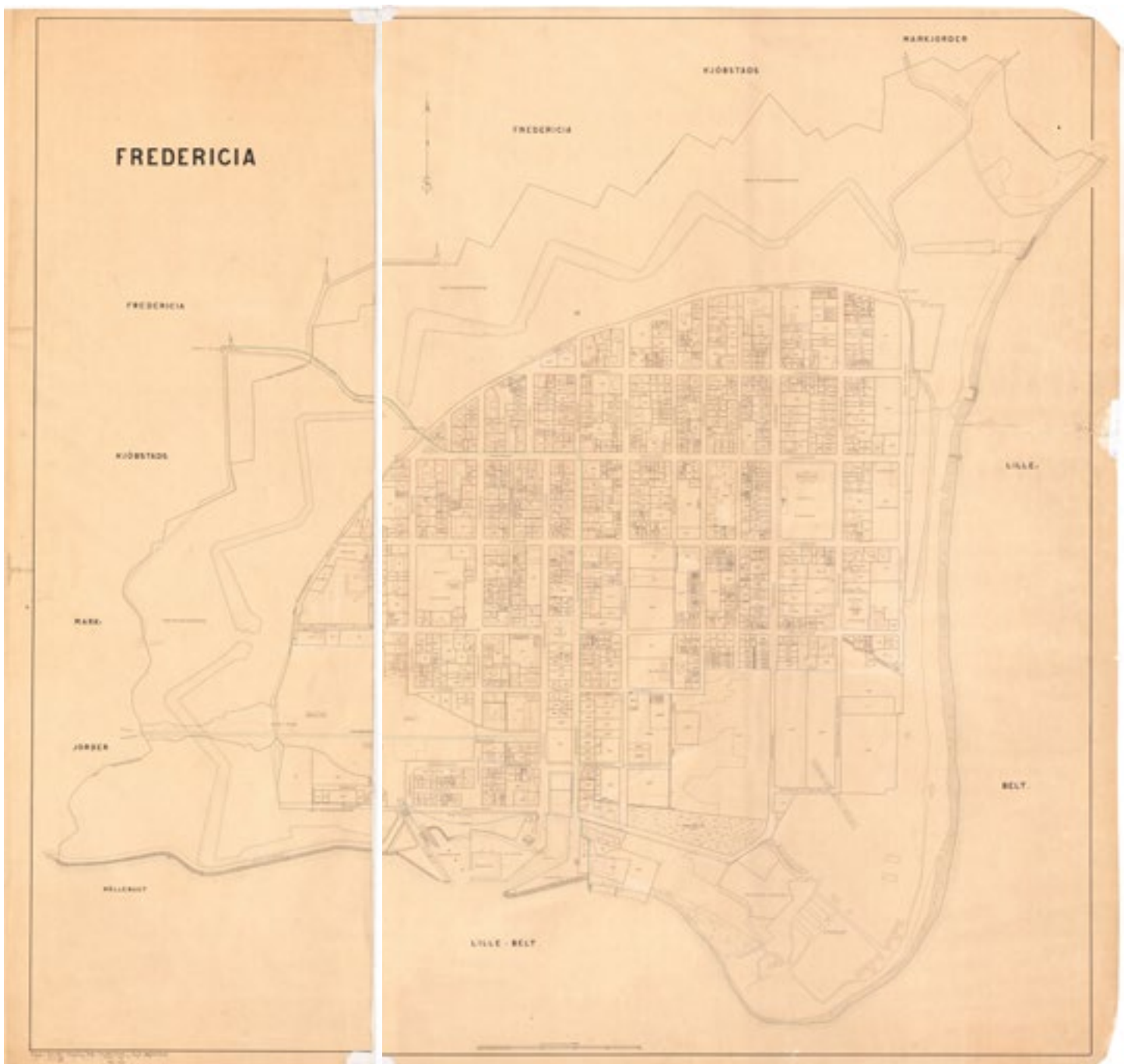
Tøjhuset, Gothersgade 34, opført 1853, fredet. Pakhuset blev oprindeligt opført som sukkerraffinaderi, men blev allerede i 1862 solgt til militæret, der brugte det som militærdepot.

Sankt Knuds Kirke, Sjællandsgade 48, opført 1767, med sammenbygget skolebygning fra 1848, fredet. Den katolske kirke har byens første kirketårn fra 1865 - det var oprindeligt ikke lovligt at bygge højere end volden.

Fredericia Vold med udsyn ud over Lillebælt til højre og byen til venstre.

Byen er vokset kraftigt inden for voldene, og en del af det tidligere frie areal ved kastellet er ved at blive bebygget. Jernbanen er nu også kommet til byen. Bergreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

HANDELSBY MED BEVARET BYPORT

FAABORG KULTURMILJØ

Geografi: Faaborg-Midtfyn Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Søkøbstad

Landskabelig placering: På en tange mellem Sundet og Faaborg Fjord

Anlagt: 1100-tallet

Købstadsprivilegier: Antagelig i 1200-tallet

Temaer: Søfart og kornhandelsperioden, klassicisme

Karakteristiske træk:

- Placeringen mellem Sundet og fjorden samt overgangen mellem bebyggelse og landskab
- Byplanen med to parallelle hovedgader, Grønnegade og Torvegade-Østergade med vinkelrette stræder imellem samt de mere krogede gadeforløb som Holkegade, Adelgade og Klostergade
- Det centrale torv og den tidligere markedsplads Lagonis Minde samt de mindre pladser rundt i byen
- Byporten Vesterport, Helligåndskirken med kirkegård og Klokketårnet fra 1400-tallet
- Kontrasten mellem småhusene og de store bygninger som rådhuset, apoteket og købmandsgårdene
- Åbne porte til de tidligere købmandsgårdes baggårds-miljøer – flere med bevarede side- og baghuse
- Holkegade med 1700-tals bindingsværksbygninger
- Havnen med told- og pakhuse
- De mange grundmurede huse med et stærkt klassicistisk udtryk i facaden, heriblandt forhuset til Mads Rasmussens Gård fra 1844 og Faaborg Museum fra 1915
- Bro- og pigstensbelagte gader, pladser og baggårde
- De mange gulkalkede facader, dertil også pudsede og kalkede facader i andre farver samt blank mur
- Røde teglhængte tage

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Den historiske bymidte i Faaborg fremstår som en stærk helhed med stor variation i byens rumdannelser, bebyggelsesmønster og arkitektur. Fortællingen om den fynske søkøbstad og dennes forandring fra middelalder og frem til 1800-tallet er klart aflæselig i kulturmiljøet.

Faaborg har tre markante senmiddelalderbygninger, idet byporten, Helligåndskirken og Klokketårnet er fra slutningen af 1400-tallet. Også gadenettet i den indre by rækker tilbage til middelalderen med karakteristiske, i hovedtrækkene lige og parallelle gadeforløb: Grønnegade-Vestergade, Østergade og Adelgade. Derimod er bebyggelsen ikke meget ældre end 1700-tallet, og hovedindtrykket af det gamle Faaborg er en by præget af klassicisme fra tiden omkring 1800 og nyklassicisme fra begyndelsen af 1900-tallet. Den arkitektoniske opblomstring falder sammen med økonomisk gode tider for købmænd og sømænd i den første periode og især for handelsfolk og fabrikanter i den anden. Det kan stadig ses i bebyggelsen, som stort set holdt sig inden for den middelalderlige bys rammer indtil omkring 1900.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Faaborg er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen rummer den ene af landets to bevarede middelalder-byporte, og fordi også søkøbstadens yngre historie med rige købmandsgårde såvel som småboliger er velbevaret.

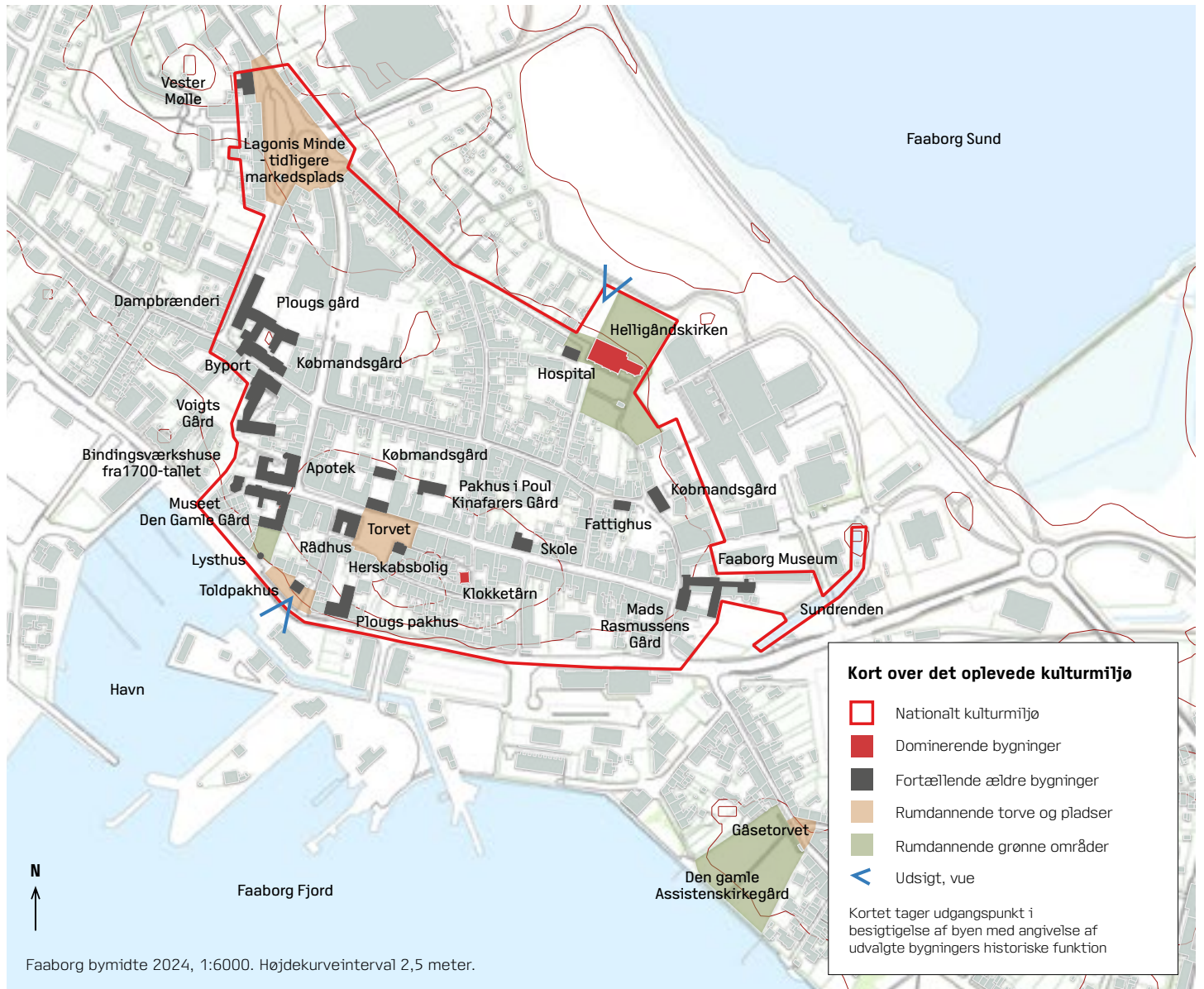
De bærende bevaringsværdier knytter sig til den middelalderlige byplan med dens små skævheder og pladser, det centrale torv med flere prominente bygninger, byporten og Klokketårnet fra senmiddelalderen, Helligåndskirken samt kontrasten mellem købmandsgårde og småhuse. Dertil kommer det generelle klassicistiske og nyklassicistiske arkitektoniske udtryk i den middelalderlige bydel. Byporten er som noget unikt i dansk sammenhæng bevaret og fremstår som en stærk markering af den tidligere overgang mellem land og by.

Kulturmiljøets afgrænsning understreges af det åbne udsyn over landskabet og Sundet mod nordøst og mod havnen og fjorden mod syd. Ligeledes er Faaborgs markante byprofil væsentlig for kulturmiljøets helhed - med det dominerende middelalderlige klokketårn og spiret fra Helligåndskirken som byens pejlemærker blandt den lave en- til toetagers bebyggelse.

De brostensbelagte gader og pladser, teglhængte tage og karakteristiske gulkalkede facader er også med til at skabe bymiljøets særlige karakter.

Den bevarede byport, Vesterport fra middelalderen med kig ind mod bymidten. Byporten står som et robust monument og giver en oplevelse af at bevæge sig fra den oprindelige indfaldsvej og ind i den fortættede bymidte.

Torvet med det markante middelalderklokketårn bag to prominente bygninger. Til højre en herskabsbolig fra 1817, fredet, som med sit klassicistiske udtryk repræsenterer arkitekturstrømningerne i 1800-tallets begyndelse.

Hølegade med bindingsværkshuse fra 1700-tallet, som blev opført efter en stor brand i 1728.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 34, bl.a. den middelalderlige Vesterport (Vestergade 5), Klokketårnet (Tårngade 2), Råd-, Ting- og Arresthuset (Torvet 19) og flere store købmandsgårde, herunder Den Gamle Gård (Holkegade 2) og Plougs Gård (Vestergade 10)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 62

Beskyttede fortidsminder: 0

Kulturarvsareal*: Fåborg nævnes første gang i 1229, men er formentlig ældre. Byen lå i middelalderen på en landtunge omgivet mod nord og nordøst af Sundet. Den ældste bebyggelse antages at ligge mellem Holkegade og Jomfrulågen og har siden bredt sig. Den middelalderlige by var omgivet af vold og grav, af hvilken Vesterport endnu står, mens de øvrige dele forsvandt under Grevens Fejde, hvor byen blev plyndret

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Faaborg Kommune, 1992. Historiske huse i Fåborg: bevaringsplan for Fåborg købstad, 1974

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja, via Puljen til landsbyfornyelse

Bevaringshistorik: I 1925 stiftes Fonden til bevaring af ældre Bygninger i Faaborg. Byrådet vedtager i 1953 at beskytte fem mindre områder i den gamle bydel ved partielle byplanvedtægter, og i 1974 udarbejdes en samlet bevaringsplan

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2019-2031

"Faaborg bymidte er en søkøbstad fra omkring 1200-tallet og rummer stadig middelalderbyens fire bydele med deres arkitektoniske vartegn.

(...)

Faaborg bymidte rummer mange forskelligartede bebyggelsesstrukturer, og de mange velbevarede bygninger fortæller om byens oprindelse ved havnen og dens udvikling som købstad.

(...)

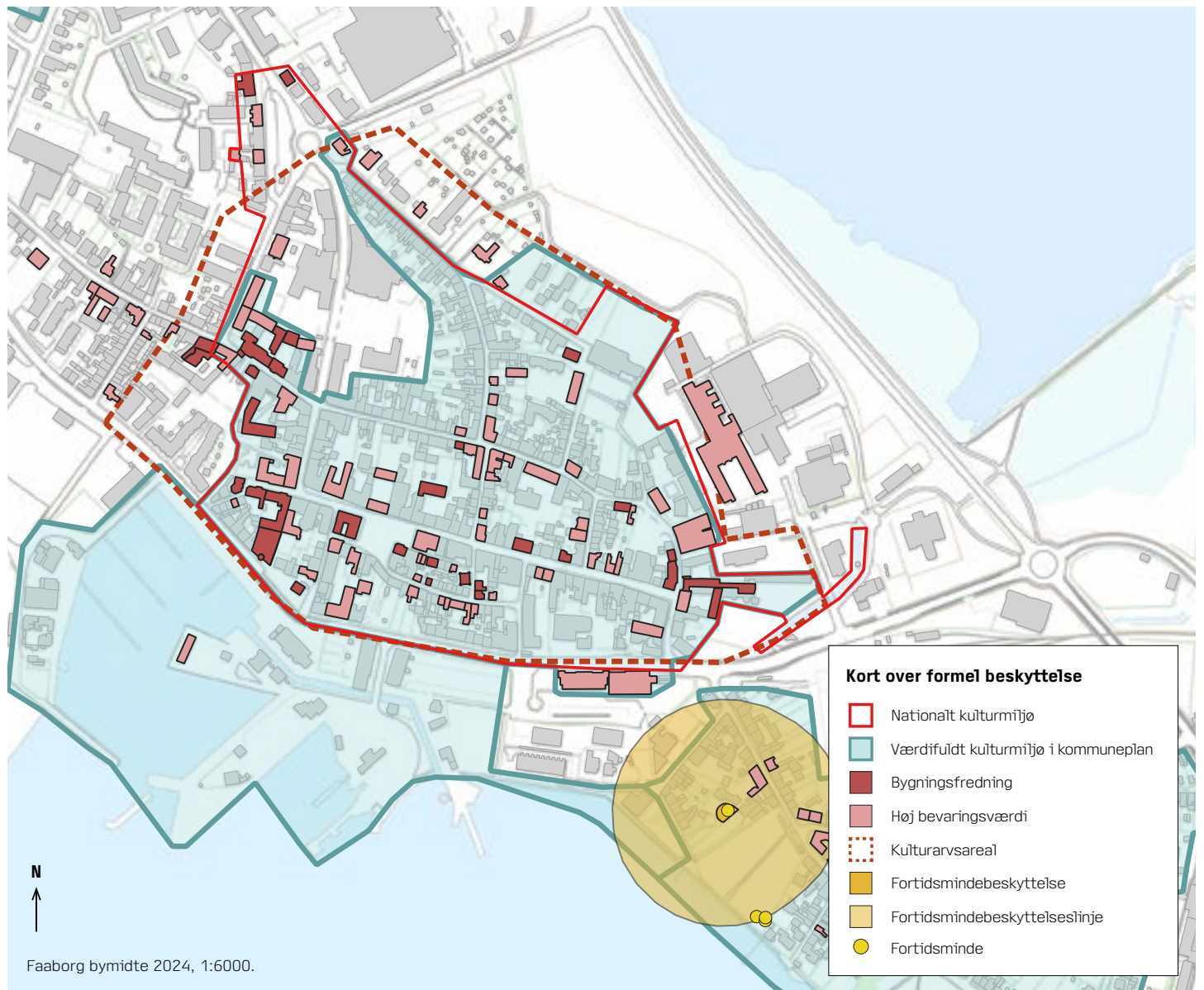
Bevaringsinteresserne i Faaborg Midtby er store, og knytter sig særligt til aflæseligheden af de fire bydeles struktur og deres betydningsfulde bebyggelser. Der bør ved planlægning tages hensyn til områdets helhed, struktur og enkeltelementer. Ny bebyggelse skal tilpasses områdets karakter og skala samt eksisterende bebyggelses arkitektur. Faaborg Midtby har potentialer inden for turisme, bosætning, kultur og oplevelse."

Det gamle hospital fra 1835, fredet, over for Helligåndskirken fra 1400-tallet med hver sin varme gulvmalet facade. Bag de høje træer og muren åbner udsigten sig op over Sundet og landskabet.

Faaborg Museum, Grønnegade 75, opført 1915 af fabrikant Mads Rasmussen og tegnet af arkitekt Carl Petersen, fredet. Trods den beskedne størrelse fremstår facaden monumental og viser nyklassicismens arkitektoniske virkemidler.

Voigts Gård med det sammenbyggede pakhus og sidehus fra 1837, begge fredede. De åbne porte skaber fri passage mellem Vestergade og videre ned i retning mod vandet og giver på den måde et indblik i den tidligere købmandsgårds anselige størrelse.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Svendborg Amt, Fyens Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

1.061 / 6.763

Tidslinje:

- **1200-tallet:** Byen får købstadsprivilegier og bliver befæstet med vold og grav, som senere forstærkes med en bymur
- **Ca. 1450:** Klokketårnet, som hører til Skt. Nikolai Kirke, opføres
- **1477:** Helligåndsklosteret stiftes
- **Ca. 1550:** Skt. Nikolai Kirke nedrives, klokketårnet forbliver
- **1629:** Den sidste af klosterets tre fløje nedrives; Helligåndskirken bevares
- **1600-tallet:** Havnen anlægges på sin nuværende placering og afløser den ældre havn på byens østside; byen påvirkes kraftigt af svenskekrigene
- **1672, 1715 og 1728:** Tre store brande hærger byen
- **1700-tallet:** Bybefæstningen, på nær Vesterport, er endeligt sløjfet
- **Slutningen af 1700-tallet:** Kornhandlen begynder at vokse, og samtidig øges skibsfartens betydning for byen
- **1800-tallet:** Havnen udbygges, der opstår industri-virksomheder, og indbyggertallet stiger

BYEN I LANDSKABET

Byen er opstået på østsiden af Faaborg Fjord. Den ligger på et næs hævet et par meter over stranden mod syd, Sundet mod nord og Sundets udløb mod øst. Byen har på den måde været beskyttet af vand på tre sider. Faaborg har et forholdsvis stort og rigt opland og har desuden stået i tæt forbindelse med hertugdømmerne Slesvig og Holsten.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Som i andre middelalderlige byer udgør hovedgaderne en udvidelse af landevejen, i dette tilfælde vejen mellem Assens og Svendborg. I lighed med andre søkøbstæder ligger Faaborgs hovedgader trukket lidt tilbage, parallelt med strandlinjen. De to hovedgader med tværgader og torvet, der alle går tilbage til middelalderen, danner en næsten regulær plan, som imidlertid næppe er bevidst planlagt.

Flere af grundene er lange og smalle, og de største grunde ligger især omkring og nær torvet. Grundene synes at være udlagt mellem hovedgaderne som benene på et fiskeskelet. Ud til Klostergade, Bøjestræde, Kapellanstræde, Nygade og enkelte andre steder findes der meget små grunde, som bryder mønstret.

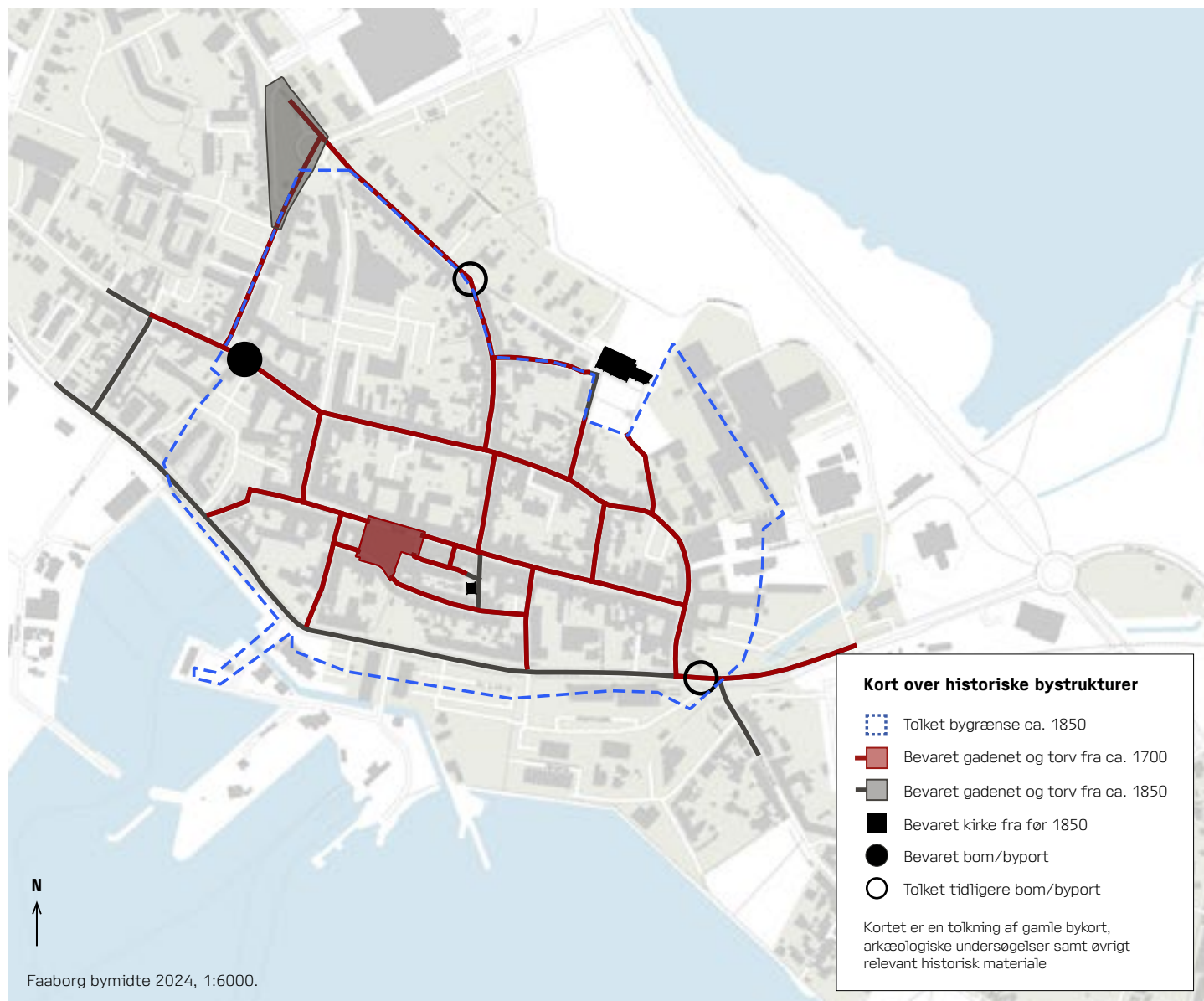
Strandgade og et par gyder fører ned til havnen. I middelalderen var der antagelig blot tale om et strandstykke, hvor man trak både og småskibe op. Senere kom der et bølværk til, og i hvert fald fra slutningen af 1600-tallet har der været en skibsbro ud for Strandgade. Den beskyttede molehavn bliver gradvis anlagt i første halvdel af 1800-tallet og er fortsat blevet udvidet.

Målebordsblad opmålt 1864 og 1865, gengivet i 1:80.000.

Faaborg Havn med udsigt ud over Faaborg Fjord.

Byen domineres af et centralt net af parallelle gader. Den middelalderlige byport, Helligåndskirken, rådhuset og Klokketårnet skiller sig ud. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Bykernen er ikke ændret væsentligt siden 1677. Mod nordvest er der kommet en mindre industriel forstad omkring markedspladsen, og havnen er udvidet med et havnebassin. Traps tegnede kort 1858, Historisekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Faaborg har i sjældnen grad bevaret sammenhængen med de landskabelige omgivelser. Forbindelsen til fjorden opleves fortsat tydelig og forstærkes af det frie udsyn fra byen ud over havn og fjord. Udsigten over Sundet og landskabet i nordøst er med til at styrke forståelsen af den historiske bymidtes afgrænsning. Særligt ved den bevarede byport forstås overgangen fra den oprindelige indfaldsvej til den fortættede bymidtes gader.

Den velbevarede middelalderlige byplan med de nogenlunde regelrette gadeforløb giver byen et overskueligt helhedspræg med lange kig og er samtidig med til at fremhæve de små skævheder og pladsdannelser, som byplanen også rummer.

Byen har en markant byprofil med det middelalderlige klokketårn og Helligåndskirkens spir som pejlemærker blandt byens en- til toetagers bebyggelse.

BEBYGGELSESMØNSTRER

De fleste huse, såvel gårde som længer, ligger med langsiden mod gaden og med side- og baghuse langs matrikelskellene.

Det sociale hierarki i bebyggelsen er let at aflæse i bybilledet. De mange små huse i Adelgade, Taarngade, Kapellanstræde og Nygade har antagelig været beboet af søfolk, daglejere og småhåndværkere. Købmændene holdt til omkring torvet, i Vestergade og Østergade. Torvet opleves som byens knudepunkt, omkranset af prominente bygninger overvejende i to etagers højde.

Det brostensbelagte Bøjestræde med den sammenhængende lave bebyggelse og det skulpturelle klokketårn i baggrunden.

BYGNINGER OG DETALJER

De ældste bygninger og også byens mest signifikante er den senmiddelalderlige byport, den tidligere klosterkirke, Helligåndskirken, der nu er sognekirke, samt Klokketårnet, der har hørt til en nu nedrevne kirke ved torvet. Klokketårnet hæver sig over byen med sin bastante vertikale form, de gulvaskede pudsede facader, det ottekantede røde tegltag og afsluttende spir og er synligt langvejs fra og fra flere gader i byen.

Hovedparten af de eksisterende bygninger er fra 1700-tallet eller senere. Nogle af de bedst bevarede og ældste eksempler er de to små gavlhuse i Holkegade 2 opført efter, at en brand havde hærget byen i 1728.

Et eksempel på en af de større bygninger for købmænd er Vestergade 10, som har været ejet af en række købmænd, bl.a. Jørgen Ploug, som omkring 1790 lod forhuset ombygge i klassicistisk stil, formentlig inspireret af byggeri i København. Senere erhvervede Ploug-slægten en grund nede ved det nye havnebassin, hvor den opførte et firetagers pakhus 1844-45, som sammenbygget med et andet lignende pakhus i dag vidner om handlen i søkøbstaden i 1800-tallet. Pakhuset markerer også kajens forløb i 1800-tallet, hvor kajen lå lige foran bygningen. Sammen med toldpakhuset fra 1838 har pakhuset stor betydning for oplevelsen af Faaborgs havnefront. Andre købmænd havde pakhuse oppe i byen, bl.a. Paul Jacobsen "Kinafarer", der omkring 1770 fik opført et pakhus bag Østergade 1.

Byens mange åbne porte fører ind gennem de tidligere købmandsgårde og giver et indblik i de historiske baggårdsmiljøer, hvor der flere steder findes bevarede baghuse, sidehuse og pakhuse samt pigstensbelagte gårdtrum. Her kan nævnes porten ind til ovenstående Paul Kinafarers pakhus og Plougs Gård, samt Mads Rasmussens Gård med det bevarede baghus i bindingsværk fra 1760'erne, Voigts Gård med pakhus og sidehus fra 1837 og købmandsgården på torvet fra 1852. De små historiske miljøer understøtter søkøbstadsfortællingen og giver et indblik i storkøbmandenes betydning for byen.

De mange klassicistiske og nyklassicistiske bygninger sætter deres præg på bymiljøet og skaber en stor kontrast til de ældre bindingsværkshuse og den mere jævne bebyggelse. Klassicismen blev blandt andet videreført i forhuset til Mads Rasmussens Gård fra 1844, og i Faaborg Museum fra 1915, der begge er eksempler på, hvordan den lokale byggeskik kan bruges som en kreativ ressource. Også rådhuset på torvet fra 1840 og apoteket i Mellemgade repræsenterer klassicismens arkitektoniske udtryk.

Brostensbelagte gader og pladser, de mange gulvaskede overflader og teglhængte tage understreger den historiske atmosfære og giver kulturmiljøet karakter.

Faaborg bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Østergade afsluttes af det statelige forhus til Mads Rasmussens Gård, nr. 45, opført 1844, fredet. Den monumentale, symmetriske facade repræsenterer den klassicistiske stil, som er fremtrædende flere steder i bybilledet.

Kig gennem porten til Mads Rasmussens Gård, hvor baghuset fra 1760'erne med bindingsværk og en varm farveholdning fremstår i stor kontrast til det herskabelige hvide forhus. Baghuset er fredet.

Torvet med rådhuset fra 1840 til højre i billedet, fredet.

Faaborg Havn med toldpakhuset fra 1838 i højre side af billedet, fredet.

Pakhuset med front mod havnen, opført 1845, SAVE-værdi 2 i kommuneplan.

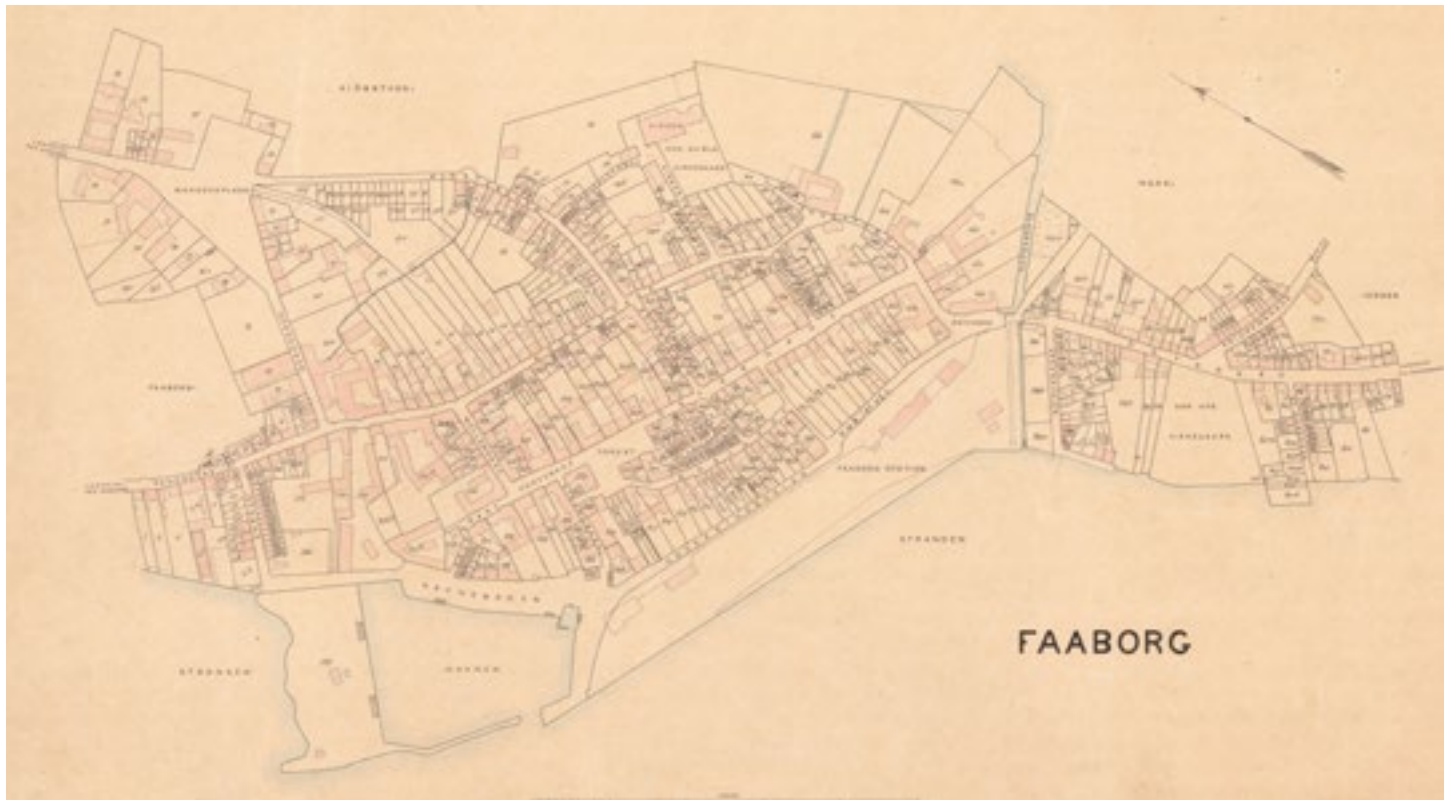
Lysthus fra starten af 1800-tallet som del af Den Gamle Gård i baggrunden, forhuset i Holkegade fra 1700-tallet, hele anlægget er fredet.

Det smalle brostensbelagte Tårnstræde, hvor det høje middelalderlige klokkeårn hæver sig op blandt den omkringliggende småbebyggelse.

Kig hen ad Torvegade fra Torvet; til venstre rådhuset fra 1840 i gule sten over for bindingsværkshuset fra en tidligere købmandsgård fra 1852. Gadens tragtformede rumdannelse afsluttes af apotekets nyklassicistiske facade for enden.

Byen er vokset, men stort set inden for de rammer, der eksisterede i 1858. Den største forandring er anlæggelsen af Faaborg Station. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

Nørregade med den markante og usædvanligt lange gulskalkede længe i venstre side af billedet, som var en del af et dampbrænderi fra 1858, SAVE-værdi 1 og 3 i kommuneplan.

Grønnegade med lærerboligen fra 1897 med det klassicistiske udtryk for enden og plejehuset fra 1777 i bindingsværk med rødt valmet tegltag i højre side. Plejehuset er fredet, lærerboligen har SAVE-værdi 3 i kommuneplan.

SØNDERJYSK BYGGESKIK I HERTUGBYEN

HADERSLEV KULTURMILJØ

Geografi: Haderslev Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Langs nordsiden af Tørring Å's udløb i Haderslev Fjord

Anlagt: Formentlig i midten af 1100-tallet

Købstadsprivilegier: Stadsret i 1292, hvilket gav formel købstadsstatus

Temaer: Stiftsby, sønderjysk byggeskik

Karakteristiske træk:

- Den middelalderlige byplan med en karakteristisk Y-form
- Byens placering inderst i Haderslev Fjord
- Torvet omkranset af farverige gavlhuse
- Det skrånende terræn, som flere steder afspejles i høje trapper til hoveddørene
- En sammenhængende gadebebyggelse i en- til treetagers højde bestående af en blanding af gavlhuse og langhuse
- Domkirken med oprindelse i middelalderen som byens centrale pejlemærke og omdrejningspunkt
- Den brostens- og pigstensbelagte Domkirkeplads med de stynede lindetræer
- Slotsvandmøllen
- Hertug Hans' Hospital og Kirke
- Facader i bindingsværk, blank mur med gule flensborgsten samt pudsede facader i forskellige farver
- Brostensbelagte gader og pladser
- Grønne områder og haver langs dammen og åen

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Haderslevs historiske bymidte fremstår som et intakt og aflæseligt bymiljø med stor variation i de kuperede gader. Købstadens forandring fra middelalderen og frem til 1800-tallets midte kan aflæses i bystrukturen og de mange karakteristiske bygninger fra forskellige tidsepoker, herunder ikke mindst domkirken og gavlhusene, som formidler den middelalderlige og sønderjyske byggeskik.

Haderslev er opstået i 1100-tallet og blev en betydelig by i senmiddelalderen og renæssancen. Fra slutningen af 1700-tallet var Haderslev den sønderjyske by, der voksede hurtigst frem mod 1850. Der findes enkelte bevarede huse fra 1500-tallet i Slotsgadekvarteret. Ellers brændte det meste af byen i 1627, og hele den nordlige bydel igen i 1759, således at mange bygninger i de to bydele er opført efter disse brande. Domkirken og gadenettet i den centrale bydel går tilbage til middelalderen, mens gadenettet i byens nordlige del hovedsagelig stammer fra 16-1700-tallet. I byens vestlige udkant ligger Sct. Severin Kirke, der var en del af den landsby, som gav byen navn, og som med tiden blev forstad.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Haderslev er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen fremviser en rig variation af sønderjysk byggeskik og en gotisk domkirke i særklasse. Byen har desuden en særegen beliggenhed i bunden af den langstrakte Haderslev Fjord.

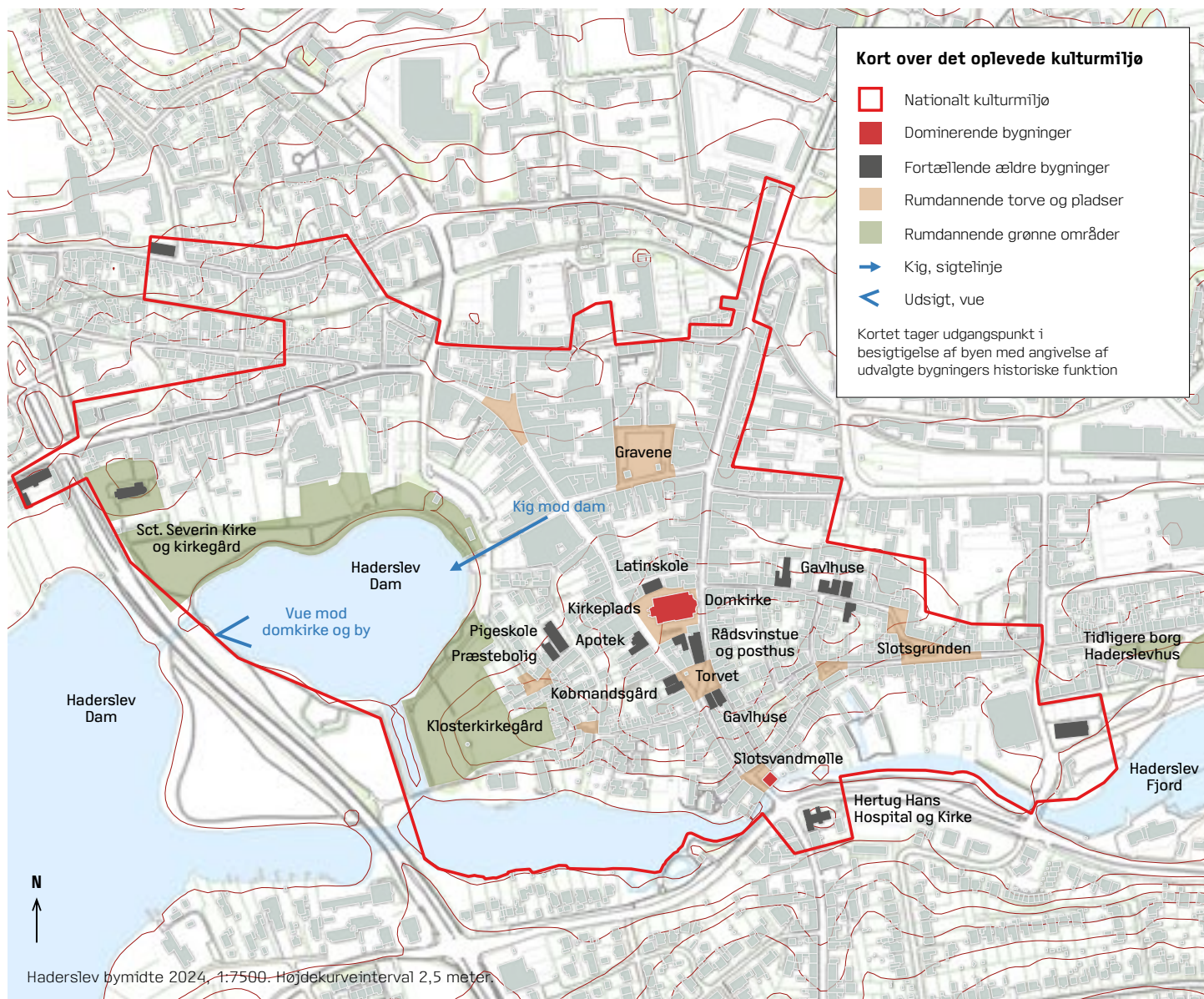
De bærende bevaringsværdier knytter sig til domkirken, det middelalderlige gadenet, hvor gaderne deler sig i en Y-form efter passagen over Haderslev Dam og torvet, de mange gavlhuse fra renæssancen, der fortæller om sønderjysk byggeskik i 1500- og 1600-tallet, samt Slotsvandmøllen. Hertil kommer de mange lavmælte huse og institutionsbygninger i den nordvestlige del af byen.

Byens profil med domkirken som pejlemærke er afgørende for forståelsen af kulturmiljøet. At kirken ikke som i mange andre byer er frilagt, understreger skalaspringet mellem den og købstadsbebyggelsen. Dominansen af toetagers huse vidner om byens status som stor provinsby fra senmiddelalderen og op i 1800-tallet. Desuden kan man opleve udviklingen i byggeskik fra renæssancens gavlhuse til 1700- og 1800-tallets langhuse. Byens mange pladser med træer er særlige for bymiljøet, mens de grønne områder langs dammen og Møllestrømmen giver en blød overgang mellem by og vand.

Også byens overflader er væsentlige for dens særlige karakter – heriblandt brostens- og pigstensbelæggninger, bindingsværk med kalkede tavler, pudsede facader, blank mur med gule eller mørkerøde flensborgsten samt de mange teglhængte tage. Stentrapperne i varierende højde understreger det kuperede terræn og giver små fixpunkter i gadebilledet, mens det øvrige byinventar holder sig diskret tilbage og tillader de historiske bygninger at træde frem.

Domkirkens opadstræbende facader møder dramatisk den langstrakte Nørregade med sin sammenhængende en- til treetages bebyggelse.

Haderslev Torv med de karakteristiske gavlhuse med pudsede facader i forskellige farver og domkirken i baggrunden. De mange gavlhuse fra forskellige tidsepoker omkring torvet skaber et unikt byrum med stor detaljerighed og vidner om byens udvikling fra middelalderen og frem. Gavlhuset til højre, Torvet 8, er opført i 1640 oven på en middelalderlig kælder fra det tidligere gavlhuse, som brændte i 1627. Huset har blandt andet fungeret som borgmesterbolig, rådspinstue og posthus.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 55, bl.a. det tidl. rådhus (Lavgade 5), Det gamle Ridehus på havnen (Sejlstensgyde 7), Slotsvandmøllen (Møllepladsen 4), Hertug Hans' Hospital og Kirke samt adskillige gavlhuse

Bygninger med høj bevaringsværdi: 81

Beskyttede fortidsminder: 10; krigergrave på klosterkirkegården samt en genforeningssten

Kulturarvsareal*: Haderslev opstod ved Møllestrømmen omkring 1150. Her findes tykke kulturlag bevaret fra hele byens middelalderlige historie. I 1200-tallet udviklede byen sig til at blive en af de større købstæder i Slesvig med et antal institutioner som borg, kollegiatkapitel, sortebrødre-kloster og spedalskshospital. I 1400-tallet etableredes en større vandmølle, ligesom byen blev omgivet af voldgrave. I 1500-tallet blev byen centrum for et hertugeligt hof på slottet Hansborg, hvilket medførte, at byen også udviklede sig igennem renæssancen

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Haderslev Kommune, 1991. Huse i Haderslev 1-2, 1982/1987

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Støttefond til bevarelse af ældre bygninger i Haderslev Kommune

Bevaringshistorik: I 1964 oprettes en bevaringsforening. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1988-1990 fire bevarende lokalplaner for det centrale byområde

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2021-2033

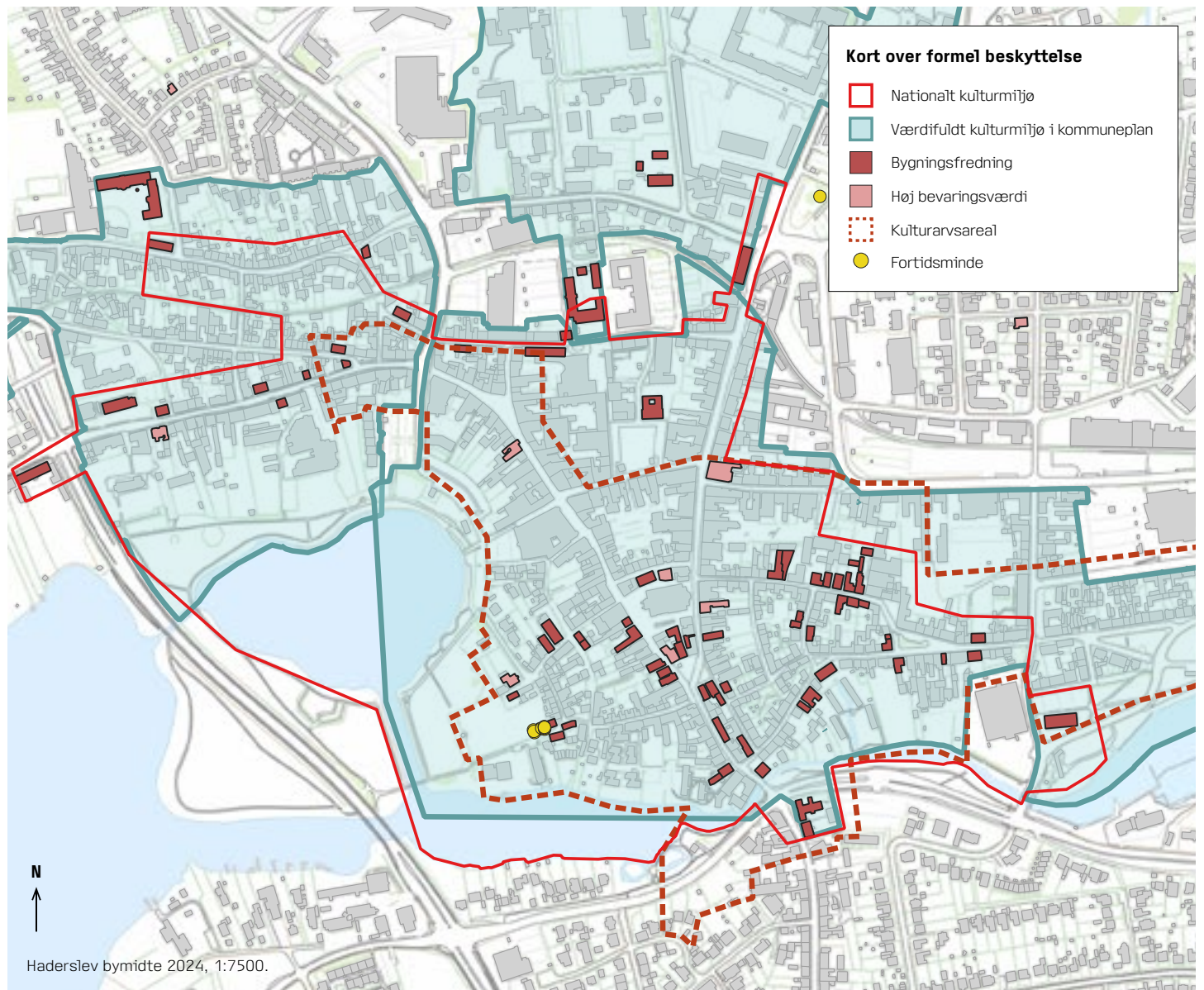
"Den historiske byplan er meget velbevaret med middelalderbyen og velafgrænsede udviklingstræk fra 1800-årene. Bymidstens gadeplan kan føres tilbage til middelalderen, og bymidten fremstår i dag som et helstøbt bymiljø med en sammenhængende bebyggelsestruktur i facadelinie og velafgrænsede gaderum. Som følge af store brande i 1600- og 1700-årene og senere tiders nedrivninger er der kun bevaret få bygninger fra byens tidlige historie. Af middelalderens bygninger er kun bevaret Vor Frue Kirke, men der er bevaret flere eksempler på 1500- og 1600-årenes store borgerhuse og købmandsgårde. Et vigtigt skel i byens historie er 1830'erne, da byen kom ind i en betydelig opgangsperiode, der medførte en udvidelse af byens areal og fornyelse af bygningsmassen. Byggeriet var af et sådant omfang, at perioden 1830-60 endnu i dag er den periode, der arkitektonisk præger den centrale bydel stærkest. Men bymidten er også præget af store forretningsejendomme fra omkring 1900. Bymidten rummer fortsat en integration af de bymæssige funktioner, der historisk hører til byen."

En smal gyde fører ud til torvet mellem to karakteristiske gavlhuse, til venstre Apotekergade 1 fra 1748, til højre Torvet 5 fra 1640, begge fredede. Facaderne med sort bindingsværk og hvidkalkede tavler fremstår markante i bymiljøet.

Latinskolen, Domkirkepladsen 3, opført 1733, fredet. Den historiske tætte samhørighed mellem kirke og skole kommer her tydeligt til udtryk ved latinskolens fysiske nærhed til domkirken og begge bygningers taktile røde murværk.

Slotsvandmøllen, opført 1827, står med sit massive bygningsvolumen med taktfaste facader i gule flensborgsten og de karakteristiske hjørneaffasninger og markerer overgangen ved Møllestrømmen til den historiske bymidte. I baggrunden ses Hertug Hans' Hospital og Kirke, begge er fredede.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, domme:

Slesvig Stift, Hertugdømmet Slesvig

Indbyggertal 1801 / 2025:

2.685 / 22.405

Tidslinje:

- **1100-tallet:** Byen menes anlagt midt i århundredet
- **1250:** Opførelsen af domkirken i tegl begynder
- **1232:** Haderslev bliver nordligste by i hertugdømmet Slesvig
- **1292:** Haderslev får stadsret, dvs. formel købstadsstatus
- **1326:** Kongeborgen Haderslevhus nævnes første gang i skriftlige kilder, men er formentlig opført 1265-70
- **1420'erne:** Tørring Å opstemmes til Haderslev Dam
- **1400-tallet:** Okseopdræt i oplandet får øget betydning
- **1544:** Byen bliver hertugsæde
- **1557:** Hertugslottet Hansborg opføres
- **1627:** Den centrale del af byen hærages af brand, hvilket indleder en nedgangsperiode
- **1644-:** Hansborg brænder (ruinerne nedrives 1666); byen mister betydning som periodisk kongeresidens, men er fortsat hovedby for et stort og rigt amt
- **1700-tallet:** En beskeden korneksport til Norge og Sverige opbygges; søfarten er hæmmet af dårlige besejlingsforhold
- **1759:** Hele den nordlige del af byen brænder
- **1827:** Slotsvandmøllen genopføres, hvor der siden middelalderen har ligget en slotsvandmølle
- **1800-tallet:** Havnen forbedres, og byen oplever vækst og begyndende industrialisering
- **1864:** Haderslev bliver tysk, fra 1867 del af Preussen, fra 1871 tillige af det tyske kejserrige
- **1920:** Haderslev bliver dansk ved Genforeningen

BYEN I LANDSKABET

Haderslev ligger ved udløbet af Tørring Å i bunden af Haderslev Fjord. Åen løber gennem Haderslev tunneldal til den langstrakte fjord, som ender i Lillebælt. Byen ligger på en lille sandbanke, der mod nord og syd var omgivet af sænkninger og sumpområder. På dette sted var det muligt at krydse den vandfyldte barriere. På den højeste del af sandbanken ligger torvet, hvorfra byen har udviklet sig.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Færdseksårerne danner et karakteristisk Y i byens plan. Fra syd gik vejen ad Højgade til torvet og videre til den middelalderlige havn syd for Badstuegade og til Haderslevhus ad Lille og Store Klingbjerg. Lavgade blev først vigtig efter branden 1627. Fra torvets nordside deler vejen sig i to: Apotekergade/Bispegade/Storegade, der forbandt byen med Ribe og det vestlige opland, og Nørregade, der med tiden blev hovedvej mod nord. Da slottet blev flyttet mod øst i anden halvdel af 1500-tallet, blev der plads til at udstykke grunde omkring Slots-gades østlige del. Meget af den centrale by er præget af lange smalle grunde, der var beregnet på gavlhuse.

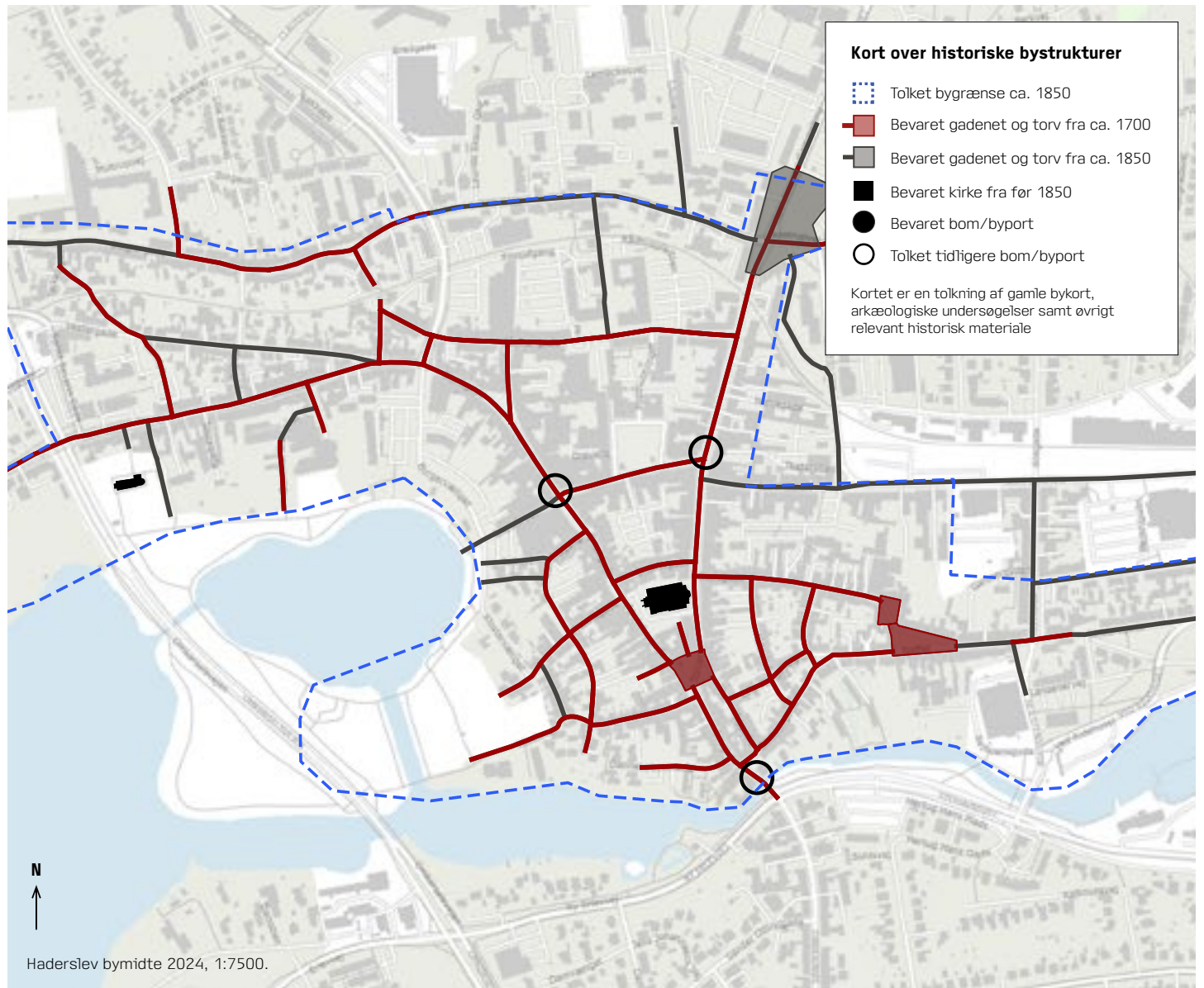
I ældre middelalder gik bebyggelsesgrænsen mod nord ved enden af Bispegade, men byen voksede i senmiddelalderen videre mod landsbyen Gammel Haderslev i nordvest. Her opstod Storegade, Vestergade og det sammenhængende forløb Gåskærgade, Lille Slagtergade, Slagtergade og Moltrupvej, der var den vigtigste vej mod nord helt til 1800-tallet. Det nyere gadegennembrud, Bredgade, fra 1960'erne og -70'erne, der løber over det middelalderlige spedalskhedshospital, fremstår som en markant overgang mellem den ældste del af byen og området hen mod Sct. Severin Kirke og den tidligere landsby.

Preussisk målebordsblad opmålt 1877, gengivet i 1:160.000.

Kig ned ad en smal gyde fra torvet mod domkirken med en købmandsgård fra 1600-tallet på venstre side. Gyden indrammer og fremhæver domkirken.

Det gamle og nye Haderslev har stadig deres oprindelige kirker. Det tidligere slotsområde i byens østlige del er blevet til et havneområde med tilhørende industri. Traps tegnede kort 1862, Historisk Kort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Haderslev bymidte fremstår som et intakt kulturmiljø med stor variation i bebyggelsen og med en middelalderlig byplan, hvor gadeforløbet er delvis bestemt af terrænet. Byens placering på en sandbanke omgivet af vand opleves tydeligt flere steder, hvor det skrånende terræn fører ned mod Haderslev Dam og Møllestrømmen og den tildækkede kanal under Gravene og Jomfrustien, der er ved at blive genskabt.

Byens profil defineres af den mægtige domkirke, der er placeret nær toppen af bybanken. Den omgives af en bebyggelse på op til tre etager, hvorimod den nordlige del af byen præges af en lavere og nyere bebyggelse. Kulturmiljøet afgrænses især af vandet mod syd, øst og vest og af Bredgade og Laurids Skaus Gade mod nordvest og nord.

BEBYGGELSESMØNSTRE

De lange, smalle grunde er flere steder bebygget med gavlhuse, hvilket knytter bebyggelsen til nordtysk byggeskik. Særligt i Slotsgade ligger flere gavlhuse fra slutningen af 1500-tallet, mens gavlhusene omkring torvet er opført efter branden 1627. Efterhånden blev gavlhusene afløst af langhuse, som det bl.a. ses i Lavgade og Naffet. Desuden findes rækker af små boder i sidegaderne, bl.a. i Præstegade, Hægersgade, Lille Klingbjerg og Skibbrogade. Gravene udgør et markant skel i bebyggelsesmønstret. Hele bydelen mod nord nedbrændte i 1759, så bebyggelsen her er opført derefter og domineret af langhuse.

Samspelet mellem de lange kig ad hovedgaderne og de let krogede gader og gyder indimellem samt den varierede bebyggelse af gavlhuse, langhuse og boderækker er med til at skabe et livligt og mangfoldigt bymiljø.

Slotsgade med en variation af gavlhuse og langhuse.

BYGNINGER OG DETALJER

Domkirken går tilbage til omkring 1250 og blev i 1400-tallet ombygget i gotisk stil med røde teglsten, høje spidsbuede vinduer og klokkespir på det stejle blytag. At den omkringliggende bebyggelse ligger helt tæt op til kirken, fremhæver blot dens betydning. Latinskolen ved siden af, opført 1733, understreger samhørigheden mellem kirke og skole. Her findes også det gamle apotek med sidehus fra 1682 og forhus fra 1842 med pudset facade og fine detaljer. På Domkirkepladsen 1 ligger side- og tværhuset fra en større 1600-tals købmandsgård. Bygningens varme gulkalkede facader med delvist mørkt bindingsværk udgør en kontrast til domkirkens mørkerøde murværk. Yderligere syv huse omkring Torvet er opført efter branden 1627, hvilket gør det til et af landets bedst bevarede torve fra middelalder og renæssance. I den østlige del af Slotsgade, et område, der aldrig har været brændt, er der bevaret fem bindingsværkshuse opført i årene efter middelalderborgens nedrivning i 1567.

Også Slotsvandmøllen dominerer bybilledet. Vandet i Tørning Å er opstemt i Haderslev Dam således, at det kunne drive en mølle inden åens udløb i fjorden. Den nuværende treetagers mølle er opført i 1827 som kornvandmølle. Den fritliggende bygningskrop i gule flensborgsten og med ubrudt rødt tegltag markerer overgangen ved Møllestrømmen til den historiske bymidte. Ud til det lille torv ved møllen findes flere købmandsgårde.

På den anden side af åen over for Slotsvandmøllen ligger Hertug Hans' Hospital fra 1569 og senere. Det markante bygningsværk med de hvidkalkede mure, røde tegltage og det lille spir i kobber er med til at fremhæve indgangen til den historiske bymidte. Bygningens placering uden for den tidligere søndre byport vidner om middelalderbyens tæthed, og om at hospitaler og fattiggårde ofte blev lagt i udkanten af byen. Det gælder også flere større byggerier i byens nordlige udkant, der med tiden blev indrettet til institutioner: amtmandsgården fra 1700-tallet, skolen, stiftelser, retsbygning og politistation fra 1800-tallets første halvdel foruden gæstgivergården Harmonien i Gåskærgade.

Byens gavlhuse er særligt karakteristiske for kulturmiljøet. Side om side omkranser de torvet med en blanding af bindingsværksfacader og pudsede facader i forskellige farver. Andre steder i byen tager langhusene over, men næsten hele den gamle by forbindes af en skala i to etager.

Gadebelægningen er med til at understrege bymidtens historie. Karakteristisk er desuden de mange pladser og torve, hvoraf flere er belagt med brosten eller pigsten og beplantet med træer. Byinventaret fremstår diskret og lader de mange historiske bygninger træde frem. Derudover får byen særlig karakter af de mange røde tegltage, variationen mellem bindingsværk, pudsede og kalkede facader samt de gule flensborgsten og med stentrappene som små fixpunkter i gadebilledet.

Haderslev bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Kig mod domkirken ad den kuperede brostensbelagte Højgade. Den stemningsfulde gade med de ujævne brosten og forskelligartede facader med kalkede pudsede overflader eller blank mur står i skarp kontrast til domkirkens stringente bygningsvolumen med dens høje gotiske spir, der hæver sig dramatisk i baggrunden. Den mangfoldige bebyggelse er med til at fremhæve kirkens arkitektur og dens betydning for byen.

Torvet med to gavhuse i bindingsværk - begge opført kort efter en større brand i 1627 og begge fredede.

Apotekergade med det fint dekorerede forhus fra 1842 fra det gamle apotek til venstre over for Domkirkepladsen med de stynede lindetræer.

En af byens mange pladsdannelser - her for enden af Naffet.

Højgade, hvor to ældre bygninger indrammer gadebilledet med facader af gule flensborgsten og de karakteristiske høje stentrappes mod gaden.

En af byens høje stentrappes.

Byens bløde afslutning med grønne områder og høje træer ned mod Haderslev Fjord.

Passage ved domkirken.

Gavlhus, Slotsgade 20, opført ca. 1578, fredet.

Byens gamle og nye bebyggelse er adskilt af en grav, og de to bebyggelser har hver sin kirke. Mod øst ses slotspladsen og slotsbanken, hvor der er markeret et kastel. Johannes Mejer 1651, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

De to separate bydele ses adskilt med byporte og en grav. Slottet ses imod øst separeret fra byen af en grav. Braun og Hogenberg, Civitates orbis terrarum 1588, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

ØRESUNDSTOLD OG INTERNATIONALE IMPULSER

HELSINGØR KULTURMILJØ

Geografi: Helsingør Kommune, Region Hovedstaden

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På det marine forland ved overfartsstedet mellem Sjælland og Skåne

Anlagt: Byen nævnes første gang i 1240'erne

Købstadsprivilegier: 1426

Temaer: Handel, Øresundstold, international påvirkning, renæssancebyplan

Karakteristiske træk:

- Den regelmæssige renæssancebyplan med gader anlagt parallelt med kysten og tværgående gader næsten vinkelret på hinanden
- De smalle stræder ned mod Strandgade, hvor kystlinjen gik i middelalderen
- Pladserne i nærhed til kirkerne og mod Øresund samt Axeltorv med de stramt beskårne lindetræer
- Udsigten og kig til Kronborg
- De grønne områder – Helsingør Kirkegård vest for byen samt områderne omkring klosteret og Skt. Olai Kirke
- Sundtoldskarréen med de dybe grunde og gamle gavlhuse afgrænset af Brostræde, Stengade, Strandgade og Sophie Brahes Gade
- De mange baggårde og baghuse i den stringente karréstruktur
- De to kirker Skt. Olai og Sct. Mariæ samt Karmeliterklosteret
- Rådhuset i Stengade
- Variationen mellem de statelige palæer og bygårde i to- til treetagers højde til de mindre byhuse i bindingsværk, blank mur eller pudset overflade
- Variationen i byens arkitektoniske stilarter, materialer og farver, herunder de mange røde teglhængte tage
- Brostens- og pigstensbelægninger

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Den historiske bymidte i Helsingør fremstår velbevaret, velafgrænset og med en regelmæssig byplan med en utrolig mangfoldig bebyggelse. Kulturmiljøet rummer en enestående fortælling om Øresundstoldens og forskellige kongers indvirkning på byen fra middelalderen og frem til 1800-tallet, som i særdeleshed afspejles i renæssanceslottet Kronborg (verdensarv), kirkerne og det bevarede karmeliterkloster samt de mange velbevarede stenhuse og bygårde i bymidten.

Øresundstolden har haft stor betydning, dels som indtægtskilde, dels som grundlag for internationale kontakter. Påvirkningen fra de nordtyske hansestæder ses i gavlhuse og de smalle, langstrakte grunde, først og fremmest i Sundtoldskarréen, der går tilbage til middelalderen. Påvirkningen fra Belgien og Holland er tydelig på Kronborg, men også i flere borgerhuse, der har de karakteristiske svungne gavle og sandstensbånd på røde mursten. Kronborg illustrerer tillige kongemagtens stigende betydning op gennem 1500-tallet og frem til enevælden i 1660. Desuden var Helsingør fra 1400-tallet et vigtigt kirkeligt centrum med flere klostre, hvoraf Karmeliterklosteret er bevaret.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Helsingør er udpeget som nationalt kulturmiljø på grund af sin historie som sundtoldsby, der kommer til udtryk i den velbevarede struktur og i den store variation af bygninger fra renæssancen og frem.

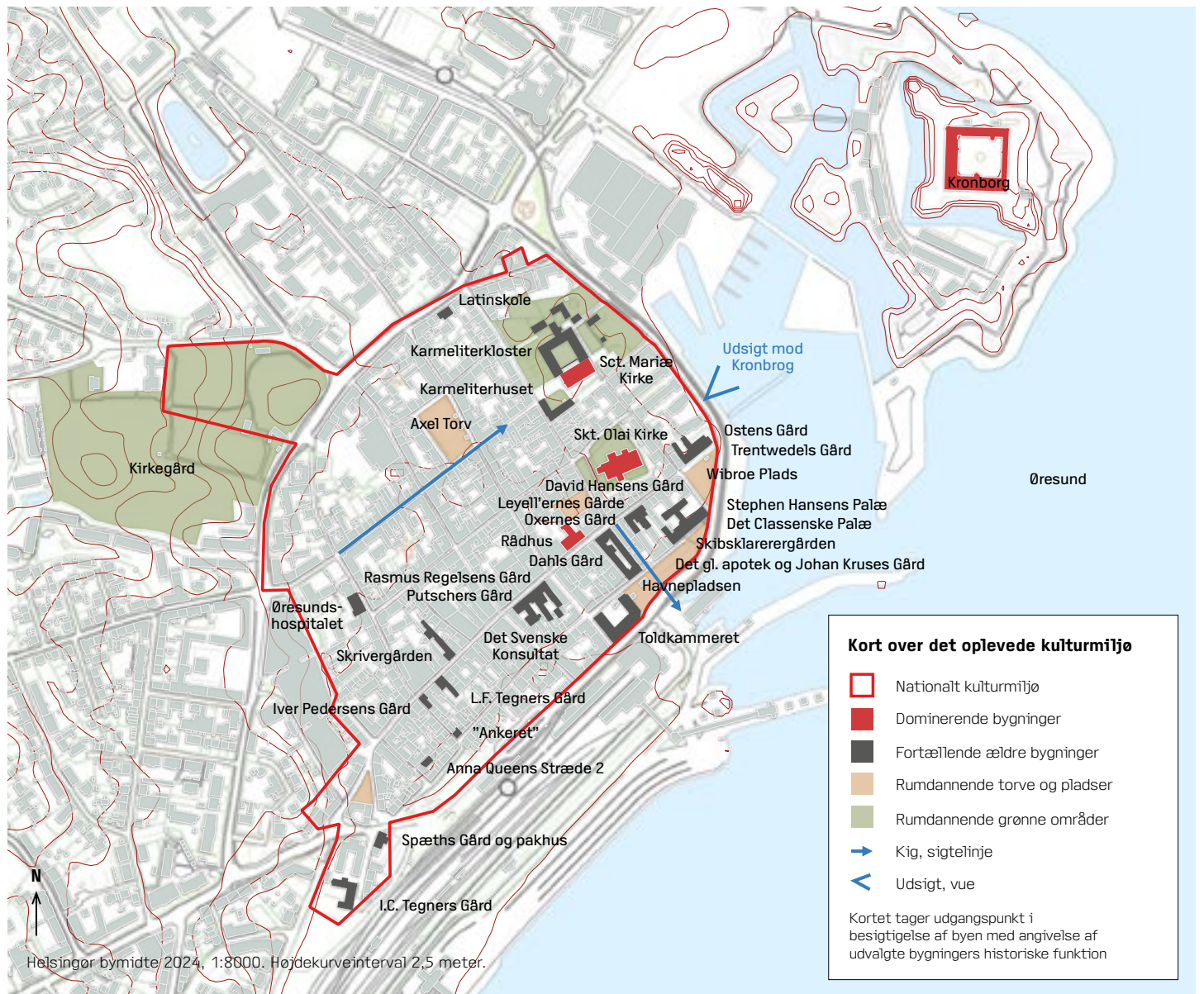
De bærende bevaringsværdier i Helsingør er den næsten rektangulære gadeplan, de mange ældre huse fra 1500- og frem til 1800-tallet, de to middelalderkirker, den ene med et af Danmarks bedst bevarede klostre, samt den visuelle kontakt til Kronborg, der lagde fysisk vægt bag opkrævningen af Øresundstolden frem til 1857.

Helsingørs tilknytning til Øresund er central for fortællingen, og udsynet fra byen til havet har derfor stor værdi – tydeligst fra Havnegade. Også det frie udsyn til Kronborg er vigtigt.

Den historiske helhed understøttes af bebyggelsens mangfoldighed, hvor både bygningsstørrelser og arkitektoniske stilarter varierer betydeligt – dertil de skiftende overflader og farver: bindingsværk, pudsede og kalkede facader samt blank mur i røde tegl. Den sociale forskel i byen kan aflæses i denne variation. Særlig tydeligt er det, at Stengade og den nordlige del af Strandgade var for de velhavende. Her ligger mange af byens fornemme palæer, bygårde, rådhus og apotek. Kirkerne og rådhuset træder frem i bybilledet og er pejlemærker i byens profil – særligt Skt. Olai Kirke dominerer med det høje tårn og kobberinddækkede spir hævet over den en- til toetagers høje bebyggelse i det flade terræn. Dertil kommer byens mange teglhængte tage, brostens- og pigstensbelagte pladser, gader og stræder samt de grønne områder omkring kirkerne og klosteret og lindetræerne, der fremhæver det rektangulære Axeltorv.

G1. Færgestræde, der løber gennem Sundtoldskarréen fra Stengade til Strandgade, hvor kystlinjen lå i middelalderen. Det smalle, pigstensbelagte stræde indrammet af lange sidebygninger giver en fornemmelse af grundenes dybde.

Kronborg set fra Havnegade, et vartegn for byen, som historisk har haft enorm betydning for byens udvikling. Da Erik af Pommern indførte Øresundstolden i 1420'erne, opførte han samtidig slottets forgænger "Krogen", som skulle beskytte byen og sikre inddrivelse af tolden. Navnet Kronborg blev givet af Frederik 2. i 1577 efter udvidelse af fæstningsanlægget og en stor ombygning af middelalderborgen til prægtigt renessanceslot.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 101, bl.a. Kronborg (som også er på UNESCOs verdensarvsliste), Karmeliterklosteret og Karmeliterhuset (Hestemøllestræde 3/Sct. Anna Gade 36) samt flere store købmansgårde mellem Stengade og Strandgade

Bygninger med høj bevaringsværdi: 116

Beskyttede fortidsminder: 2; Kronborg og kilometersten

Kulturarvsareal*: Byens oprindelse på den yderste pynt af Sjælland står først og fremmest i forbindelse med den korte overfart mellem Sjælland og Skåne samt den lette adgang til at drive fiskeri og søfart i Sundet. I begyndelsen af 1420'erne påbegyndte Erik af Pommern opførelsen af en ny borg. Opførelsen hang sammen med, at kongen indførte øresundstolden. Dette og den medførende handel førte til en opblomstring af byen. Kong Erik gjorde desuden Helsingør til et vigtigt kirkeligt centrum og oprettede tre klostre i byen

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Helsingør Kommune, 2000. Historiske huse i Helsingør, 1973

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1963 stiftes Selskabet til Bevarelse af gamle Bygninger i Helsingør. Byrådet vedtager i 1973 en partiel byplanvedtægt for Helsingør bykerne

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2019

"Helsingør By med Kronborg er, med hensyn til byplan og bygningsarv, et "kulturhistorisk hotspot" fra middelalder og renæssance til før reformationen i 1536. Et kraftcenter med slotte, klostre, en planlagt bystruktur og administrative bygninger på havnefronten, hvor Skibsklarerergården endnu i dag vidner om Sundtolden, der blev indført af Erik af Pommern i 1429. Her blev varer fortoldet, fordelt, deklareret, afregnet, handlet, byttet og lagde grunden til egnens rigdom. (...)

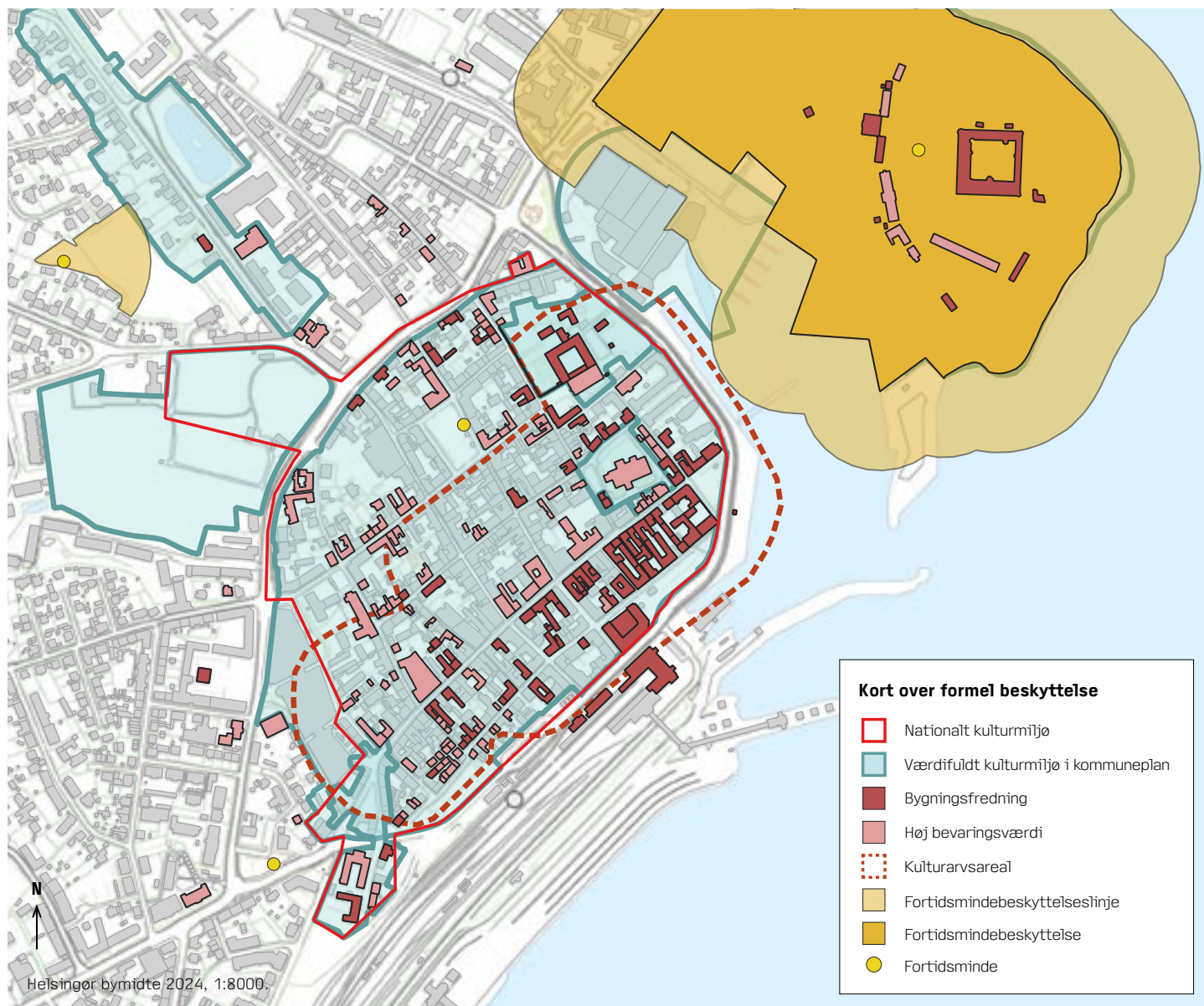
Takket være tidlig fredningsindsats fremstår ikke blot Kronborg, men også selve bykernen som et autentisk, charmerende kulturmiljø med retlinet gadenet og mange velbevarede, hele købmansgårde. Byen opstod og voksede netop her, fordi det smalle sund mellem Helsingør og Helsingborg lå midt i det daværende Danmark ved porten til Østersøen. Det var let at anlægge havn her og opkræve skat fra de mange skibe, der passerede hvor Øresund var smallest. Her var gunstigt fiskeri og et bagland, som kunne producere alle de varer, som skulle konsumeres og videresælges i den driftige købstad."

Karmeliterhuset, Sankt Annagade 36, opført 1516, fredet. Bygningen har muligvis oprindeligt været hospital for udenlandske søfolk og fungerede i mange år som fattiggård. Huset indgår i en sammenhæng med Karmeliterklosterets bygninger.

Wibroe Plads med de to statelige bygninger, hhv. Trentwedels Gård og Ostens Gård, begge fra ca. 1770 og fredede. Yderst til højre ses Kronborg.

Kig hen ad Stengade med David Hansens Gård i nr. 76 i forgrunden, angiveligt opført 1576, og Leyell'ernes Gårde i nr. 72-74 fra midten af 1500-tallet. Bygningerne er fredede og fortæller om renessancens byggestil og byens blomstrende økonomi.

Stengade med det iøjnefaldende rådhus fra 1855 til højre i billedet. Dahls Gård overfor, opført 1739, fredet, er med sin fornemme facade, rigt dekoreret og kronet af en enorm segmentfronton, et fint eksempel på et barokhus.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Frederiksborg Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

5.282 / 48.033

Tidslinje:

- **Slutningen af 1100-tallet:** Byen opstår ved det naturlige overfartssted mellem Sjælland og Skåne
- **1200-tallet:** Byen omtales flere gange i skriftlige kilder; opførelsen af Skt. Olai Kirke begynder
- **1420'erne:** Byen får købstadsprivilegier, Øresundstolden indføres, opførelsen af Kronborgs forgænger, Krogen, og Vor Frue Kloster (Karmeliterklosteret) påbegyndes
- **1574:** Ombygningen af Krogen til Kronborg påbegyndes. Handlen i byen og trafikken gennem Øresund vokser, og dermed også indtægterne fra Øresundstolden
- **Midten af 1600- til midten af 1700-tallet:** Dyb økonomisk krise med krig og pestepidemier
- **1700-tallet:** Axeltorv udlægges. I anden halvdel af århundredet vokser byens handel såvel som trafikken gennem Øresund
- **1824:** Havnen overtages af staten og moderniseres, så store skibe kan lægge til
- **1857:** Øresundstolden afskaffes, og byen oplever tilbagegang, da skibene ikke længere behøver lægge til her
- **Slutningen af 1800-tallet:** Industrialiseringen tager fart, bl.a. grundlægges Helsingør Skibsværft. Byens betydning som overfartssted fastholdes med en ny dampfærge; der anlægges jernbane mellem København og Helsingør.

BYEN I LANDSKABET

Byen ligger på det marine forland, hvor Øresund snævrer ind, og hvor der er relativt stor vanddybde. Oplandet, Nordsjælland, har mager sandet jord og var overvejende krongods. Salget af afgrøder herfra har således næppe spillet den store rolle for byens vækst. Vigtigere har færgefarten til Skåne, fiskeriet og især kontrollen over Øresund været. Byen lå ud til en af de vigtigste skibs- og handelsruter i Europa, der fik stigende betydning fra 1400-tallet, og som gradvis udkonkurrerede handelsbyerne Ribe og Slesvig.

I bymidten er terrænet fladt med en svag hældning mod kysten. Det flade terræn er med til at definere byens profil med Skt. Olai Kirke som byens dominerende pejlemærke med det kobberinddækkede spidse spir hævet over den omkringliggende to- til treetagers bebyggelse. Også Sct. Mariæ Kirke og rådhuset fremstår som pejlemærker i byen.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

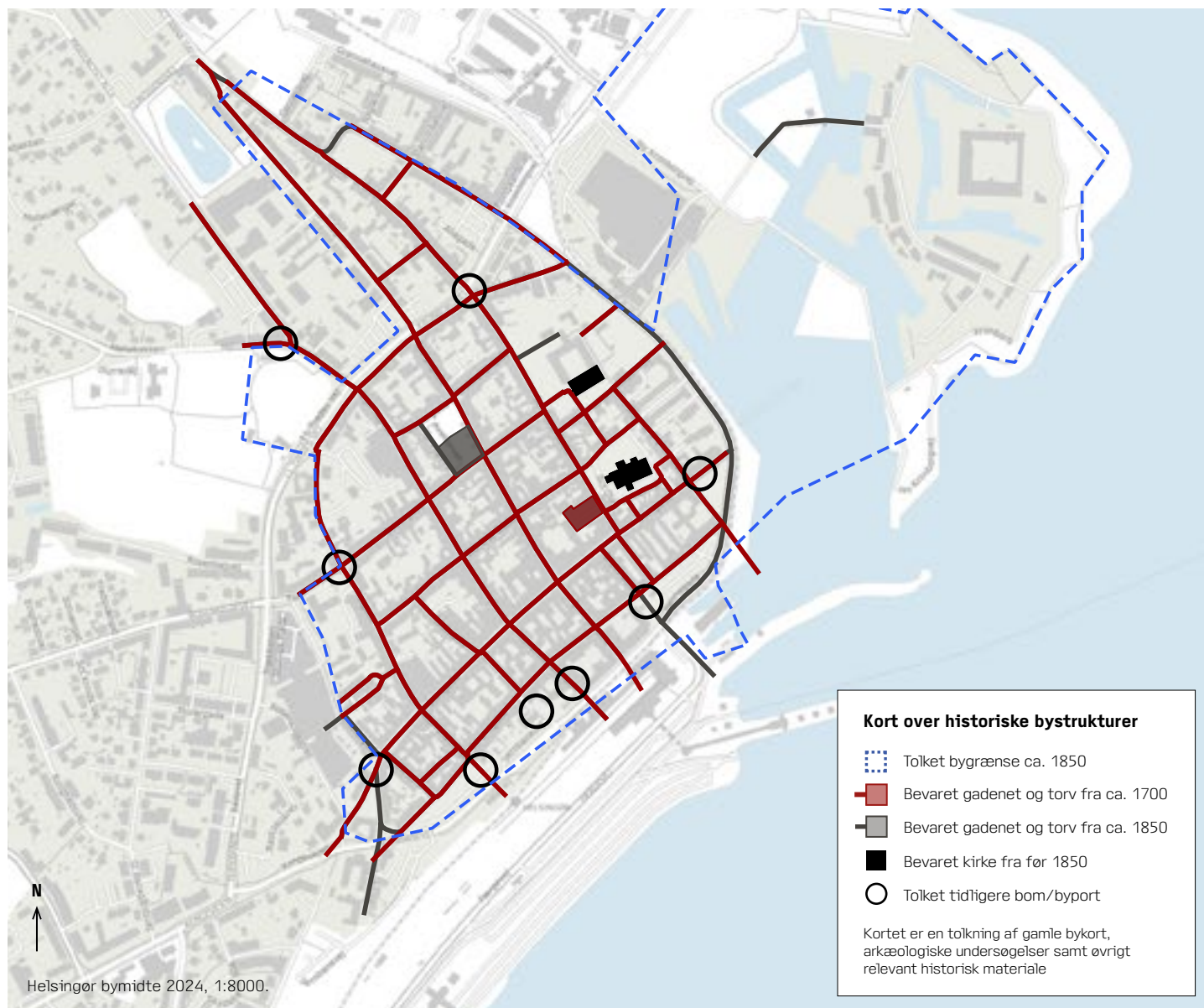
Gadenettet er præget af en renaissance-gridstruktur med hovedgaderne Stengade og Strandgade, der løber parallelt med Øresund, og som krydses af flere tværgader. Først omkring 1700 blev der udlagt et større torv, Axeltorv, men området omkring Skt. Olai Kirke blev antagelig brugt som markedsplads allerede i middelalderen. Ligesom de sønderjyske byer skiller Helsingør sig ud ved sine lange og smalle grunde, hvorpå der er bygget gavlhuse. Dette træk vidner om indflydelsen fra Nordtyskland og Holland. Særligt karréerne mellem Stengade og Strandgade består af aflange grunde. Grundene gik i middelalderen ned til kysten, som løb der, hvor Strandgade ligger i dag.

Målebordsblad opmålt 1898, gengivet i 1:80.000.

Karmeliterklosteret og den imponerende kamtakkede vestgavl på Sct. Mariæ Kirke, opført ca. 1450-1500, fredet. Det røde murværk med mange farvenuancer og de stort set ubrudte tagflader understreger bygningernes indbyrdes relation.

Byen ses med et meget regelmæssigt vejmonster og er afgrænset mod havet af en mur med flere porte, der giver adgang til skibsbroerne. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byen holder sig inden for middelalderens afgrænsning, og et moderne havnebassin er anlagt langs kysten mellem byen og Kronborg. Traps trykte kort 1859, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Helsingørs renæssancegadenet adskiller sig fra de fleste andre ældre byers ved at være meget regelmæssigt med næsten kvadratiske karréer, hvilket giver overblik over byen og gadeforløbene. Variationen i byplanen ligger i de mange kig hen ad små stræder eller ind ad åbninger i den tætte bebyggelse samt den brede palet af arkitektoniske stilarter og forskellige bygningsstørrelser.

Gadenettet er sandsynligvis udlagt i 1400-tallet, antagelig efter en samlet plan. At der også før dette tidspunkt var en beskedent bebyggelse, underbygges af, at Skt. Olai Kirkes ældste dele stammer fra det tidlige 1200-tal. Kirken er udvidet væsentligt i 1400- og 1500-tallet. Helsingørs store vækstperiode lå fra 1400-tallet til et stykke ind i 1600-tallet. Det nuværende Axeltorv er først udlagt i 1700-tallet. Før det fungerede de to handelsgader, Strandgade og Stengade, som torvegader foruden området ved Skt. Olai.

Som helhed fremstår Helsingørs historiske bymidte særdeles intakt og velafgrænset. Kulturmiljøets afgrænsning opleves særligt skarp ved Helsingør Kirkegård og ved Havnegade, hvor ind- og udsyn mellem by og kirkegård samt mellem by, Øresund og Kronborg bidrager til en stærk helhedsforståelse.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Byens gader og stræder har forskellig karakter, og det er tydeligt, at Stengade tidligt var - og fortsat er - byens hovedgade med vigtige institutioner og boliger for velhavende borgere. Dette afspejles blandt andet i de mange bevarede bygårde langs gaden, f.eks. David Hansens Gård og Leyell'ernes Gårde fra 1500-tallet, Iver Pedersens Gård fra

1600-tallet og Dahls Gård fra 1700-tallet. Dertil det prominente rådhus fra 1855.

Særligt Sundtoldskarréen giver et indblik i senmiddelalderens bebyggelsesmønster med de dybe grunde og gamle gavlhuse. Karréen er afgrænset af Brostræde, Stengade, Strandgade og Sophie Brahes Gade, og Gl. Færgestræde løber gennem karréen med nogle af byens ældste bygninger. Karréens struktur opleves særligt ved kig ned ad stræderne, hvor man fornemmer grundenes dybde, samt gennem de åbne porte, hvor den høje alder kan aflæses i forskellige bygningselementer og materialer såsom munkestensmurværk, kridtsten, bindingsværk og murankre. Næsten alle bygninger i karréen er fredede.

I middelalderen lå kysten foran karréen, hvor Strandgade ligger i dag, og gadens ene husrække vendte således mod byens havn. Skibene lå dermed lige foran de mange købmandsgårde, og den videre varetransport førte herigennem op til Stengade. De bevarede bygårde giver fornemmelse af handlens betydning for byen.

BYGNINGER OG DETALJER

Husene i Helsingørs historiske bymidte spænder fra store borgerlige palæer i tre til fire etagers højde til små byhuse, en eller to etager høje. Af arkitektoniske stilarter rummer byen også et mangfoldigt udsnit, der vidner om dens vedvarende økonomiske fordel fra Øresundstolden gennem flere århundreder.

Ud over Skt. Olai Kirke går også Karmeliterklostret tilbage til senmiddelalderen. Klosteret, som er et af landets bedst bevarede, overlevede reformationen og blev genanvendt som hospital (dvs. alderdomshjem) og som skole. Klosterkirken blev fra 1576 anvendt af byens tyske og nederlandske menigheder. Klosterets bygninger, pladser og grønne haver danner i sig selv en unik historisk helhed.

Der er flere stenhuse fra 1500-tallet bevaret i Helsingør, navnlig i karréen mellem Stengade og Strandgade. Derudover bindingsværkshuse fra 1500-, 1600- og 1700-tallet. Gavlhuset på Stengade 76 fra 1579 og forhuset på Strandgade 55 fra 1592 er formentlig opført af nederlændere, der arbejdede på Kronborg. Dahls Gård fra 1700-tallet er et fint eksempel på et barokhus, mens rokokoen kommer til udtryk i blandt andet Putschers Gård og Stephan Hansens Palæ fra 1700-tallet. Klassicismen har ligeledes sat sit præg på byen, hvoraf Det Classenske Palæ fra slutningen af 1700-tallet er særligt fremtrædende. Flere af husene har et nederlandsk præg, hvilket vidner om de tætte forbindelser til periodens økonomiske og kulturelle centrum.

Kig hen ad det brostensbelagte Anna Queens Stræde, som er et af byens ældste. Som det eneste øst-vestvendte stræde mellem Stengade og Strandgade bryder det byens ellers stringente karréstruktur.

Helsingør bymidte 2023: CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Helsingørs bymidte set fra Kronborg - Helsingør Domkirke, Sct. Olai Kirke, hæver sig op blandt den omkringliggende to- til treetagers høje bebyggelse og markerer sig som bymidtens mest dominerende pejlemærke.

Axeltorv, udlagt omkring 1700-tallet efter en brand og senere udvidet. Pladsens stringente rektangulære form fremhæves af lindetræerne.

Byens profil med Skt. Olai Kirke som dominerende pejlemærke.

Skt. Olai Kirke og kirkeplads.

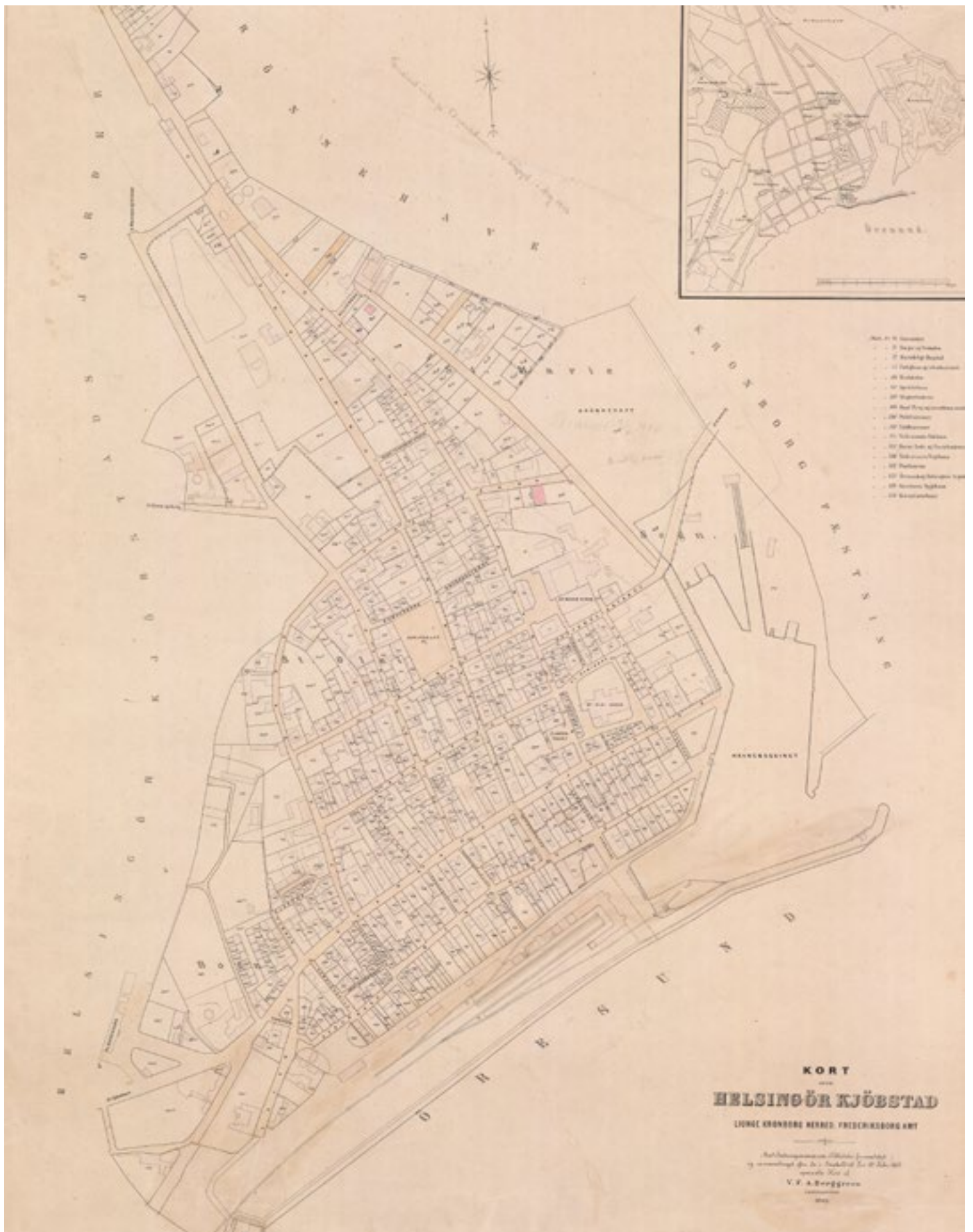
Iver Pedersens Gård, Stengade 20 og Skyttenstræde 12, opført ca. 1600, fredet.

Det gamle apotek og Johan Kruses Gård, Strandgade 77, opført i 1500- og 1600-tallet, fredet. Forhusene indgår i en række prominente ejendomme mod Strandgade, mens gavlene og de lange sidehuse danner ramme om Brostræde og Færgestræde.

Strandgade med "Ankeret" på hjørnet i nr. 27, opført 1577 og Helsingørs ældste bindingsværkshus, fredet. Det hvidkalkede hus indgår i en række ældre huse på lange smalle grunde, som oprindeligt vendte ud mod byens havn.

Den matrikulære struktur bærer præg af de mange købmændsgårde, som har ligget langs kysten, men mange af dem er senere opdelt. Jernbanen er kommet til byen. Bergreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

RIGETS HOVEDSTAD OG HOVEDFÆSTNING

KØBENHAVN KULTURMILJØ

Geografi: Københavns Kommune, Region Hovedstaden

Bytype: Købstad, hovedstad

Landskabelig placering: Ud til Øresund med forbindelse til Skåne ved det beskyttede farvand mellem Sjælland og Amager

Anlagt: Antagelig i 1000-tallet

Købstadsprivilegier: 1254

Temaer: Fæstning og byplan, kongemagt, handel og søfart

Karakteristiske træk:

- Den senmiddelalderlige befæstning fra 1520'erne: Jarmers Tårn
- Den bastionære befæstning: uden om Kastellet og Christianshavn
- Det middelalderlige gadenet særligt omkring Magstræde og Gammel Strand
- Kongelige slotte og residenser: Absalons Borg, Københavns Slot, Christiansborg, Rosenborg og Amalienborg
- Arsenalet med Tøjhuset, Proviantgården og Christian 4.'s Bryghus, Holmens Kirke, reberbanen og sejlhuset
- Børsen
- Trinitatis Kirke med Rundetårn og Regensen
- Holmen, Flådens Leje med Mastekranen
- Nyboder
- Christianshavn
- Nyhavn
- Frederiksstaden
- Vor Frue Kirke omgivet af Universitetet, Metropolitanskolen og Soldins Stiftelse
- Domhuset med arresten
- Det Kgl. Silke-manufaktur og Det kgl. Uldmanufaktur
- Pakhuse langs havnen, bl.a. Grønlandske Handels og Det Asiatiske Kompagni
- Adelige palæer
- Borgerhuse, heraf flere med små pakhuse

Kort over det oplevede kulturmiljø

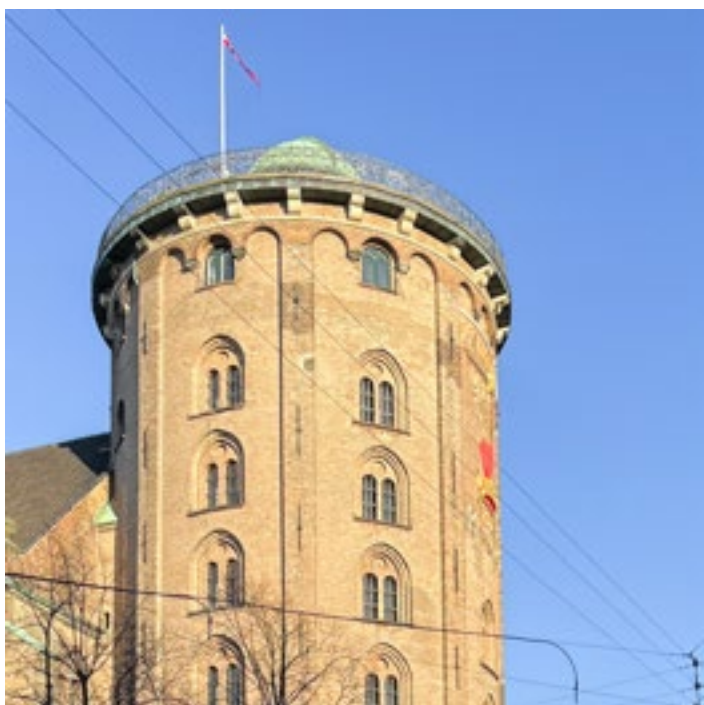
- Nationalt kulturmiljø
- Dominerende bygninger
- Fortællende ældre bygninger
- Rumdannende torve og pladser
- Rumdannende grønne områder
- ➔ Kig, sigtelinje
- Udsigt, vue

RIGETS HOVEDSTAD OG HOVEDFÆSTNING

KØBENHAVN KULTURMILJØ

Det smalle brostensbelagte Magstræde.

Rundetårn.

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Det udpegede kulturmiljø fortæller bl.a. om, hvordan kongen befæstede sin magt parallelt med, at handlen voksede. De vigtigste vidnesbyrd er de bevarede fæstningsværker: den senmiddelalderlige befæstning fra 1520'erne med Jarmers Tårn, de bastionære befæstninger fra 1600-tallet (fornyet i 1700-tallet), herunder Christianshavns Vold og Kastellet, kasernerne samt flådens anlæg på Holmen, Nyboder og Slots-holmen. På Slotsholmen findes både Tøjhuset og Proviantgården fra ca. 1600, Christian 4.'s Bryghus fra 1619, Den Røde Bygning (Kancellihuset) fra 1720, Staldmestergården fra 1705 og Ridebaneanlægget fra 1745, der overlevede det første Christiansborgs brand i 1794. Hertil kommer Rosenborg opført 1606-34 med Kongens Have og Amalienborg som blev kongelig bolig efter 1794. Kongemagten ses også i de planlagte byudvidelser: Christianshavn fra 1618, Frederiksholm ca. 1670, Ny-København fra 1630'erne og Frederiksstaden fra 1749 samt kongepladserne: Kongens Nytorv, Christiansborg Slotsplads og Amalienborg Slotsplads. Foruden de bevarede adelspalæer, der viser, at residensstaden tiltrak de store godsejere fra alle dele af landet.

Handlens betydning for byen kan ses i Børsen, som blev opført for kongen 1619-1623, Gammel Strand, byens hovedhavn indtil 1700-tallet, de mindre pakhuse fra omkring 1800 i den indre by og de store pakhuse ud til havneløbet fra anden halvdel af 1700-tallet, der bl.a. fortæller om handlen på kolonierne. De mange bevarede borgerhuse, navnlig fra tiden efter de store brande 1728, 1795 og 1807, danner sammenhængende husrækker flere steder og fortæller om borgernes stigende velstand foruden om brugen af mere solide byggematerialer.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Københavns ældste kvarterer er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi de tilsammen viser hovedstadens udvikling fra beskeden middelalderby til 1600- og 1700-tallets udvidede og stærkt befæstede magtcentrum. De bærende bevaringsværdier knytter sig til fæstningen, kongemagten og handlen.

Man kan stadig se befæstningen, opleve Christiansborg Slotsplads og Ridebane, Rosenborg og Kongens Have, havneløbet og kanalerne samt livet i de krogede middelalderlige gader, blandingen af kontorer, handel og boliger på Christianshavn, langs Nyhavn og i Frederiksstaden. De velbevarede fæstningsvolde ved Kastellet og på Christianshavn går tilbage til 1600-tallet, men er forstærket frem til omkring 1850. Fra anden halvdel af 1800-tallet blev dele af befæstningen omdannet til en ring af grønne parker.

Holmen, der blev anlagt fra 1690 og videreudbygget helt frem til 1950'erne, vidner om, at Danmark havde en betydelig flåde frem til 1807. Hertil kommer ældre anlæg: Holmens Kirke, der oprindeligt var flådens ankersmedje, og arsenalet med Tøjhuset, Proviantgården og Galejhuset, som i dag er en del af Det Kgl. Bibliotek. Arsenalet omgav en havn, der nu

København bymidte, ortofoto.

er omskabt til have. Hertil slutter sig Nyboder, der indtil for nylig var forbeholdt flådens folk.

Kongens styrende hånd dukker også op i byplanen. I modsætning til middelalderbyens krogede gadeforløb, der mest er bestemt af at ville komme fra et punkt til et andet, er de nyere bydele, Christianshavn og Frederiksstaden, planlagte. Gaderne er lige og krydser hinanden vinkelret, torvene bliver til regelrette pladser, og på de vigtigste, Kongens Nytorv og Amalienborg Slotsplads, findes rytterstatuer, der hylder kongen som en imperator i det antikke Rom. Med til billedet af den kongelige residensstad hører adlens statelige palæer, som blev opført efter enevældens indførelse. Det var vigtigt at være nær kongen for at kunne passe betroede embeder og udføre høftjeneste.

Børsen og de store pakhuse langs havnen viser, at kongemagten også ønskede at fremme handel og skibsfart. Endelig fortæller de mange bevarede borgerhuse fra slutningen af 1700-tallet om en øget velstand blandt nogle af byens borgere, der blandt andet var et resultat heraf.

Børsen med det ikoniske dragespir - før branden 16. april 2024.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist

Antal fredede bygninger: 1212

Bygninger med høj bevaringsværdi: 1143

Beskyttede fortidsminder: 14. Kastellet, Rosenborg Slotsbanke, Jarmers Tårn, Christianshavns Vold, ruiner under Christiansborg, Gammel Dok samt rester af befæstningen, primært i ringen af parker

Kulturarvsareal*: Den ældste by menes at have ligget i området afgrænset af Rådhuspladsen, Vestergade og Gammeltorv-Nytorv. Der er fundet keramik dateret til slutningen af 1000-årene, og det er sandsynligt, at det er på dette tidspunkt omkring år 1100, at den bymæssige bebyggelse tager fat. Området omgives med en vold og grav. I løbet af 1200-årene sprænges den lille bys rammer. Det bymæssige område omgives af vold og grav. I 1640'erne og -50'erne udvides byen igen. Efter 1750 anlægges Frederiksstaden med de mange store palæer

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Bydelsatlas, Københavns Kommune, 1991-1996. Bevaringsplan for Christianshavn, 1961. Historiske huse i det gamle København, 1972. Historiske huse på Christianshavn, 1993

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1885 stiftes Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. Fra begyndelsen af 1960'erne vedtager borgerrepræsentationen byplanvedtægter for enkelte karreer

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

Ruinen af Jarmers Tårn fra den senmiddelalderlige befæstning.

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2024

"Kulturmiljøet på Slotsholmen rummer en væsentlig, national fortælling om samfundsudviklingen og det moderne folkestyre, og indeholder en enestående samling historiske bygninger af høj arkitektonisk, kulturel og symbolsk værdi.

(...)

Middelalderbyen udgør et værdifuldt kulturmiljø, der fortæller historien om det ældste København og er central for byens egenart og identitet. Kulturmiljøet er karakteristisk med sine irregulære gader, de mange torve og pladser, markante enkeltbygninger, sammenhængende husrækker og karréstrukturen med tætbebyggede gårde.

(...)

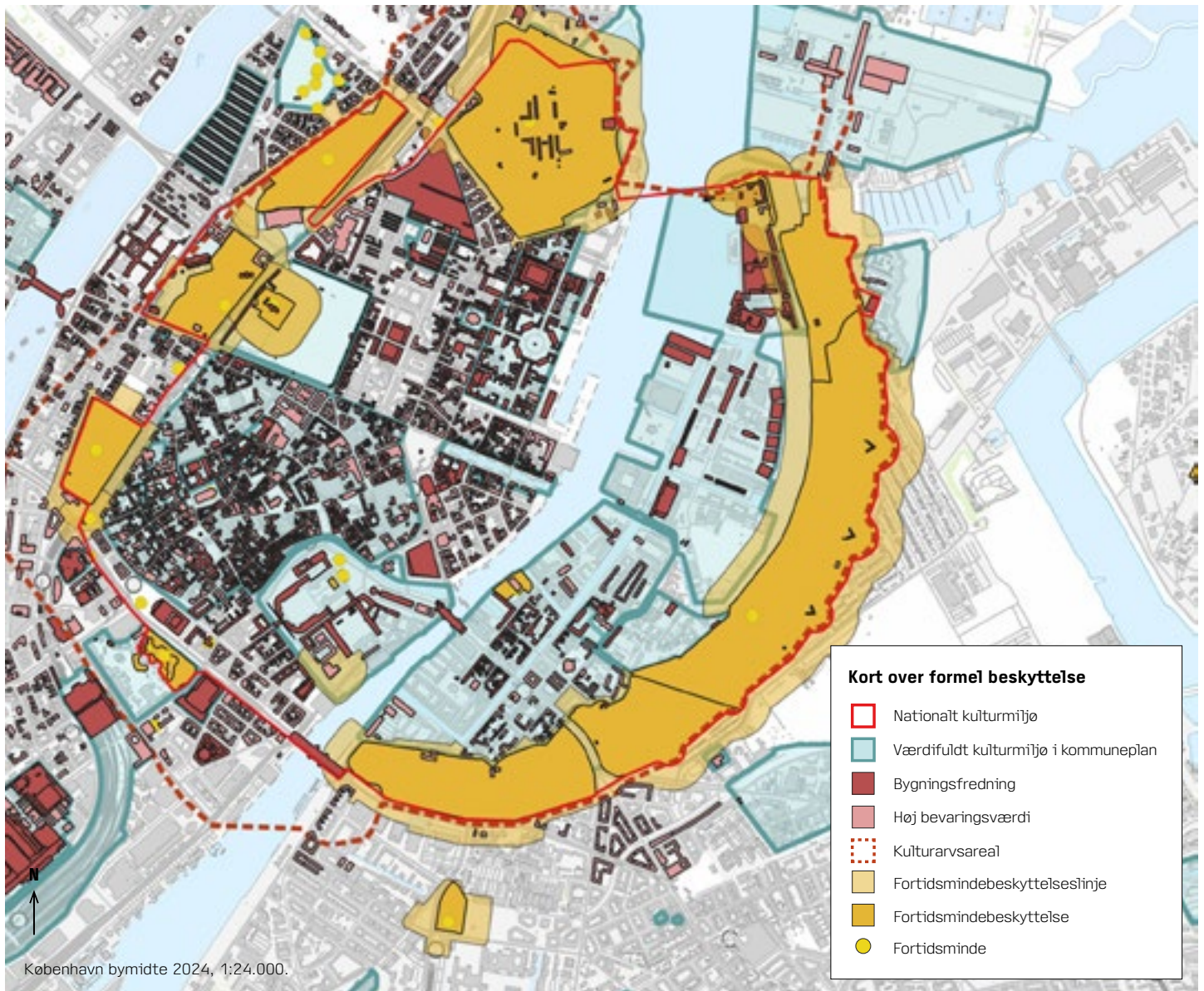
Gennem 300 år var Holmen flådebase og orlogsværft og i lange perioder Danmarks største arbejdsplads med en afgørende rolle i landets industrielle udvikling. Holmen og Nyboder udgjorde sit eget bysamfund med arbejdspladser, boliger, kirke, kirkegård og hospital. Holmens militære funktion er stort set ophørt, men de mange bevarede anlæg vidner fortsat om flådens historie i København fra Christian IV's tid frem til 1993.

(...)

Frederiksstaden er et højdepunkt i europæisk 1700-talsbyplanlægning og arkitektur, som kan måle sig med planlagte idealbyer i andre europæiske byer i kraft af kvarterets integritet og helstøbte arkitektoniske udtryk. Kulturmiljøet fortæller om den første større udbygning af København udenfor middelalderbyen."

Christian 4.'s Tøjhus på Slotsholmen.

Byens karakteristiske profil med de mange tårne og spir, der ligger som markører for nogle af byens mest prominente og dominerende bygningsværker - blandt andet kirkerne, Christiansborg og Børsen. Her i forgrunden ses Holmens Kirke.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, land:

Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025

10.0975 / 667.099

Tidslinje:

- **Ca. 1000:** København får karakter af by
- **1160'erne:** Absalon får København foræret af kong Valdemar den Store og bygger en borg, hvis ruiner findes under Christiansborg
- **1254:** Byen får købstadsrettigheder
- **1520'erne:** Den senmiddelalderlige bymur opføres
- **1616:** Det første Ostindiske Kompagni stiftes; året efter grundlægges Christianshavn
- **1661:** København får nye privilegier, der giver byen betydelige fordele over for de øvrige købstæder; indbyggertallet vokser i anden halvdel af 1600-tallet
- **1698:** Anlæggelsen af Nyholm og udbygning af flåden påbegyndes
- **1728:** Store dele af København brænder
- **1749:** Frederiksstaden grundlægges; havneløbet får dermed sin nuværende form
- **Ca. 1750:** Begynder en økonomisk vækst
- **1795:** Store dele af København brænder
- **1807:** Englænderne bombarderer byen, byen brænder; efterfølgende økonomisk nedgang
- **1840'erne:** Industrialiseringen og økonomisk vækst tager fart
- **1850'erne:** Voldene opgives som forsvarsværker, men bevares mod øst og syd; de nedrevne dele er bevaret som parkbæltet: Tivoli, Ørstedsparken, Botanisk Have og Østre Anlæg

BYEN I LANDSKABET

København ligger ud til Øresund, den vigtige handelsrute mellem Nordsøen og Østersøen, og med forbindelser til Skåne, der var en del af det danske kongerige indtil 1658. Byen ligger parallelt med det smalle stræde mellem Amager og Sjælland, der i dag udgør den indre havn/havneløbet. Det har fået sin nuværende form efter talrige opfyldninger bl.a. af dele af Slotsholmen, Christianshavn og Holmen.

Ud over færgeforbindelsen til Sverige står byen i landværts forbindelse med de nærliggende købstæder: Helsingør, Hillerød, Frederikssund, Roskilde og Køge. De omkringliggende landbrugsjorder er blandt Danmarks bedste. Særligt frugtbar er jorden på Amager, hvor der har været dyrket grøntsager til Københavns indbyggere i hvert fald siden 1500-tallet, da Christian 2. inviterede hollandske bønder hertil.

Fra Kløvermarken og Ved Stadsgraven er det stadig muligt at få et indtryk af, hvordan København har set ud bag voldene med kontrasten mellem de forholdsvis lave huse og høje spir.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

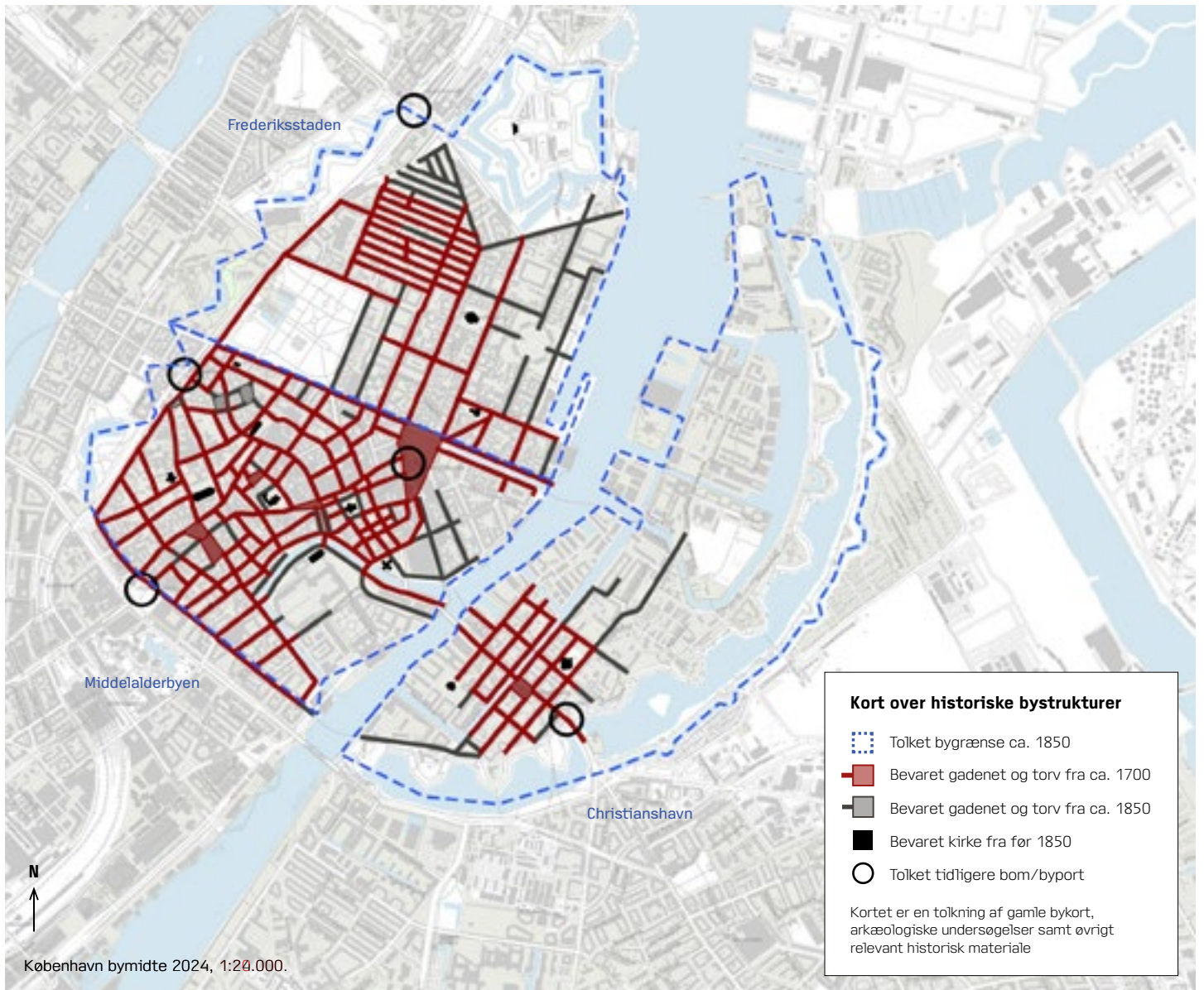
Der er en markant forskel på middelalderbyens uregelmæssige gadenet og de nyere planlagte bydeles lige gader. I den middelalderlige bydel udgjorde Vestergade, Vimmelskiftet og Østergade den øst-vestgående hovedgade, som forløb omtrent parallelt med strandlinjen, hvor den ældste havn lå, det nuværende Gammel Strand. Købmagergade og Nørregade udgjorde de nord-sydgående hovedgader. Mod vest og øst udvider gadeforløbet sig til torvepladser, hhv. Gammeltorv-Nytorv og Amagertorv. Som navnet siger, har Gammeltorv en betydelig alder, mens Nytorv er fra begyndelsen af 1600-tallet. Gaderne forbinder havnen med torvene og med byportene, der førte til oplandet, men som er væk i dag.

Særligt mellem Amagertorv og Gammel Strand er parcellerne smalle og langstrakte, mens de i andre dele af byen er mere kvadratiske, ikke mindst på Christianshavn og i Frederiksstaden. En del grunde er blevet lagt sammen, og nye bygninger opført, hvilket slører billedet. I gaderne omkring Vestergade, Nytorv og langs Nyhavn er der bevaret mindre huse, mens bygningerne over for Christiansborg, Ved Stranden og Frederiksholms Kanal samt i Frederiksstaden er både større og har flere dekorative detaljer. Nyboder skiller sig ud med sine stokke (længer).

Havnen udgjorde et hovedstrøg gennem byen fra 1700-tallet. Her lå pakhuse og fabrikker. På Nyholm ses stadig resterne af Flådens skibsbyggeri. Også andre steder i byen findes spor af industri som Uldmanifikationen i Rigensgade og Silkemanifikationen i Bredgade 34.

Målebordsblad opmålt 1899, gengivet i 1:100.000.

Den gamle del af byen ligger med et tæt og snørklet vejnet, mens Ny-København og Christianshavn er anlagt med en rektangulær struktur. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Vejnet er i det væsentlige intakt, men i den gamle bykerne er flere vejforløb ændret efter Københavns brand i 1795. L. E. Winding 1853, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

København var hovedstaden i et kongerige, der blev mindre og mindre, men som overlevede bl.a. ved at modtage impulser fra det øvrige Europa og tilpasse dem til lokale forhold. Christianshavn er den første by i det nuværende Danmark, der følger renæssancens byplanideal, som det blev udfoldet i Nederlandene med lige gader, der krydser hinanden vinkelret, foruden en kanal. Den blev i 1630'erne fulgt af en anden bydel, Ny-København med Nyboder, der blev anlagt for at rumme boliger til tømmerefolk og matroser i den kongelige flåde.

Dele af Københavns barokke befæstning er bevaret, bl.a. hele volden fra slutningen af 1600-tallet, der beskytter Christianshavn og Flådens Leje. Hertil kommer Kastellet fra 1660'erne, der beskyttede indsejlingen til Københavns Havn, og hvorfra der kunne sættes magt bag opkrævningen af told og havnepenge. Samtidig anlagdes en kongeplads, Kongens Nytorv, hvor en rytterstatue af Christian 5. klædt som romersk kejser blev opstillet 1688. Det lykkedes imidlertid ikke rigtigt at få skabt en hel regelmæssig plads, som det var idealet.

Det skete først med rokokobydelen Frederiksstaden, der blev grundlagt i 1749 for at fejre kongeslægten 300 års jubilæum. Det fjerne forbillede for begge pladser var enevældens Frankrig, og det nære forbillede tyske byer som Berlin og Dresden. I modsætning til det ældre Christianshavn var det ikke alene gader og pladser, der blev reguleret, men også husenes facader mod gaden.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Omkring Magstræde giver de smalle gaders uregelmæssige forløb et indtryk af middelalderbyen, selv om husene er nyere. Mange af husene er opført efter de store bybrande i 1728, 1795 eller efter det engelske bombardement i 1807. Bebyggelsen er tæt, og der er ofte en blanding af beboelseshuse og små pakhuse på den samme grund.

På Christianshavn har bebyggelsen i Strandgade og Ovengaden karakter af gårde med for-, side- og baghuse. I Sankt Annæ Gade 14 kan man se resterne af en bodebebyggelse fra omkring 1650, der oprindeligt har været en lang længe, ligesom det findes i Nyboder.

I Frederiksstaden findes både hospital, kirke, boliger for adelige og borgerlige samt ud til havneløbet en række store kompagnipakhuse. I modsætning til de ældre pakhuse på Christianshavn lå disse pakhuse parallelt med havneløbet, så man hurtigere kunne laste og losse skibene, et nyt princip, der var overtaget fra magasinerne på Holmen.

BYGNINGER OG DETALJER

Fra Københavns tidligste historie kan man under Christiansborg se ruinerne af den middelalderborg, som fra 1160'erne beskyttede byen, foruden ruiner af det senere Københavns Slot.

Endvidere findes der på Slotsholmen store dele af Christian 4.'s Arsenal med Tøjhuset, Proviantgården og dele af Galejhuset. Hertil slutter sig Bryghuset, der i 1618 blev indrettet i en muret bastion, som var opført få år tidligere, men som mistede sin betydning med grundlæggelsen af Christianshavn i 1617.

Christianshavn var primært beboet af købmænd, arbejdere og daglejere. Købmændenes boliger og pakhuse er bevaret flere steder. Mest imponerende er de bevarede handelskompagnihuse fra 1700-tallet på nordsiden af Strandgade og købmandsgårdene på sydsiden, hvoraf flere er fra 1600-tallet. Nogle steder er der bevaret store luger, som fører ned til lagerkældre i forhusene, der supplerede pakhuset i gården. Fra de lavere samfundslag er der bevaret institutioner som Vor Frelsers Sogns Arbejdshus i Prinsessegade 7 og Prinsesse Maries Hjem for gamle Sømænd og Sømænds Enker i Wildersgade 70.

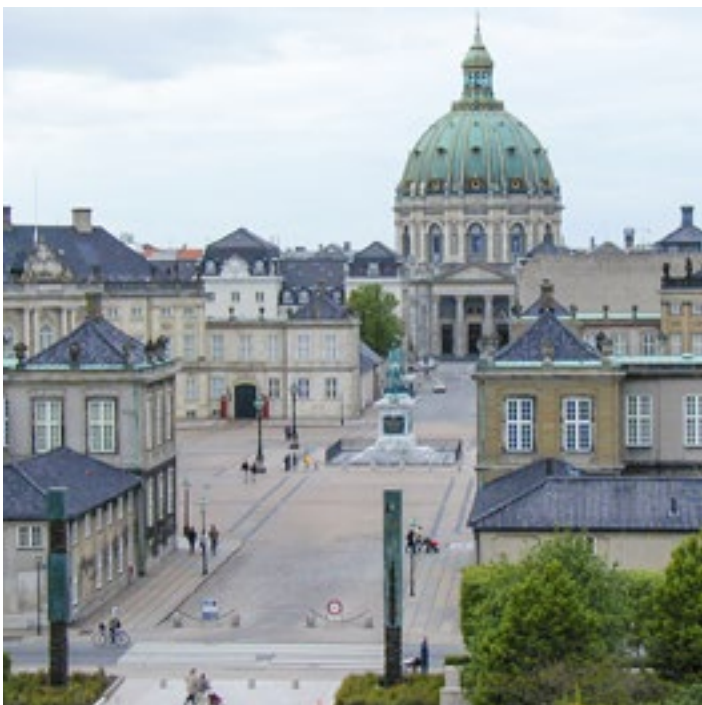
I Stormgade, på Kongens Nytorv og flere steder i Frederiksstaden kan man se eksempler på adelige palæer, der er større og finere udsmykket end de fleste borgerhuse. Eksempler er Charlottenborg fra 1672 og rigsadmiral Niels Juels palæ fra 1686 (i dag Frankrigs ambassade), begge på Kongens Nytorv, samt følgen af palæer fra 1750'erne omkring Frederiksgade og den ottekantede centralplads, Amalienborg Slotsplads. Efter Christiansborgs brand i 1794 overtog kongehuset de fire palæer her.

I den middelalderlige bydel kan man desuden stadig få en fornemmelse af det borgerlige byggeri efter branden i 1728, for eksempel på Gråbrødre Torv, hvor der står flere såkaldte ildebrandshuse. Der findes væsentligt flere bygninger opført efter 1795, som det bl.a. kan ses langs Vestergade, der i øvrigt har beholdt sit bugtede middelalderlige forløb. Statalige købmandsgårde rejser sig på Ved Stranden, Højbro Plads, Gammeltorv og Nytorv. Antallet og kvaliteten af de mange klassicistiske borgerhuse giver den middelalderlige bydel en helhedskarakter og viser, at mange borgerlige havde tjent gode penge, før det gik galt under Napoleonskrigene. Til den klassicistiske by tilføjedes yderligere Råd- og Domhuset fra 1815 og Vor Frue Kirke fra 1829, begge tegnet af periodens førende og altoverskyggende arkitekt C.F. Hansen, som på samme tid også genopførte Christiansborg, der imidlertid brændte igen i 1884. Mange af bygningerne omkring Vor Frue Kirke er også tegnet af Hansen, dog ikke Universitetets hovedbygning, der er et værk fra 1836 tegnet af Peder Malling, der kan siges at afslutte både pladsen og perioden, før industrialiseringen tog fart.

Rundt omkring er der stadig gamle bomærker som Hans Blasen i Pæretæet, Nybrogade 6, kælderbutikker eller butikker i en høj stueetage, som det var almindeligt, inden der kom store udstillingsvinduer. De fortæller om gamle handelsformer, hvorimod fiskekonerne ved Gammel Strand og æbleskuderne og blomsterbådene i Frederiksholms Kanal for længst er væk.

København bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Amalienborg med den centralt placerede rytterstatue af Frederik 5. og den monumentale Marmorkirke for enden af midteraksen.

Nybrogade.

Kastellet med Kommandantgården i forgrunden.

Pakhuse ved Grønlandske Handels Plads.

Kastelskirken.

Christian 4.'s Bryghus.

Pakhuse mellem kajen og Toldbodgade.

Christianshavns Vold med Vor Frelser Kirkes markante guldspir, der toner frem blandt det grønne.

Den sorte skravering viser udbredelsen af Københavns brand i 1795, og det kan ses, at den ramte størstedelen af den gamle bykerne. G. L. Lahde 1795, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

HANDEL, BINDINGSVÆRK OG FEDE JORDER

KØGE KULTURMILJØ

Geografi: Køge Kommune, Region Sjælland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Ligger på det marine forland nord for Køge Å's udløb i Køge Bugt

Anlagt: Antagelig i 1200-tallet

Købstadsprivilegier: 1288

Temaer: Handel, internationale forbindelser, lokal byggeskik og regelmæssig byplan

Karakteristiske træk:

- Beliggenheden ved Køge Å og åhavnen
- Broen over Køge Å, som markerer en velbevaret overgang på grænsen til den historiske bymidte
- Det forholdsvis regelmæssige gadenet, der minder om middelalderens planlagte byer
- Det usædvanligt store, rektangulære torv
- Den tydelige sociale forskel på for- og baggader
- Sammenhængende gadebebyggelse med husenes langsides mod gaden, størstedelen i en-to etager med rødt tegltag og enten opført i bindingsværk eller grundmuret i blank eller pudset mur i varierende farver
- Skt. Nicolai Kirke, opført i middelalderen og byens pejlemærke
- Velbevarede huse fra 1500- og 1600-tallet
- Portåbninger til baggårdsmiljøer med bevarede side- og baghuse samt pakhuse fra 1800-tallet
- Lokal byggeskik med bindingsværk i to stokværk med knægte og udkrægning
- Brug af kalk- og kridtsten
- Brostensbelagte gadeforløb, baggårde og pladser

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Køges historiske bykerne opleves som et sammenhængende og velafgrænset kulturmiljø, som fortæller om købstadens udvikling fra middelalderen og frem til 1800-tallet. Bymiljøets fortælling om den driftige handelsby ved Køge Bugt og Øresund afspejles i dag blandt andet i byens velbevarede regelmæssige byplan, den tydelige forbindelse med åen, hvor den tidligere åhavn lå, samt de relativt mange bevarede huse fra 1500- og 1600-tallet og frem til midten af 1800-tallet.

Den voksende handel og skibsfart ned gennem Øresund i 1500-1600-tallet kombineret med det rige opland var baggrunden for Køges vækst i denne periode. Byens udvikling gik i stå fra omkring 1650 i forbindelse med svenskekrigene, indførelsen af enevælden og favoriseringen af København. Dette har medvirket til, at Køge har bevaret en stor del af sin middelalder- og renæssancekarakter og derfor opleves som en stærk helhed med en tydelig aflæselighed af handelsbyen før 1650. I slutningen af 1700-tallet gik det igen lidt bedre for Køge, men først med den begyndende industrialisering fra omkring 1840 tog udviklingen for alvor fart.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Køge er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den har bevaret mange træk fra middelalderens og renæssancens handelsby, herunder gadenettet, det store torv og de karakteristiske pakhuse.

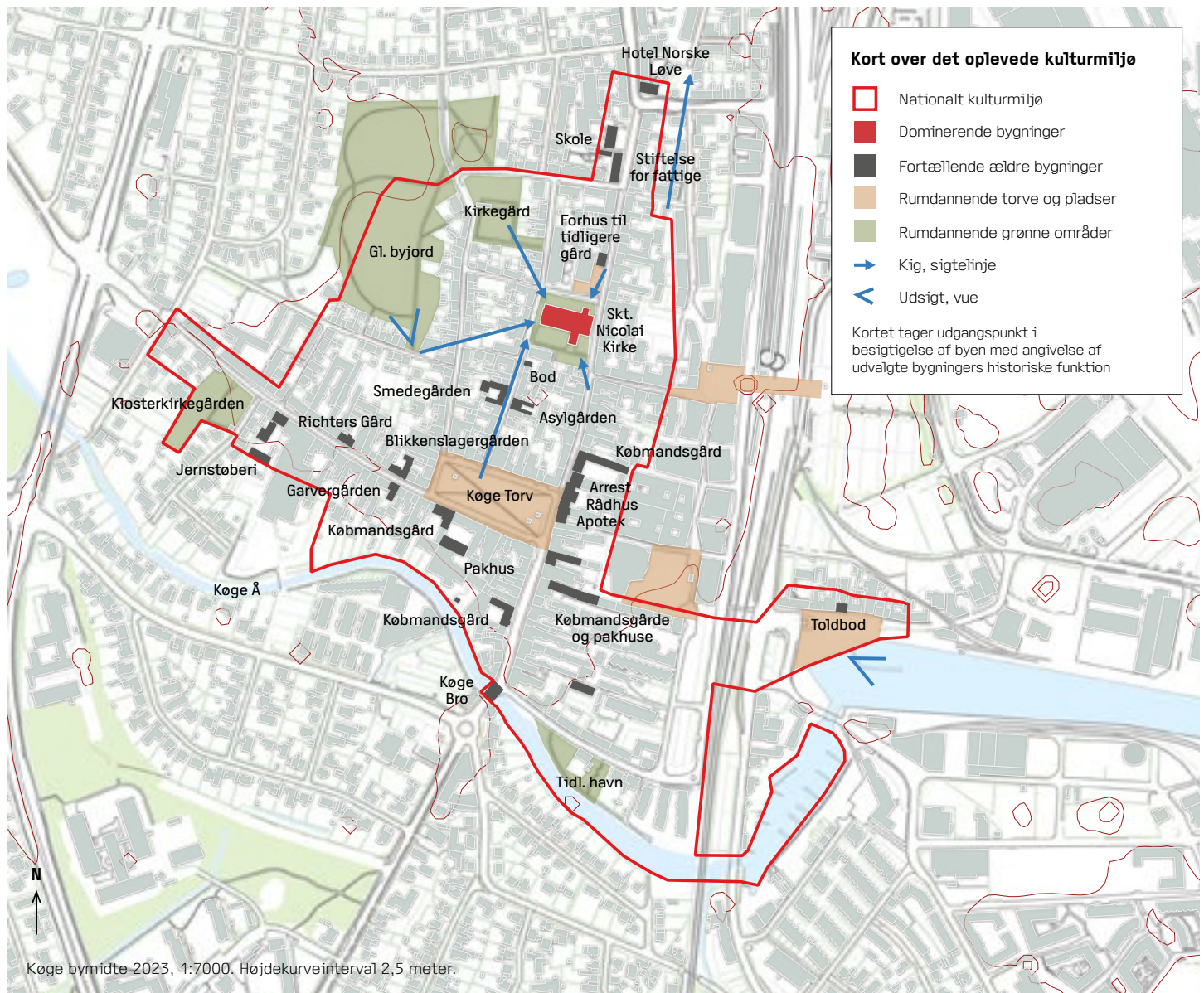
Kulturmiljøets bærende bevaringsværdier knytter sig blandt andet til byens tydelige lokalisering ved åen, den velbevarede gade- og bebyggelsesstruktur med torvet som det centrale omdrejningspunkt og kirken som byens pejlemærke. Dertil kommer det let aflæselige sociale hierarki i hoved- og sidegadernes bebyggelse. Byens profil tegnes af kirkens høje middelaldertårn og den omkringliggende lave bebyggelse, størstedelen i en-toetagers højde, der understøtter kirken som byens pejlemærke.

Fortællingen om en købstad med betydelig handel og søfart opleves særligt ved de relativt mange bevarede bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet med stor detaljerigdom i facaden mod gaden. Byens mange åbne porte til tidligere købmandsgårde giver kig ind til baggårdsmiljøer med bevarede side- og baghuse. Udviklingen i 1800-tallet understreges ved flere bevarede pakhuse, som rejser sig karakteristisk i flere af baggårdsmiljøerne.

Variationen mellem rigt detaljeret bindingsværk og pudsede grundmurede facader i forskellige farver, de mange teglhængte tage, kalkede overflader, brostensbelagte gader og pladser samt brugen af kalk- og kridtsten medvirker til et stærkt helhedspræg og et mangfoldigt kulturmiljø, der illustrerer forandringer i byggeskik, stilarter og brug af materialer.

Køge Museum i Nørregade 4 - en tidligere købmandsgård, opført i begyndelsen af 1600-tallet, fredet. Kraftigt udkræget bindingsværk, udskårne knægte, gennemstukne bjælkeender og kalket overflade er karakteristisk for Køge.

Køge Torv - det store rektangulære brølagte torv, der forbinder flere af byens gader, opleves som byens knudepunkt.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Nej

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 58, bl.a. landets ældste daterede bindingsværkshus fra 1527 (Kirkestræde 20), adskillige bindingsværksgårde fra renæssancen (bl.a. Brogade 1, 5-7, 16 og 23 samt Vestergade 7), flere store pakhuse (bl.a. Torvet 19) samt Køge Rådhus (Torvet 1)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 0

Beskyttede fortidsminder: 1; kilometersten

Kulturarvsareal*: Det udpegede område består af den middelalderlige bykerne samt åhavnen, der blev anlagt i begyndelsen af 1400-tallet. På nordsiden af Køge Å vil der langs hele dennes forløb inden for byvolden være bolværker, foreløbig op til syv rækker, anlagt frem til midten af 1700-tallet. I havneområdet vil der ligeledes være vejforløb ind til byen, bolværker samt skibsvrag. Mod nord, syd og vest var byen befæstet med en vold i flere bygningsfaser med tilhørende grav samt byporte. Byens havn lå ind til begyndelsen af 1400-tallet i åløbet ved Fændediget. Køges gadenet er ikke blevet ændret væsentligt siden middelalderen, ligesom torvet er et af Danmarks bedst bevarede middelaldertorve

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Registrant over bevaringsværdige huse i Køge, 1978

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Køge Fonden

Bevaringshistorik: I 1936 oprettes Køge-Fonden med det formål at bevare bygninger og miljøer i kommunen. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1983 en rammelokalplan for bykeren

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

Rester af en boderække - Danmarks ældste, daterede bindingsværkshus, Kirkestræde 20, opført 1527, fredet.

UDDRAG AF REGISTRANT OVER BEVARINGSVÆRDIGE HUSE I KØGE

"Køge er kendt for sine mange velbevarede bindingsværkshuse, hvoraf nogle er blandt de ældste i landet.

(...)

Karakteristisk for disse tidlige bindingsværksbygninger er såvel de lange gotisk svungne knægte, der støtter gadesidens meget store stokværksfremspring, som de indvendige ranker (lange påbladede skræbånd), der strækker sig over flere tavler og således afstiver ydervægskonstruktionen i længde- og tværretningen. Af grundmurede bygninger fra middelalderen er der bevaret nogle få fragmenter.

(...)

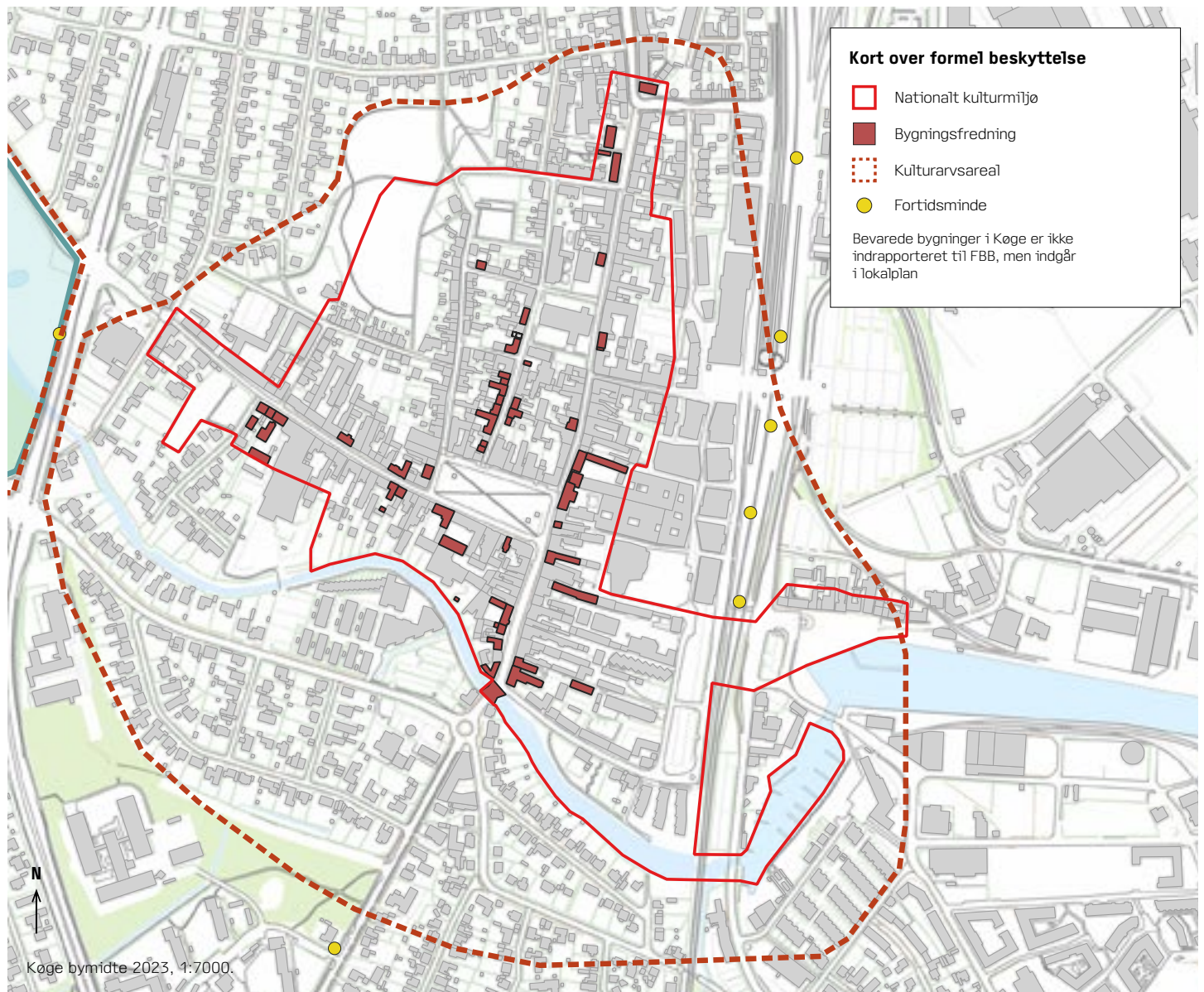
De mange store store pakhuse, som skjuler sig inde på købmandsgårdenes udstrakte gårdspladser, må imidlertid også med, hvis man skal tegne et rimeligt billede af Køges bygningshistorie. Disse nøgterne brugsbygninger med deres store mansardtage er ofte aldeles storartede, I øvrigt viser såvel antallet, der synes at være større end i nogen anden dansk købstad, som koncentrationen af opførelsetidspunkterne, at Køge omkring 1850 har været en by i rivende udvikling.

(...)

Bygningskunsten i en købstad vil som oftest være et formindsket spejlbillede af udviklingen i den nærmeste storby; men som vi har set det i Køge aftegner de enkelte faser sig på grund af overskueligheden væsentlig klarere end det er tilfældet i hovedstaden."

Broen, som markerer ankomsten til Køges bymidte og også den sydlige del af kulturmiljøets afgrænsning, anlagt i 1633 og siden udvidet flere gange, fredet.

Richters Gård, Vestergade 16, opført 1644, fredet. Huset fremstår som et velbevaret eksempel på et af Køges mange karakteristiske langhuse i bindingsværk fra 1600-tallet.

En tidligere købmandsgård med et af byens karakteristiske baggårds miljøer - her med et bevaret pakhús fra 1855, Brogade 7, fredet.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Københavns Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

1.527 / 38.506

Tidslinje:

- **1288:** Byen får sine første købstadsprivilegier, nogenlunde samtidig opføres kirken, der indvies til Skt. Nicolai, de søfarendes helgen
- **Begyndelsen af 1400-tallet:** Der anlægges en skibsbro
- **1500- og 1600-tallet:** Omfattende korneksport; flere store årlige markeder flyttes til Køge fra andre sjællandske byer, og håndværket blomstrer
- **Ca. 1650:** En langvarig nedgangsperiode indledes på grund af svenskekrigene og indførelsen af enevælden med dens favorisering af København
- **1709:** Havnen ødelægges i en storm, så kun mindre både herefter kan lægge til
- **Slutningen af 1700-tallet:** Fornyet fremgang og befolkningstilvækst
- **Ca. 1840:** Begyndende industrialisering, modernisering af havnen og økonomisk vækst, som blandt andet afspejles i de bevarede pakhuse fra midten af 1800-tallet samt jernstøberiet fra samme periode

BYEN I LANDSKABET

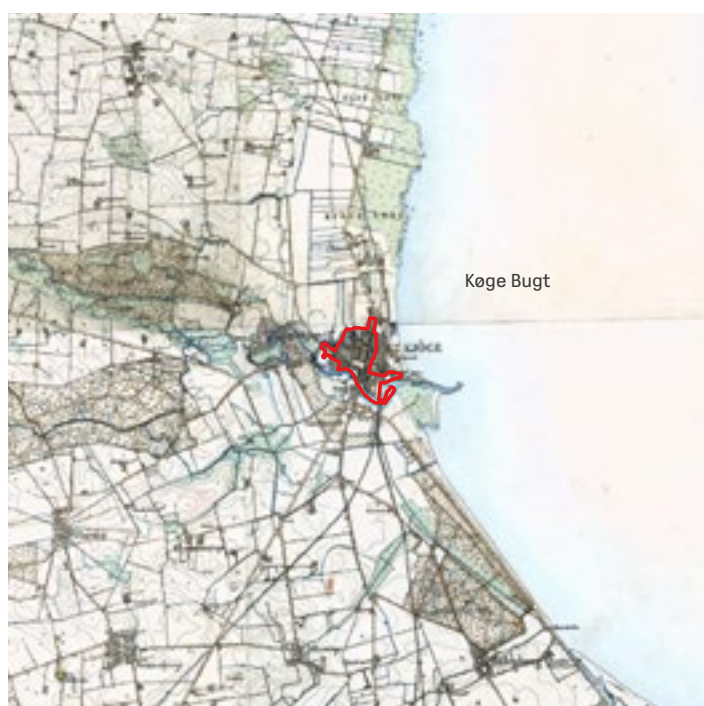
Køge ligger på marint forland nord for Køge Å og med adgang til Køge Bugt og den vigtige sejlroute mellem Nordsøen og Østersøen. Ruten mellem Nordsøen og Østersøen var en af de vigtigste skibsruiter i hele Europa. Navnlig i 1500- og begyndelsen af 1600-tallet havde den betydning for byen.

Køge har haft vejforbindelser gennem de mange landsbyer mod København, Roskilde og Vordingborg/Store Heddinge og dermed adgang til et opland med rige jorder. Indfaldsvejene fortsætter i byens hovedgader: Nørregade, Vestergade og Brogade, der krydser hinanden ved torvet og har forbindelse til åhavnen og den senere skibsbro. I byens huse ses de lokale råstoffer, kalk- og kridtsten, flittigt udnyttet som byggemateriale.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Byplanen med det regelmæssige gadenet og det store torv minder om det tyske ridderskabs byanlæg i Østpreussen. Det er sandsynligt, at gader, torv og grunde er blevet udmålt på stedet, og at den praksis var inspireret fra udlandet. Det kan forklare den forholdsvis regelmæssige form, som også kendes fra andre steder i højmiddelalderens Europa, blandt andet Østpreussen, England og Frankrig. Forklaringen kan imidlertid også være, at det flade landskab ikke skabte nogen forhindringer for, at man kunne følge et regelmæssigt forløb uden slyngede og krogede veje.

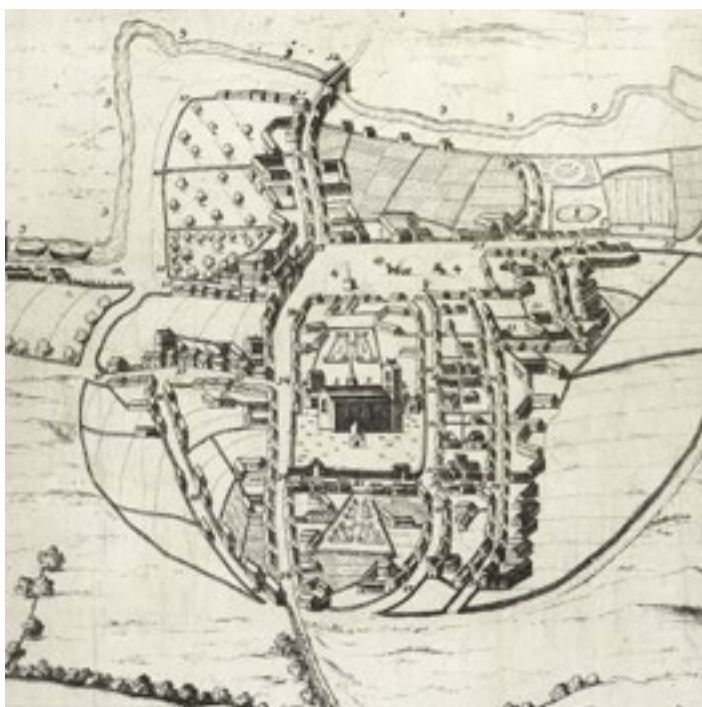
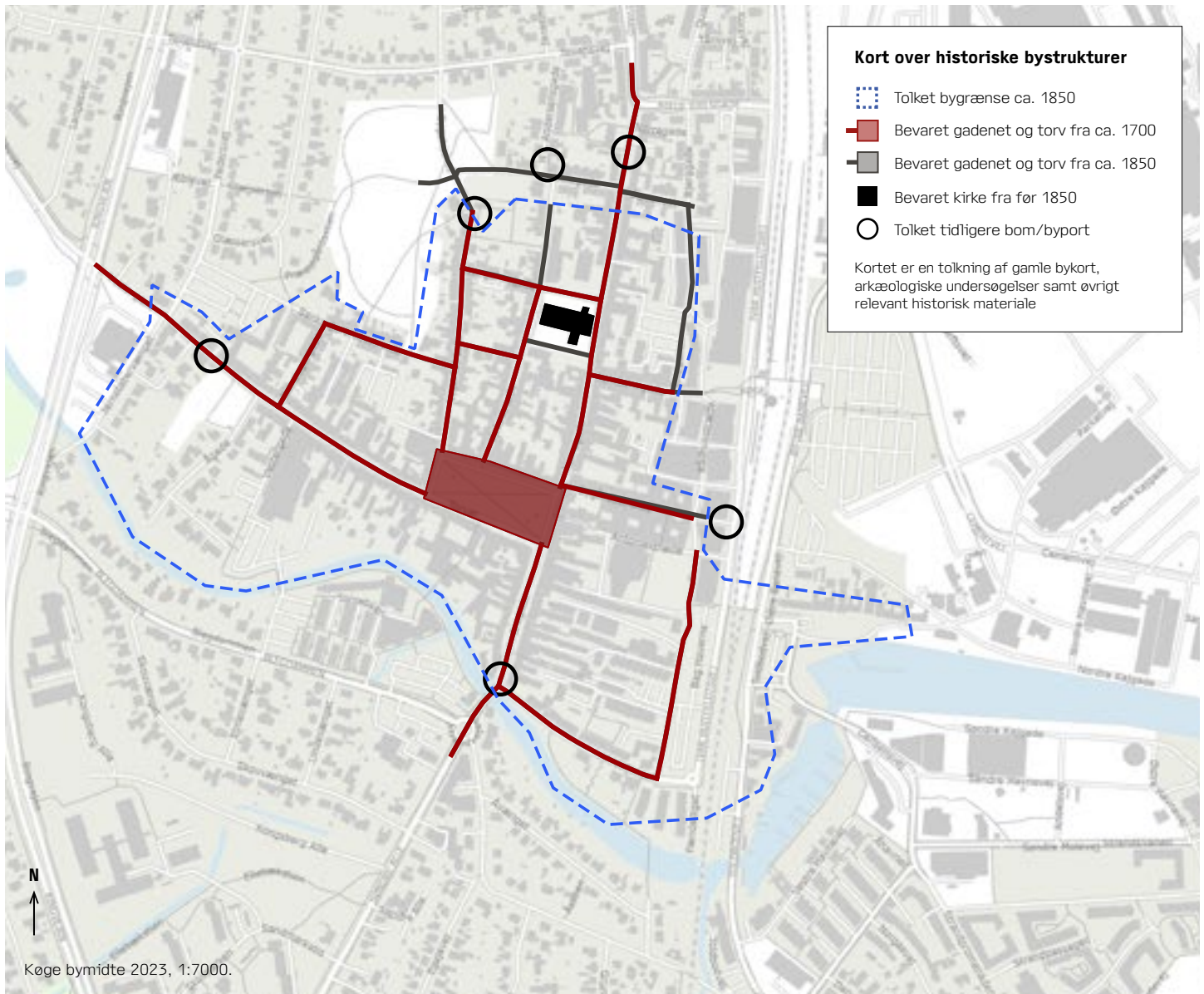
Den middelalderlige matrikelstruktur med smalle, dybe karreer opleves fortsat, især på den vestlige side af Brogade.

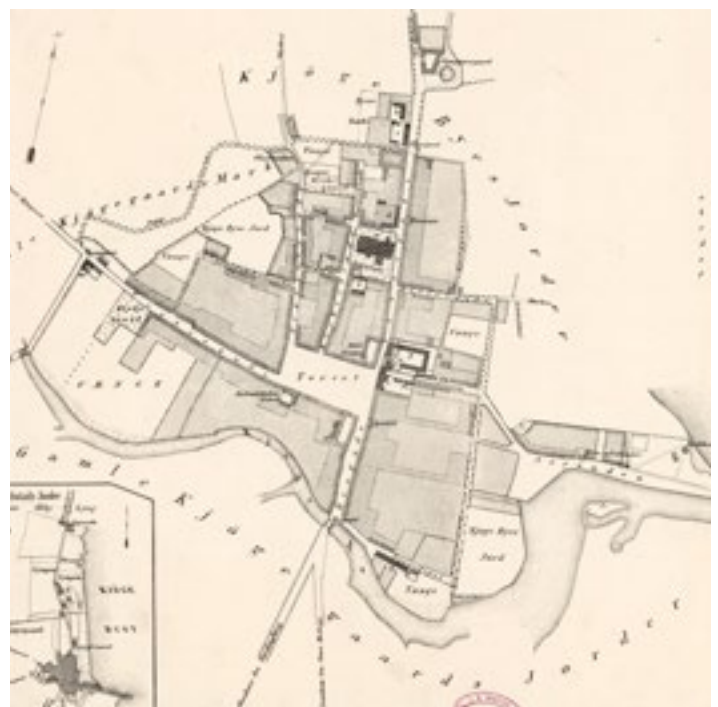
Målebordsblad opmålt 1892 og 1895, gengivet i 1:80.000.

Bebyggelse ned til Køge Å.

Byen domineres af det store torv centralt i byen. Købmandsgårdene ligger hovedsagelig på de primære veje, mens anden bebyggelse ligger i de øvrige gader. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Bebyggelsen har ikke i større grad bevæget sig ud over den middelalderlige afgrænsning, med undtagelse af enkelte bygninger uden for Nørreport. Traps trykte kort 1859, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Åens og kystens betydning for Køges placering og udvikling opleves fortsat i byen - særligt gennem de langstrakte matrikler mod åen med tidligere købmandsgårde og pakhuse. Herigennem fornemmer man handelsvarernes bevægelse mellem havn og by. På trods af jernbanen og den store nye erhvervshavn, som slører tilknytningen til havet, er der fortsat en tydelig sammenhæng med åen, hvor den tidligere havn lå. Åens forløb mod syd og Lovparken mod nordvest, som tidligere var en del af købstadens byjorder, markerer tydeligt byens historiske afgrænsning og overgangen mellem by og opland.

Køges middelalderlige og regelmæssige gadenet med torv, hoved- og sidegader er bevaret og danner sammen med det flade terræn grundlaget for et sammenhængende og letforståeligt kulturmiljø. Rådhuset, der går tilbage til 1552, ligger ved torvet. Kirken er derimod opført et stykke fra torvet til forskel fra flere andre middelalderlige byer.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Det er forholdsvis let at aflæse det sociale hierarki i Køges bebyggelse, som det var i 1600-tallet. Ud til Brogade, Nørregade, Torvet og Vestergade ligger de større gårde med deres gårdspladser og pakhuse, opført for de mere velhavende købmænd og håndværksmestre. De boede strategisk tæt ved torvet og udfaldsvejene med deres trafik og den lette adgang for kunder. I sidegaderne ligger de små huse for småkårsfolk, særlig tydeligt i Kirkestræde.

Det store rektangulære torv opleves som byens knudepunkt, mens kirken fremstår som et markant pejlemærke blandt byens relativt lave bebyggelse i en-toetagers højde. Det er

Køge Rådhus, Torvet 1, opført i 1500-tallet, fredet, blev stærkt ombygget i 1803, hvor den klassicistiske facade er fra. Bygningen træder frem i gadebilledet i kraft af sin prominente placering og sit statelige udtryk.

karakteristisk, at husene ligger med langsiden mod gaden og i øvrigt med side- og baghuse langs matrikelskellene. Den sammenhængende gadebebyggelse understreger det forholdsvis regelmæssige gadeforløb og indrammer de lange kig mod torvet eller den modsatte vej ud af bymidten.

De mange åbne porte mellem gader og baggårdsmiljøer til de gamle købmandsgårde bidrager til forståelsen af købstadens organisering og handelsvarernes bevægelse fra havn til købmandsgård og videre til handlegader og torv.

BYGNINGER OG DETALJER

Kirken, der er en sognekirke viet til Skt. Nicolai, de søfarendes helgen, går tilbage til højmiddelalderen. Dens tårn med de karakteristiske kridtstensskifter er forhøjet i 1400-tallet, og ud mod Øresund findes øverst oppe en lille karnap, der har fungeret som fyrtårn. Der findes desuden en række middelalderlige kældre bevaret, der indgår som del af yngre huse. Mere synlige er de bevarede bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet. I Kirkestræde findes eksempelvis resterne af en boderække for fattigfolk fra 1527. Dette er det ældste daterede bindingsværkshus i Danmark.

I nutidens aktive erhvervshavn kan man stadig se en ældre husrække, som ligger på skibsbroens plads. Endelig kan nævnes pakhuse fra 1850'erne i Brogade ud til jernbanen og havnen.

Den historiske bykerne understreges af brostensbelagte gader og pladser, som er med til at tydeliggøre kulturmiljøets udstrækning. Også facadernes detaljerigdom, kalkede overflader, brugen af kalk- og kridtsten og de teglhængte tage bidrager til oplevelsen af den historiske helhed.

Kirkestræde med byens pejlemærke, Skt. Nicolai Kirke, hvor kirketårnet fra 1324 med de lyse egns karakteristiske kridtstensbånd hæver sig dramatisk op over den lave bebyggelse i byens flade terræn.

Køge bymidt 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Kig mod nord hen ad Brogade med en af byens velbevarede tidligere købmændsgårde i rigt bindingsværk mod gaden - Brogade 16, opført 1636, fredet.

Porten ind til den brostensbelagte baggård til Brogade 16 med side- og baghuse i et mere enkelt udtryk end den detaljerede facade mod gaden.

Brogade med kig fra broen og ind mod bymidten.

Ældre husrække ved Køge Havn.

Kig ud af byen fra Vestergade med jernstøberi fra 1800-tallet i forgrunden og kirkegården med de høje træer i baggrunden.

Kig ud af byen fra Nørregade mod nord med en tidligere fattigstiftelse i venstre side og Hotel Norske Løve fra 1800-tallet som endepunkt.

Køge Museum - en tidligere købmandsgård, Nørregade 4, opført i 1600-tallet, fredet.

Forhuset til en tidligere gård og et velbevaret bindingsværkshus, Nørregade 31, opført 1615, fredet.

1893. Den matrikulære struktur viser, hvordan købmandsgårdene lå ved hovedstrøgene og på torvet, selv om de er opdelte, mens den resterende del af byen består af mindre matrikler. Byen er afskåret fra havnen af jernbanen. En lang havnemøle fortsætter mod øst (kortet er beskåret). Bergreens Købstadskort. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

DANMARKS ÆLDSTE OG MEST VELBEVAREDE BY

RIBE KULTURMILJØ

Geografi: Esbjerg Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På geestranden, hvor Ribe Å og Tved Å løber sammen. Byen omkranses af marsk og engarealer

Anlagt: Begyndelsen af 700-tallet

Købstadsprivilegier: Købstadsstatus fra begyndelsen af 1200-tallet, men uden formelle købstadsprivilegier

Temaer: Danmarks ældste by, handel, stiftsby

Karakteristiske træk:

- Den middelalderlige byplan med den omfattende ældre bebyggelse fra 1500- og 1600-tallet
- Ribe Å og Åhavnen
- Møllestederne og dæmningen over Ribe Å's forgreninger
- De smalle slipper mellem by og havn
- Det ubebyggede marskforland samt ind- og udsyn mellem marsk og by
- Riberhus Slotsbanke
- Domkirken og domkirkepladsen omkranset af flere fremtrædende bygninger
- Sct. Catharinæ Kirke og Kloster
- Variation af facader i synligt bindingsværk, murede facader i blank rød mur og pudsede, kalkede facader. Særligt renæssancen og klassicismen er repræsenteret i byens facader
- Det egnskarakteristiske bindingsværk med kraftigt og rigt dekoreret tømmer og udkraget knægtbåret stokværk
- Røde teglhængte tage, brostens- og pigstensbelagte gadeforløb og ældre gadelamper

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Ribe fremstår som en sammenhængende historisk helhed med et enestående stort antal velbevarede huse fra 1500- og 1600-tallet placeret i et næsten uændret middelalderligt gadenet.

Ribe opstod som handelsplads i begyndelsen af 700-tallet, dvs. i den sene jernalder. Den kristne kirke var til stede i byen fra 800-tallet, og i 948 blev Ribe bispesæde. Ribe Stift dækkede hele Vestjylland fra Limfjorden og ned til Tønder. Sammen med Hedeby/Slesvig var Ribe en vigtig handelsplads for handlen tværs over Jyllands fod fra Vesterhavet til Østersøen, inden skibene vovede sig nord om Jylland og ned gennem Øresund. Senere fik transporten og handlen med heste og stude ned gennem Jylland til Nordtyskland og Nederlandene stor betydning. Ribe fortsatte med at være en vigtig handelsby frem til midten af 1600-tallet, hvilket i dag særligt kan aflæses i den bevarede åhavn ved Skibbroen, de mange huse fra før 1600-tallet, klosteret og domkirken.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ribe er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen både er Danmarks ældste og den mest velbevarede med en historie som centrum for kirken og kongemagten.

De bærende bevaringsværdier knytter sig til byens velbevarede middelalderlige byplan med et gadenet af små, let krogede gader og den centralt placerede domkirke hævet over byens lave bebyggelse. Dertil byens naturlige afgrænsning af åen, den tydelige landskabelige sammenhæng med både ind- og udsyn mellem det åbne marsklandskab og den tætte by, slotsbanken, den velbevarede åhavn og opstemningen af Ribe Å til mølledamme, der er så karakteristisk for byen.

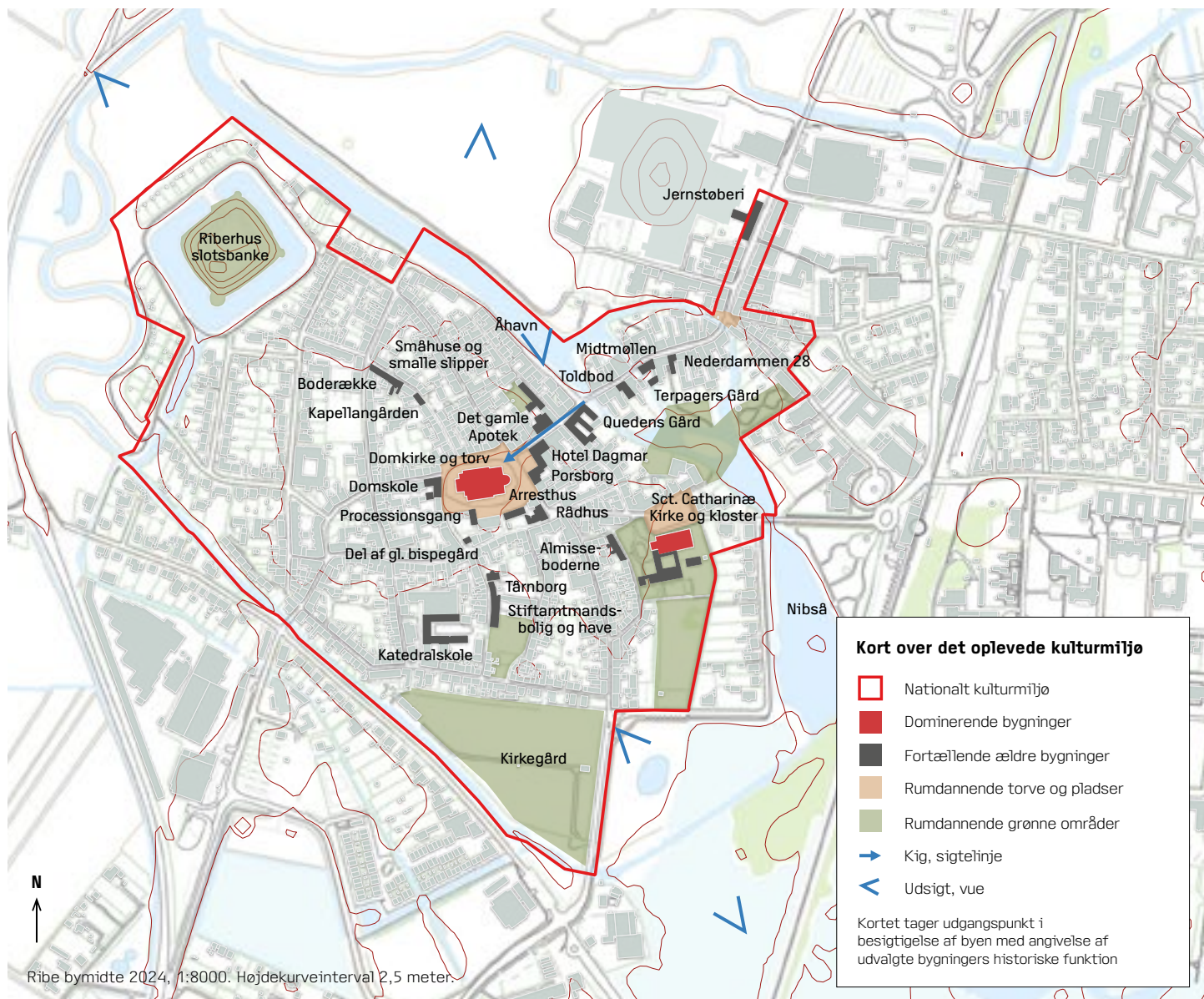
Åhavnen afspejler byens tidlige position som international handelsby, hvor den naturlige åhavn har været fordelagtig for ind- og udskibning af varer og medvirket til byens opblomstring før stagnationen i 1600-tallet.

Også byens velbevarede ældre huse er vigtige for kulturmiljøets fortælling. Et stort antal huse – nogle i bindingsværk, andre opført i grundmur, hvoraf en del står i blank rød mur – er opført i 1500- og 1600-tallet, og enkelte bygninger er endnu ældre.

Derudover har det imponerende tæppe af brostens- og pigstensbelagte gadeforløb i bymidten sammen med de mange røde teglhængte tage og diskrete ældre gadelamper en stor betydning for kulturmiljøets særlige karakter.

Åhavnen og Skibbroen samt det åbne landskab nord for byen.

Domkirkepladsen med domkirken - her ses tydeligt nogle af facadens forskellige materialer, som består af både tufsten, sandsten, teglsten og granit.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist, desuden tinglyst bevaringsdeklaration (1963) for ca. 550 ejendomme i bykernen

Antal fredede bygninger: 118, bl.a. Sct. Catharinæ Kloster, den middelalderlige processionsgang (Torvet 15A), Ribe Gamle Rådhus (Von Støckens Plads 1) og renæssance-”herregården” Tårnborg (Puggaardsgade 3) samt adskillige bindingsværkshuse

Bygninger med høj bevaringsværdi: 201

Beskyttede fortidsminder: 6; bl.a. Riberhus Slotsbanke, ruin af kanonkloster fra 1100-tallet samt Stormflodssøjlen på Skibbroen

Kulturarvsareal*: Byen opstod omkring år 700, hvor handels- og håndværksaktiviteter begyndte på den nordlige bred af Ribe Å. Frem til 1050 blev byen liggende nord for åen. Ved 1000-årenes midte flyttede byen over til domkirken og gik ind i en periode med voldsom vækst. Et gadenet udlagdes, og kraftige kulturlag dannedes. I løbet af kort tid bredte middelalderbyen sig også ind over det oprindelige byområde nord for åen. Omkring år 1200 synes Ribe at nå sit historiske maksimum med anlæggelse af den voldgrav, der i dag hedder Stampemøllestrømmen

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Ribe Kommune, 1990. Bevaringsplan Ribe, 1969

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Esbjerg Kommunes Byfond

Bevaringshistorik: I 1842 stiftes Ribe Forskønnelseskomité, og i 1899 Ribe Turistforening, der også arbejder for bygningsbevaring. I 1963 tinglyser kommunen en bevaringsdeklaration på alle ejendomme i bykernen

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2022-34

”Ribe er Nordens ældste by og Danmarks ældste købstad og rummer enestående bymæssige kvaliteter og bebyggelser. Den historiske bykerne er den mest velbevarede og smukkeste i Danmark. Navnet Ribe betyder flodbred og siger meget om, hvordan byen i år 705 blev grundlagt af kongen som en handelsplads i krydset mellem flere åer. Stedet var et trafikalt knudepunkt og placeringen var derfor oplagt som handelsplads. Ribe udviklede sig sidenhen til en international handelsby og et af Danmarks største gejstlige centre.

Placering i landskabet

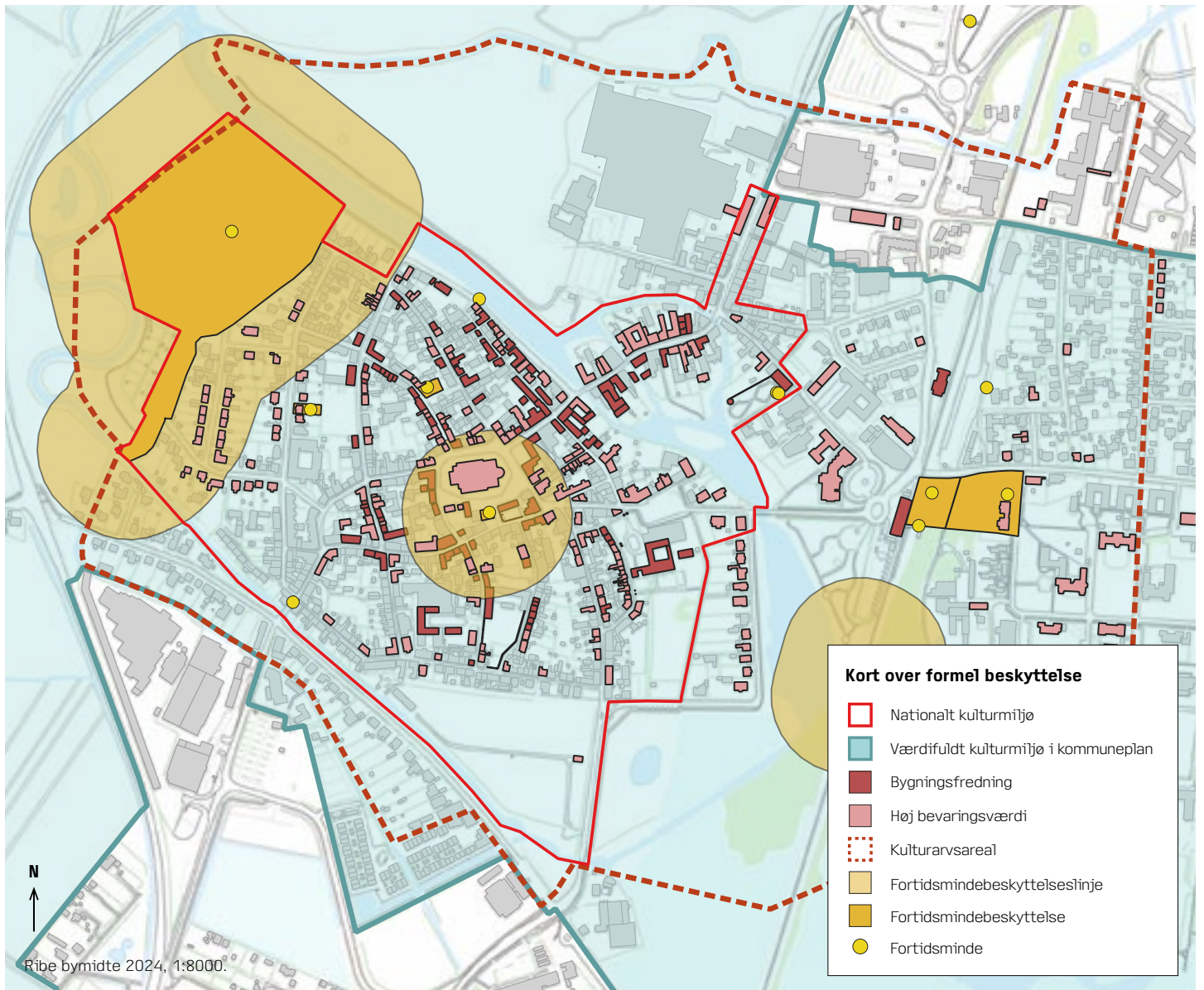
Ribe er en sammensat by og alt efter hvordan du nærmer dig byen fortæller den forskellige historier. Kommer man fra nord mødes man af nyere tids industri-, handels- og boligområder og overgangen mellem by og land er en smule diffus. Kommer man fra syd ligger Ribe middelalderby smukt og markeret i landskabet. De lavtliggende arealer i Marsken og engene omkring byen betyder, at byen kan ses på lang afstand og de tydelige tårnene fra domkirken, klosterkirken samt de forskellige gejstlige huse, signalerer tydeligt byens historie som gejstligt magtcenter. Åløbene gennem byen og det omkringliggende lave marsklandskab gør desuden området til noget helt specielt. Byens muligheder for at udvikle sig har historisk været begrænset af byens beliggenhed midt i den flade ådal med udbredte eng- og moseområder, og bykernen er derfor tæt bebygget. Principper om at bygge mindre afgrænsede enklaver er sidenhen ført videre i byens forskellige kvarterer, der hver i sær er klart afgrænset af landskabet.”

Dagmarsgade med kig mod Det Gamle Rådhus fra 1528, fredet, som træder frem i gadebilledet med den symmetriske facade i rød blank mur, fine murværksdetaljer, kamtakkede gavle og rødt tegltag med kobberkviste.

Korshuset på Nederdammen 28, opført i midten af 1600-tallet, fredet. Bindingsværkshuset med udkraget, knægtbåret øvre stokværk, tavli i blankt rødt mønstermurværk og tegltag repræsenterer en almindelig bygningstype i Ribe.

Ribes torv fra 1500-tallet omgives på to sider af Hotel Dagmar fra 1581 og Porsborg til højre i billedet fra ca. 1590. Begge bygninger er fredede og udgør en vigtig del af rammen om domkirkepladsen med den majestætiske domkirke i midten.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Ribe Amt, Ribe Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

1.994 / 8.367

Tidslinje:

- **Begyndelsen af 700-tallet:** Den første bebyggelse i form af en handelsplads med håndværksaktiviteter
- **800-tallet:** Kristendommen er dokumenteret i byen
- **948:** Ribe bliver bispesæde
- **900-tallet:** Byen befæstes
- **1175:** De ældste dele af den nuværende domkirke bliver opført
- **1268:** Kongen lader Riberhus anlægge
- **1500-tallet:** Ribe er en af landets største byer med en omfattende studehandel
- **1536-:** Efter reformationen nedrives de fleste af Ribes kirker og klostre
- **1580:** Omfattende bybrand hærger
- **Fra 1600-tallet:** Byen er i tilbagegang, åen sander til og mister sejlbarehed
- **1864:** Med tabet af Sønderjylland ligger Ribe afsides i kongeriget
- **1875:** Ribe får jernbane, og industriens betydning vokser gradvist

BYEN I LANDSKABET

Byen ligger ved Ribe Å, ca. 6 km fra dens udløb i Vadehavet, på en hedeslette ved marskranden. Byen med domkirken i centrum rejser sig markant over det omgivende flade land. Åen har fungeret som transportvej mellem Vadehavet og Østersøen. Hertil kommer vejforbindelser mod Varde, Kolding, Haderslev, Åbenrå og Tønder, hvor særligt de vigtige nord-sydgående handelsruter med heste- og studehandel har haft stor betydning for byens udvikling.

Ribe har udnyttet beliggenheden ved åen på flere måder. I midten af 1200-tallet anlagdes Kongens Mølle, mens Midtmøllen og Ydermøllen kom til i begyndelsen af 1500-tallet. I 1581 anlagdes desuden en stampemølle. I 1820'erne blev Midtmøllens endnu bevarede møllebygninger opført og senere genanvendt som elværk.

Ribes ældste bebyggelse fra jernalder og vikingetid lå nord for Ribe Å omkring den nuværende Sct. Nicolaj Gade. Den middelalderlige bebyggelse voksede derimod op syd for åen med domkirken som centrum. De omkransende engdrag og vandløb har givet byen en naturlig afgrænsning.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

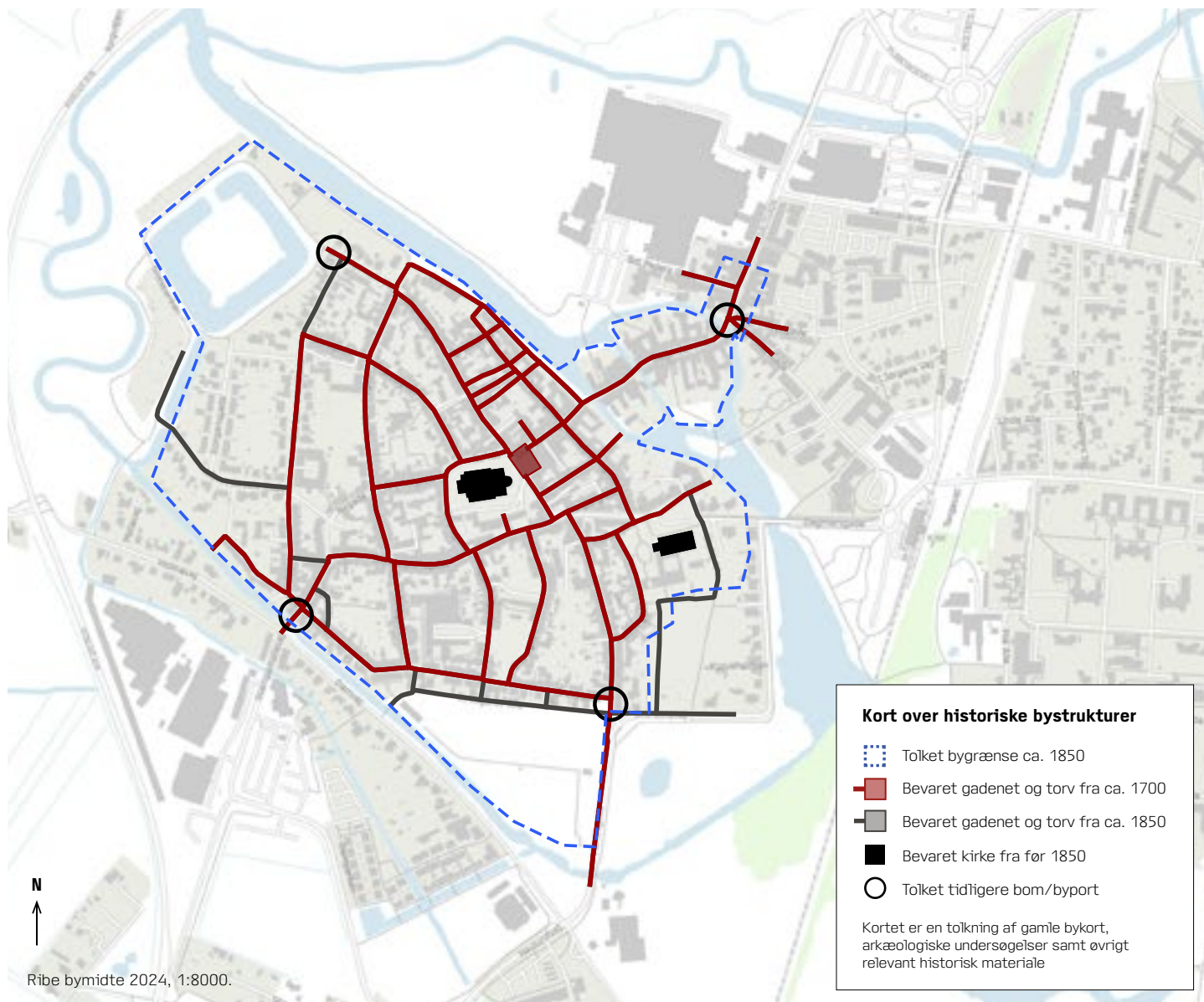
Der er i princippet tre veje, som fører til og igennem Ribe fra nord, syd og øst, mens åen giver forbindelse mod vest. Sønderportsgade må have ledt trafikken fra syd og øst frem til et vadested eller en bro, der førte over åen. Omkring kirken og hovedfærdselsåren, Sønderportsgade, udlagdes nogenlunde regelmæssige karreer, men dog med bugtede gadeforløb.

De fleste af Ribes gader går næsten uændret tilbage til 1000-tallet. I Sønderportsgade er grundene forholdsvis små. I anden halvdel af 1200-tallet anlagdes en dæmning over Ribe Å, og gaderne Overdammen, Mellemdammen og Nederdammen opstod, her findes flere relativt store grunde. Området mellem åen og Sortbrødregade-Fiskergade er en senmiddelalderlig byudvidelse, og det var her, Åhavnen blev anlagt. Flere smalle slipper forbinder byen og havnen. Mellem åen, Fiskergade og Præstegade er grundene igen ret små.

Domkirken var indtil ca. 1805 omgivet af en kirkegård, som mod øst stødte op til byens torv. Store dele af torvehandlen foregik på den nordlige del af kirkegården.

Målebordsblad opmålt 1869, gengivet i 1:80.000.

Ribe er centreret omkring domkirken og -pladsen. Ribe A krydses af en serie sammenhængende broer, hvor byens tre vandmøller også er lokaliseret. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Der er ikke sket de store forandringer i den overordnede bystruktur siden 1600-tallet. Riberhus var allerede ruin i 1677, og i 1800-tallet var kun selve borgbanken tilbage. Traps tegnede kort 1858, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Kulturmiljøet i Ribe fremstår som en velbevaret og skarpt afgrænset historisk helhed med en middelalderlig byplan, der stort set er uændret. Åens forløb omkring bymidten og det åbne landskab med mange værdifulde kig er med til at tydeliggøre den fortættede middelalderby og den landskabelige placering. Byens markante profil er synlig flere steder fra det åbne landskab, hvor domkirken som byens dominerende pejlemærke hæver sig op over den tætte og lave bebyggelse.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Karakteristisk for Ribe er den sammenhængende en- til toetagers bebyggelse, heraf mange bindingsværkshuse med gavl mod gaden. En stor del af byens store grunde med prominente bygninger er koncentreret omkring domkirken og videre over åen til Nederdammen. Andre områder bærer præg af at være for de lavere sociale lag i befolkningen, f.eks. er der bevaret en boderække fra 1600-tallet i Præstegade, almisseboderækken fra 1700-tallet i Klostergade samt området bag åhavnen med hvidkalkede småhuse på små grunde og med smalle slipper mellem bebyggelsen.

BYGNINGER OG DETALJER

Domkirken fremstår som Ribes absolut mest dominerede bygning og den omkringliggende domkirkeplads som byens knudepunkt. De ældste dele af den nuværende domkirke, apsis og tværskib, dateres til ca. 1175. Kirken er opført i flere forskellige materialer: tufsten fra et område syd for Köln, sandsten fra Weser-området foruden teglsten og granit. Udformningen synes inspireret af kirkebyggeriet i de samme områder, som byggematerialerne stammer fra. Domkirkepladsen har gennemgået en omfattende reovering og stod

i 2013 færdig i sin nuværende form. Formatet på granitstenene tæt på domkirken følger formatet på stenene i kirkens gulv, mens stenene længere væk er mindre og nærmer sig udtrykket fra brostenene i de tilstødende gader. Dette greb er med til at understøtte domkirkens storslåede udtryk. Omkring pladsen fungerer flere prominente bygninger som baggrundstæppe for domkirken, heriblandt Domscolen, Hotel Dagmar og Porsborg, alle fra 1500-tallet, processionsgangen fra ca. 1425, arresthuset fra 1600- og 1800-tallet samt Kannikegården fra 2016. Sidstnævnte er moderne i sit formsprog, men indordner sig byens hierarki og de omkringliggende bygningers udtryk. Bygningen rummer en ruin fra 1100-tallets kannikekloster.

I byens nordvestlige udkant tæt ved åen findes slotsbanken efter kongeborgen Riberhus, der menes opført 1268, og som sammen med Koldinghus fungerede som grænsefæstning. Bankens nuværende form skyldes en ombygning i 1530'erne.

Sct. Catharinæ Kirke og Kloster blev grundlagt af dominikanermunke ("sortebrødre"), der kom til Ribe i 1228. Den nuværende kirke stammer fra anden halvdel af 1400-tallet, men er dog væsentligt ombygget i 1740'erne. Efter reformationen blev klosterkirken anvendt som sognekirke, og klosterfløjene indrettet til hospital for fattige og syge.

Også flere verdslige huse har rod i middelalderen. Terpagers Gård på Mellemdammen 18 rummer således dele af et gavlhuse dateret til 1442 med en udvidelse fra 1457, og de seks fag bindingsværk i gavlhuse på Nederdammen 31 er fra 1480'erne. Endvidere er stenhuset Puggaardsgade 22 fra ca. 1500, og Det Gamle Rådhus, der oprindeligt var to stenhuse, er fra 1528. Tårnborg i Puggaardsgade 3 er opført i slutningen af 1500-tallet. Flere steder er ældre gavlhuse ombygget sidst i 1700-tallet, så de efter tidens mode fremtræder som langhuse. Det gælder bl.a. Quedens Gaard, Overdammen 10, der går tilbage til 1580'erne.

Ribes mange bindingsværkshuse fra 1500- og 1600-tallet er kendetegnet ved et kraftigt og rigt dekoreret tømmer og udkraget knægtbåret stokværk. I byen ses de både som gavlhuse, langhuse og særligt karakteristisk for Ribe som korshuse, hvor både en gavl og en langside vender mod gaden. De mange bindingsværksgavle mod gaden træder frem blandt de øvrige huse med langsiden mod gaden og præger i høj grad bybilledet.

Ribe indeholder en stor variation af materialer og farver – det karakteristiske synlige bindingsværk, de røde teglstensfacader og pudrede kalkede facader i forskellige farver samt byens mange røde tegltage. Den historiske bymidte i Ribe understøttes af brostens- og pigstensbelagte gadeforløb i stort set hele bymidten samt ældre gadelamper.

Det grundmurede og gulv kalkede forhus til købmandsgården Quedens Gård, Overdammen 10, opført 1789, fredet. Forhuset er sammenbygget med et 16 fag dybt bindingsværksgavlhuse fra 1583.

Ribe bymidte 2021. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Domkirkepladsen med den gamle domskole til venstre opført 1586, den synlige del er dog fra 1724. Heroverfor den enorme domkirke, hvis vestparti stod færdigt i begyndelsen af 1200-tallet.

Riberhus Slotsbanke og ruin med domkirken i baggrunden.

Den sammenhængende boderække på Præstegade fra begyndelsen af 1600-tallet, alle bygninger er fredede.

Kapellangården, Præstegade 15, opført 1576, fredet.

Den ældre brostens- og pigstensbelagte Puggaardsgade med kig mod stiftamtmandsbofogen i højre side og Tårnborghuset i baggrunden.

Kig hen ad den smalle, krogede og brolagte Fiskergade, hvor de hvidkalkede småhuse anes bag det fremtrædende gule bindingsværkshus på Fiskergade 3, opført omkring år 1600, delvist grundmuret i 1800-tallet, fredet.

Den stemningsfulde Bredeslippe - en ud af flere smalle, brostens- og pigstensbelagte slipper mellem Fiskergade og Grønnegade med småhuse i en etage. Området var oprindeligt beboet af den jævne befolkning.

Kig mod byen fra Hovedengen nord for byen - Ribe Å i forgrunden og domkirken, der rejser sig blandt den lave bebyggelse som byens voluminøse vartegn og pejlemærke.

I byens matrikler kan stadig aflæses, at de store købmandsgårde lå placeret ud til hovedgaderne: Sønderportsgade, Stenbogade, Torvet samt Over- Mellem- og Nederdammen. Længere væk fra hovedgaderne var grundene og husene mindre. Her boede den mere jævne befolkning. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

FJORDHAVN OG RØDE TEGLSTENSHUSE

RINGKØBING KULTURMILJØ

Geografi: Ringkøbing-Skjern Kommune, Region Midtjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Ved strandkanten på nordsiden af Ringkøbing Fjord

Anlagt: Formentlig i anden halvdel af 1200-tallet

Købstadsprivilegier: De ældste bevarede købstadsprivilegier er fra 1443 og stadfæster ældre privilegier formentlig fra 1300-tallet

Temaer: Handel, havn, et sandet og magert opland, regelmæssig byplan fra middelalderen og lokal byggeskik

Karakteristiske træk:

- Den beskedne størrelse i forhold til mange andre købstæder
- Den regelmæssige byplan, antagelig fra 1200-tallet
- Velbevaret visuel kontakt til Ringkøbing Fjord
- Torv med Hotel Ringkøbing (1600-tallet), borgmestergården (1807) og det gamle rådhus (1849) med den bagvedliggende kirke fra middelalderen og kirkepladsen
- Sammenhængende gadebebyggelse, ofte med langsiden mod gaden og i en- til toetagers højde
- Smalle slipper og åbne porte i bebyggelsen
- Lokal byggeskik, som blev udbredt omkring 1800, karakteriseret ved grundmurede huse med facader i mørkerøde tegl og med rødt valmet tegltag samt hvidkalkede gesimser og detaljer
- Flere bygninger fra de første årtier af 1900-tallet nyfortolkede den lokale byggeskik, hvoraf arkitekten Ulrik Plesner har tegnet flere
- Havneområdet med Den Gamle Toldbod (1843) og havnekontoret (1906) i rødmalet træ af Ulrik Plesner
- Lindetræerne omkring torvet
- Flere brostens- og pigstensbelagte gader og pladser

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Ringkøbings bymidte fremstår som en særegen historisk helhed med et særligt egnsspecifikt præg, der i høj grad skyldes de usædvanligt mange røde teglstenshuse med hvidkalkede gesimser og andre detaljer samt det nogenlunde regelmæssige gadenet med lange gadeforløb vinkelret på kysten.

De mange grundmurede huse vidner om langvarige handelsforbindelser til Sønderjylland og Friesland.

Byen er en af de få danske vestvendte købstæder med adgang til Vesterhavet, og dens begrænsede størrelse fortæller om, at Vestjylland var det område i Danmark, hvor der var længst afstand mellem byerne. Her satte landbrugets begrænsede overskud, den sandede jord og vejene, der langt op i 1800-tallet blot var hjulspor, en snæver grænse for, hvor mange købstæder der var behov for. Desuden gav Vesterhavet ikke mange muligheder for anlæggelse af havne før introduktionen af jernbeton og moderne ingeniørvidenskab. Som de øvrige få ældre byer nær Vesterhavet lå Ringkøbing i læ for havet. Den har fra middelalderen fungeret som udskibningshavn for et større omend tyndt befolkede opland. Dog gjorde tilsanding af fjorden det svært i løbet af 1600- og 1700-tallet, mens gennembruddet af Agger Tange i 1825 for alvor satte en stopper for havnens betydning, da Limfjordsbyerne dermed fik adgang til Vesterhavet.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ringkøbing er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen er en lille, regelmæssig og velbevaret købstad, hvor karsk natur møder lokal byggeskik i form af ensartede røde teglstenshuse.

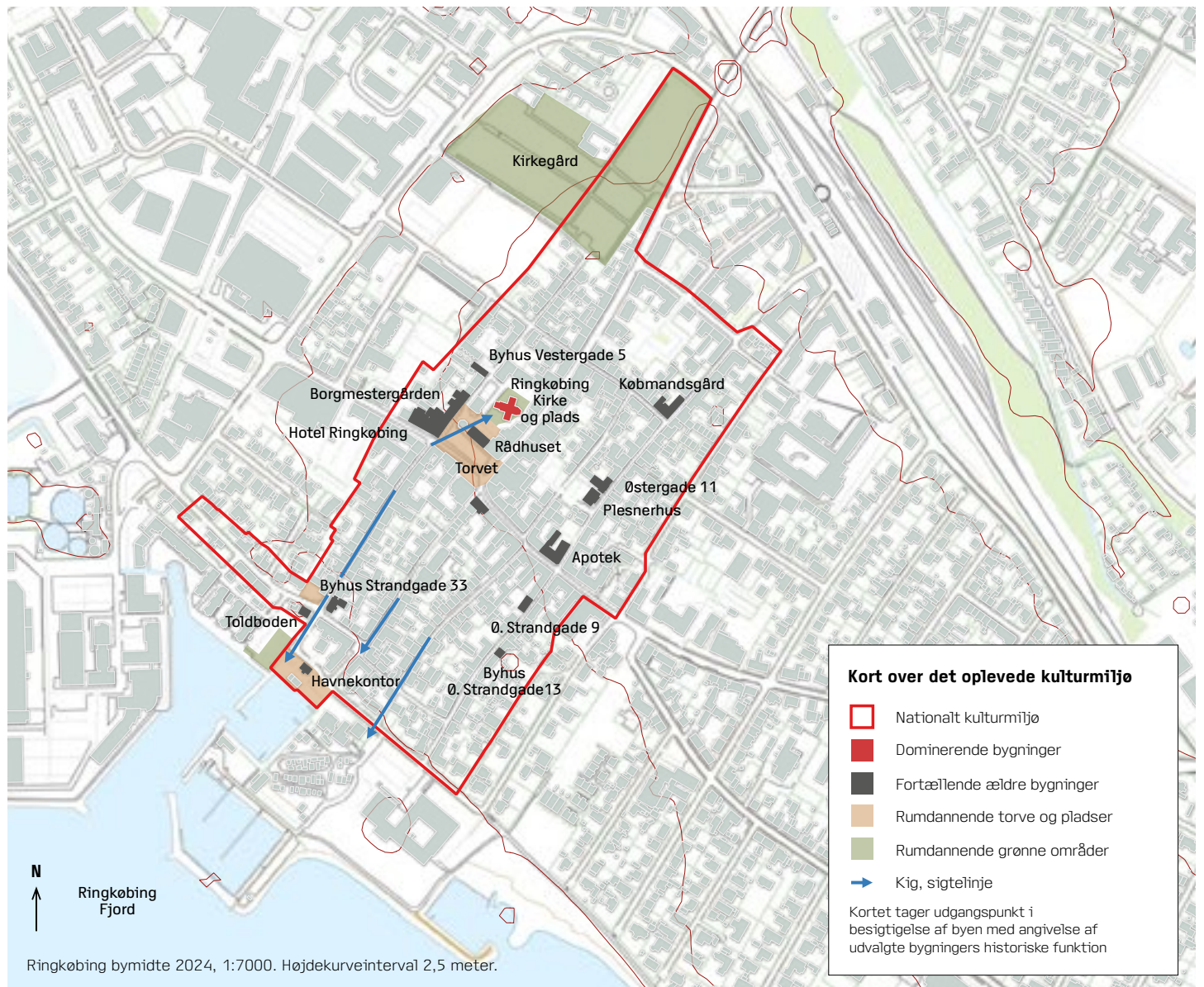
De bærende bevaringsværdier udgøres af den velbevarede regelrette byplan, der går tilbage til middelalderen, kirken fra begyndelsen af 1400-tallet, torvet, de ældre huse og de homogene facaderækker. Udsigten mod fjorden er ligeledes vigtig for oplevelsen og forståelsen af kulturmiljøet.

Dertil kommer byens profil, som bygger sig op ad det flade og svagt stigende terræn fra fjorden med de laveste og mest beskedne enetages huse og op mod torvet, hvor bebyggelsen overvejende er i to etager og med et noget mere prominent udtryk. Kirketårnet fremstår som pejlemærke.

Den egnstypiske byggeskik med facader i den karakteristiske hårdtbrændte røde teglsten og de hvidkalkede detaljer, som er markant i bybilledet, har en væsentlig betydning for byens helhed og særpræg. Derudover understreger de brostens- og pigstensbelagte gader og pladser den historiske oplevelse af byens rum. Også de stringent placerede og beskårne lindetræer om byens torv er med til at fremhæve torvet med de omkringliggende prominente bygninger som et sted af stor betydning for byen.

Øster Strandgade - et af de stemningsfulde gadeforløb med brostens- og pigstensbelægninger og med karakteristiske grundmurede huse i den egnsspecifikke byggeskik. Foto af Søren Damgaard Jensen.

Det brolagte torv omkranset af toetagers bygninger og de stringent beskårne lindetræer.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Nej, men tinglyst deklARATION med bevaringsbestemmelser (1973)

Antal fredede bygninger: 6; Hotel Ringkøbing og Den Gamle Borgmestergård (Torvet 18 og 20), Den Gamle Toldbod (V. Strandbjerg 1), Havnekontoret (Havnepladsen 2), byhuse (V. Strandgade 33 og Ø. Strandgade 13)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 76

Beskyttede fortidsminder: 0

Kulturarvsareal*: Ringkøbings oprettelse går formentlig tilbage til anden halvdel af 1200-tallet. Byens hovednæringsvej har været landbrug og fiskeri, men beliggenhed ved fjorden har givet gode muligheder for handel. Det er sandsynligt, at en ikke ringe vareudveksling har fundet sted over Ringkøbing. Ringkøbing var en mindre by med kun en kirke. Der er ingen efterretninger om klosteranlæg, stiftelser m.m. Udstrækningen af den middelalderlige bykerne er baseret på et skøn, foretaget ud fra de iagttagelser, der gennem årene er gjort i byens kulturlag

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Ringkøbing Kommune, 1993

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Tilskud via Bygningsforbedringsudvalget

Bevaringshistorik I 1964 stiftes Ringkøbing Bevaringsforening. I 1973 tinglyser kommunen bevaringsbestemmelser på en lang række ejendomme i bykernen

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2021-2033

"Ringkøbing bymidte - et af DK's bedst bevarede og uspolerede købstadsmiljøer. Væsentlige dele af bygningsmassen: fra perioden fra midten af 1800 - tallet til første halvdel af 1900 -tallet. Karakteristiske træk: de røde tegltage, de røde hårdtbrændte facadesten og de hvidmalede gesimser. Gaderne i den middelalderlige bydel indgår i en stram struktur - vinkelret på fjordkysten/havnen, men gaderne er absolut ikke ens. Forskellighederne viser sig i såvel funktioner som i bebyggelse, belægninger og inventar. Det er kun små terrænforskelle, der opleves i byen, med et svagt fald mod fjorden.

(...)

Ringkøbing by er en gammel købstad ved Ringkøbing Fjords nordøstlige ende. Placeringen ved Ringkøbing Fjord, havnen og den velbevarede middelalderbymidte gør byen enestående i regional og national henseende. Bymidten hører fortsat til en af Danmarks mest uspolerede og bevaringsværdige købstadsmiljøer.

(...)

I særdeleshed er det lykkedes at forene hensynet til bevaringsværdierne i bymidten med kravene til et moderne og meget attraktivt by- og handelsmiljø fyldt med mange butikker og bymæssige oplevelser. Det er blandt andet opnået gennem en målrettet indsats med byfornyelse og bevaringsvejledning.

(...)

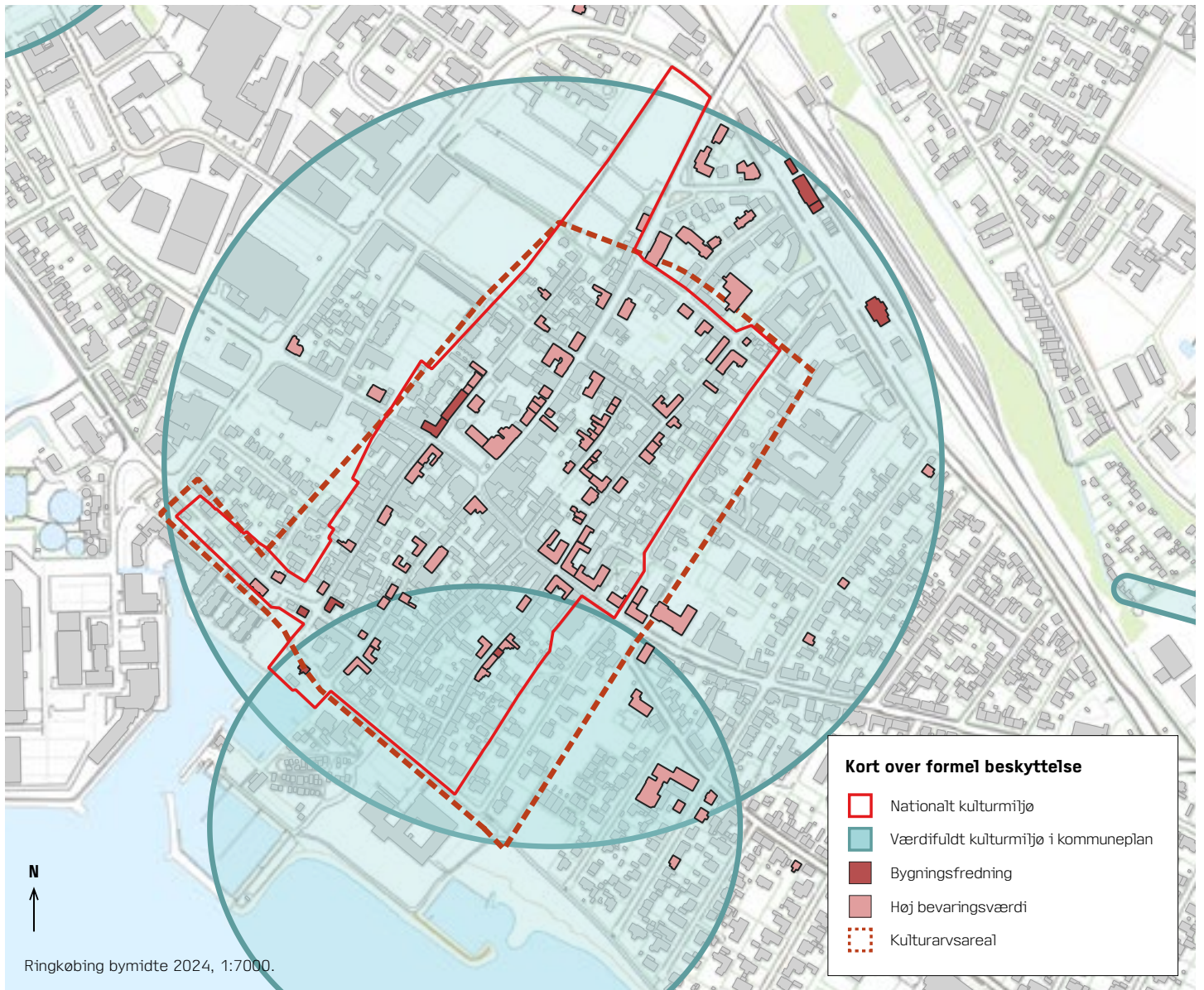
Byen er en planlagt by med oprindelse i 1200-tallet. Den er placeret på Skovbjerg Bakkeøes yderste kant mod Ringkøbing Fjord og er karakteristisk ved sit velordnede gadenet, der i hovedtræk er anlagt vinkelret på fjordkysten. Et karaktertræk, der er videreført for byens kystnære dele, da byen udviklede sig ud over den historiske bymidte."

Den Gamle Toldbod, V. Strandbjerg 1, opført 1843, fredet.

Vester Strandgade 33, opført 1873, fredet.

Den Gamle Borgmestergård til venstre i billedet, opført 1807, fredet.

Østergade 9, opført 1912 af Ulrik Plesner, SAVE-værdi 3.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Ringkøbing Amt, Ribe Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

1.771 / 9.830

Tidslinje:

- **1200-tallet:** Bebyggelsen opstår
- **1300-tallet:** Byen får købstadsprivilegier, som stadfæstes i det ældste kendte privilegiebrev fra 1443
- **1400-tallet:** Den nuværende kirke opføres
- **1500-tallet:** Betydelig eksport af stude
- **1599:** Byen bliver toldsted på grund af studeeksporten over havet sydpå til Slesvig-Holsten og Nederlandene
- **1600-1700-tallet:** Nedgangstider; fjorden bliver stadigt sværere at besejle
- **1794:** Byen bliver amtmandssæde for Ringkøbing Amt
- **1825:** Gennembruddet af Agger Tange, Limfjordsbyerne får adgang til Vesterhavet, og Ringkøbing mister betydning som udskibningshavn
- **1875:** Jernbanen Den Vestjyske Længdebane anlægges
- **1905:** Havnebassin og mole anlægges

BYEN I LANDSKABET

Ringkøbing ligger på nordsiden af Ringkøbing Fjord på en flad, gruset tange afgrænset af Vonå mod vest, fjorden mod syd og af lave engarealer mod øst, Kærene. Oplandet udgøres af både frodige enge og magre sandjorder. Ringkøbing er en af de få byer, der har adgang til Vesterhavet, og samtidig ligger den beskyttet inde i fjorden. Forbindelsen mellem den gamle by og fjorden er endnu delvis synlig.

Placeringen ved Vesterhavet og beskyttelsen i fjorden har haft afgørende betydning for, at byen trods et magert og tyndtbefolket opland i perioder kunne opnå en anseelig eksport til udlandet.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Hovedgaden, Algade/Torvet, løber parallelt med fjordkanten, ca. 300 meter inde i landet. Det er her, de store grunde ligger, og også her, de store købmandsgårde blev opført. Torvet står – med et let sving – i forbindelse med Algade, der fortsætter i den gamle landevej mod sydøst. Algade krydses vinkelret af fire gader: Vestergade/Vester Strandgade, Nygade/Grønnegade, Mellemgade/Smedegade og Østergade/Øster Strandgade. Heraf fortsætter Nygade i landevejen mod nord, i retning mod Holstebro, Viborg og Lemvig.

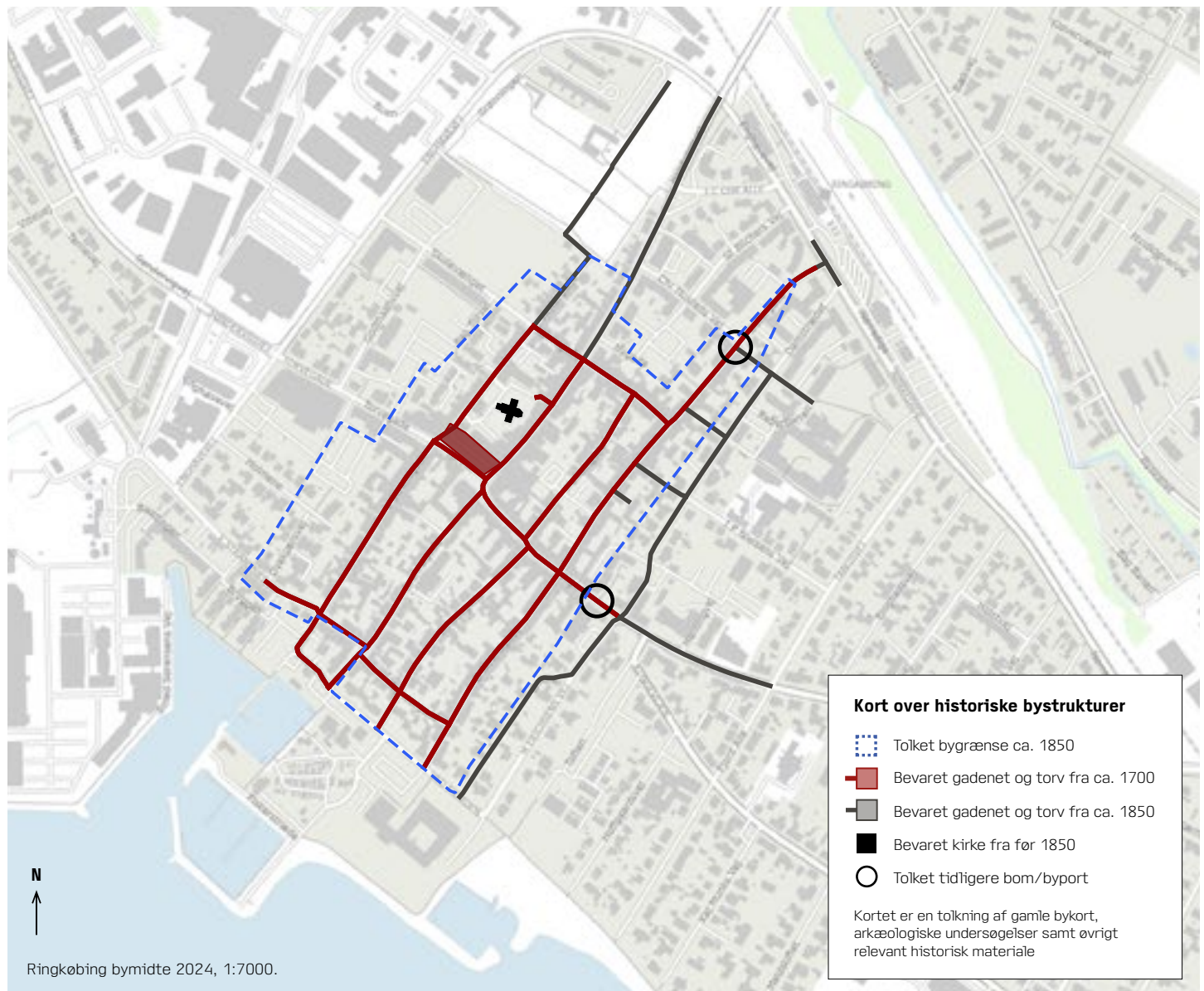
Torvet er rektangulært, og kirken fra begyndelsen af 1400-tallet ligger umiddelbart nord herfor. Det menes, at det nuværende gadenet ikke afviger fra det middelalderlige, og dets regelmæssige karakter taler for, at der muligvis kan have ligget en overordnet plan bag, men det kan dog også skyldes det flade terræn.

Målebordsblad opmålt 1871 og 1872, gengivet i 1:60.000.

Udsigten over Ringkøbing Fjord fra kajen ved Havnepladsen. Foto af Søren Damgaard Jensen.

Byen er centreret om kirken og torvet. Der er ingen skibsbro, og man har derfor måttet losse skibene på stranden ved hjælp af mindre både. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek.

Med undtagelse af den nye kirkegård er byen ikke vokset ud over 1600-tallets rammer. Traps tegnede kort 1858, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Den velbevarede byplan går tilbage til middelalderen og er regelmæssig med rektangulære karréer og et centralt, rektangulært torv. Den stringente byplan med lange parallelle gader vinkelret på kysten spiller sammen med den homogene bebyggelse en særlig rolle i oplevelsen af bymiljøet som en sammenhængende helhed.

Bymiljøets sammenhæng med havet opleves tydeligst omkring havnepladsen, hvor der er udsigt over fjorden, samt i Grønnegade og Vester Strandgade, hvor lange kig ned mod fjorden indrammer havnen og vandet. Kirkegården i bymidtens nordligste hjørne fremstår som en skarp afgrænsning af kulturmiljøet. Den blev taget i brug i 1807 og markerer udkanten af byen på dette tidspunkt.

BEBYGGELSESMØNSTRER

De fleste huse ligger med langsiden mod gaden og med side- og baghuse langs matrikelskellene. De lange kig ned mod fjorden og de enkelte tværgående gader og slipper bidrager til, at byens karréer/kvarterer opleves i rytmisk homogenitet.

Bebyggelsen har overvejende en højde på en etage, mens den særligt omkring torvet og Algade går op i to etager. Dette understreger, hvordan de store købmandsgårde og mest prominente bygninger blev placeret ved torvet, i Algade og til dels i Østergade, mens den mere beskedne bebyggelse for de mindre velhavende lå i de andre gader. Det flade terræn accentuerer denne forskel i bebyggelseshøjden og understreger faldet ned mod fjorden. Kirkens høje tårn og spidse spir fremstår som et pejlemærke, selv om kirkebygningen ligger lidt gemt bag rådhuset.

Østergade 11, opført 1790 og et eksempel på den egnstypiske byggeskik med hårdtbrændte røde teglsten på facaden, rødt tegltag, hvidkalkede gesimser og valmet tag. SAVE-værdi 3.

BYGNINGER OG DETALJE

Størsteparten af bebyggelsen i den gamle bykerne er opført fra midten af 1800-tallet til midten af 1900-tallet. Bebyggelsen præges af de lave enetages huse med røde tegltage, de røde hårdtbrændte facadesten og de hvidkalkede gesimser, hvilket giver den en ensartet karakter. Østergade 11 (1790) er en af de ældste repræsentanter for de lave huse med den egnstypiske byggeskik. Ved siden af ligger den tidligere Ringkøbing Sparekasse, Østergade 9 (1912), tegnet af Ulrik Plesner. Huset fortæller om nyfortolkningen af den lokale byggeskik, som Plesner var med til at indføre i flere byggerier i Ringkøbing i starten af 1900-tallet. Her blev den oprindelige materialeholdning videreført i de hårdtbrændte mørkerøde teglstensfacader, det valmede tag og hvidkalkede gesimser.

Kirken opført i 1400-tallet er byens eneste bevarede bygning fra middelalderen. Byens ældste verdslige bygning er Hotel Ringkøbing på torvet, som går tilbage til 1600-tallet. Den var oprindelig købmandsgård og fremstår i dag med sit markante volumen, bindingsværk i dele af facaden mod torvet og den ubrudte tagflade i røde tegl som en fremtrædende bygning i gadebilledet.

Nabobygningen, Den Gamle Borgmestergård (1807), har fungeret som bolig for flere af byens borgmestre og prominente borgere. Bygningen står i skarp kontrast til byens mange lave huse med enkle facader. Borgmestergården udtrykker tydeligt sin placering øverst i hierarkiet med sin rigt detaljerede facade, den høje gavlkvist og mansardtaget samt bygningens størrelse og centrale placering.

Toldboden (1843) markerer afslutningen af Vester Strandgade og overgangen fra by til havn og fremstår med sin toetagers højde og fritliggende symmetriske bygningskrop som den mest markante bygning ved havnen. Bygningen repræsenterer den lokale byggeskik med den røde teglstensfacade, hvidkalkede gesims og det halvvalmede røde tegltag.

De brostens- og pigstensbelagte gader og pladser er med til at understrege bymiljøets historiske helhed. Derudover fremhæves torvets betydning for byen af de stringent placerede og klippede lindetræer.

Ringkøbing bymidte 2021. CC BY 4.0 Klimadastyrrelsen.

Ringkøbing Kirke og kirkepladsen. Foto af Søren Damgaard Jensen.

Det brølagte torv med det gamle rådhus fra 1849 til højre; Hotel Ringkøbing og Borgmestergården i baggrunden.

Kig mod A1gade.

Ringkøbing Station, opført 1877, fredet (uden for kulturmiljøets afgrænsning).

Kig ned ad den pigstens- og brostensbelagte Øster Strandgade med den karakteristiske sammenhængende bebyggelse i enetages højde med facader i røde teglsten og rødt tegltag. Den sorte sokkel tydeliggør det svage fald i terrænet ned mod havnen.

Kig fra Havnepladsen op ad Vester Strandgade, Den Gamle Toldbod i venstre side.

En af byens smalle slipper gennem den ellers sammenhængende gadebebyggelse.

Den matrikulære struktur viser, at byen har været præget af en del bygårde. Byen er vokset minimalt siden 1858. Berggreens Købstadskort 1894. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

MIDDELALDERLIG BYVOLD OG HANDEL VED ØSTERSØEN

STEGE KULTURMILJØ

Geografi: Vordingborg Kommune, Region Sjælland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På et svagt hævet næs mellem Stege Bugt og Stege Nor

Anlagt: Formentlig ca. 1200

Købstadsprivilegier: Omkring 1268

Temaer: Senmiddelalderlig byport og befæstning, kornhandelsperioden

Karakteristiske træk:

- Den senmiddelalderlige vold og byport
- Den senmiddelalderlige byplan med den let slyngede hovedgade, Storegade, med det centrale torv og dertil byens mindre gader og stræder
- Byens øvrige pladser; Gåsetorvet, kirkepladsen og pladsen foran Hages Gård og langs kajen
- Den sammenhængende gadebebyggelse med bagvedliggende haver på smalle, dybe grunde
- Byprofilen bestående af den lave en- til toetagers bebyggelse med kirketårnet og byporten som pejlemærker med lyse kalkstensbånd i tårnene
- Kontrasten mellem Storegades overvejende toetagers bebyggelse med flere prominente bygningsværker og sidegadernes mere beskedne, ensartede småhuse
- Udsynet fra bymidten til nor og bugt
- Købmandsgårdene langs Storegade med åbne porte til baggårdsmiljøer – nogle med kig videre ud mod noret
- Kirken fra tidligt i 1200-tallet, udvidet i 1400-tallet
- Brostens- og pigstensbelagte stræder og baggårde
- Mange gulkalkede facader samt røde tegltage
- De høje træer langs volden
- Anvendelsen af det regionale byggemateriale: kalksten

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Steges bymidte har en enestående skarp afgrænsning tilbage fra middelalderen. Dette skyldes dels byens placering ved indsejlingen fra Stege Bugt til Stege Nor, dels den middelalderlige byvold, som Stege som den eneste danske købstad har bevaret. Voldanlægget og vandet afgrænser byen hele vejen rundt og giver en oplevelse af at træde ind i købstadsmiljøet, uanset hvor man ankommer fra.

Byen er vokset frem i tilslutning til en borg fra omkring 1200. Ligesom Vordingborg vogtede borgen over den indre sejlroute fra Storebælt til Østersøen gennem Storstrømmen. Borgen er væk, men dele af byplanen og kirken stammer fra denne tid.

I senmiddelalderen blev Stege en af de større købstæder, bl.a. på grund af sin forbindelse til det internationale marked i Skåne. Det afspejler sig i byens kirken, der blev udvidet væsentligt i anden halvdel af 1400-tallet. Det vigtigste element er dog den senmiddelalderlige byvold og -grav med den bevarede byport, Mølleporten.

Efter landbrugsreformerne i slutningen af 1700-tallet og under kornsalgssperioden fra 1830'erne havde Stege endnu en vækstperiode. Det kan ses i de store købmandsgårde langs Storegade.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Stege er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den velbevarede by er omgivet af Danmarks eneste eksisterende middelalderlige byvold med byport.

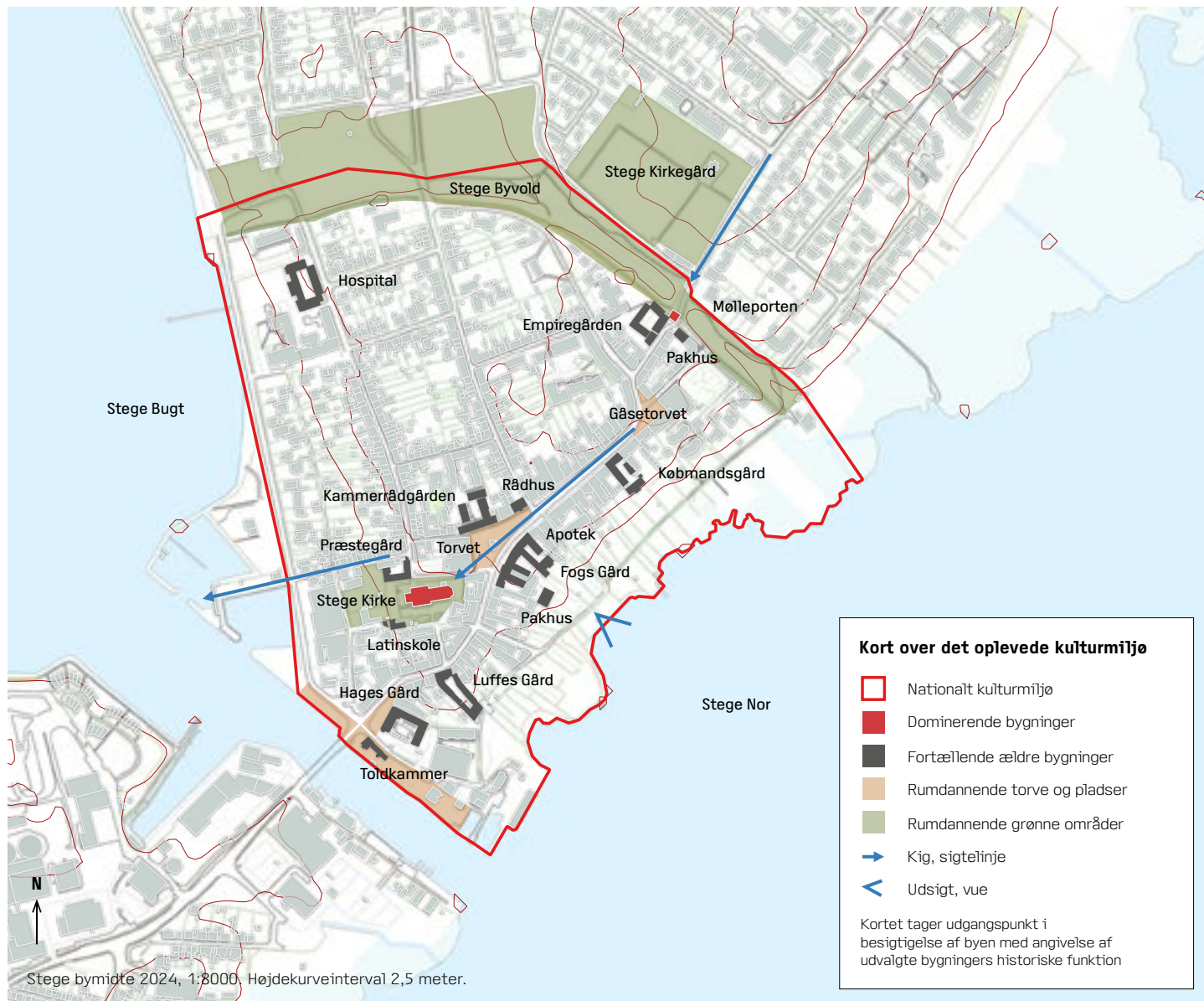
De bærende bevaringsværdier består i den middelalderlige byplan med det centrale torv ved den let slyngede hovedgade, Storegade, samt de øvrige mindre gader og stræder, kirken, byvolden med byport og den ældre bebyggelse i bykernen.

Det friholdte voldtærræn med de tilstødende grønne områder nord for er vigtigt for forståelsen af middelalderbyens afgrænsning. De lange, smalle grunde med grønne haver bag gadebebyggelsen afspejler det middelalderlige bebyggelsesmønster, mens udsynet fra bymidten til nor og bugt bidrager til forståelsen af den landskabelige placering – flere tidligere købmandsgårde langs Storegade har åbne porte, som giver indrammede kig mod noret.

Byprofilen er væsentligt for kulturmiljøets karakter. De to dominerende pejlemærker, kirketårnet og byporten, hæver sig op med de karakteristiske lyse kalkstensbånd i de røde teglstensfacader blandt den omkringliggende en- til toetagers bebyggelse. Dertil det let aflæselige sociale hierarki mellem bebyggelsen i Storegade og småbebyggelsen i sidegaderne. Derudover kommer byens overflader, som understøtter den historiske helhed; brostensbelagte stræder, pigstensbelagte baggårdsmiljøer, gulkalkede facader og røde tegltage, som går igen i bybilledet blandt huse i andre farver eller blank mur.

Hages Gård med det repræsentative forhus, Storegade 4, opført 1816, fredet. Den tidligere købmandsgård har en imponerende størrelse med bevarede side- og baghuse og ligger på en prominent placering mod havnen.

VoIdanlægget danner en unik skarp afgrænsning på den nordlige side af den lille købstad. Den velbevarede senmiddelalderlige byport står som en robust vogter af den fortættede middelalderby og vidner sammen med voldanlægget om byens tidligere forsvarsværk. De karakteristiske kalkstensbånd går igen i Stege Kirkes tårn - byens to pejlemærker. Pakhuset til venstre og Empiregården til højre danner med de gulvokkede enkle facader bagtæppe for den fremtrædende byport.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist

Antal fredede bygninger: 19, bl.a. den middelalderlige Mølleport og flere store gårde, herunder Hages Gård (Storegade 4A), Kammerrådgården (Storegade 35) og Empiregården (Storegade 75)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 93

Beskyttede fortidsminder: 1; Steges middelalderlige bybefæstning

Kulturarvsareal*: Steges middelalderlige bykerne afgrænses mod nord af byvolden, og til alle andre sider af havet. Hidtil er der fundet spor efter brønde, brolægninger (måske spor efter Storegades middelalderlige forløb) og gulvlag. I en ny kælder anlagt under en tilbygning til Møn Bank blev der fundet resterne af et hus, der ikke kan være ældre end 1300-tallet. På Gåsetorv, hvor Hotel Skandinavien tidligere lå, er der også udgravet middelaldertomter og muligvis resterne af en handelsbod. Ved Kammerrådgården blev middelalderligt kulturlag også antruffet. Fælles for alle undersøgelserne er de tykke kulturlag, op til 2,5 meter, der breder sig ud fra byens centrum omkring kirken

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Møn Kulturarvsatlas, 2006. Stege inden for volden, 1981

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1974 stiftes bevaringsforeningen By og Land Møn. Kommunalbestyrelsen vedtager i 2003 en bevarende lokalplan for en del af Stege Bymidte

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF BEVARENDE LOKALPLAN 94 FOR EN DEL AF BYMIDTEN I STEGE

"Steges bystruktur, som vi kender den i dag, lå i store træk allerede fast i middelalderen. Bystrukturen er karakteriseret ved gader og stræders svagt krogede forløb og de specielle udstykninger med mange smalle og dybe jordlodder. Området har i flere omgange været bebygget men bl.a. på grund af krige og ildebrande har bebyggelserne helt eller delvist været jævnet med jorden – senest med branden i 1774.

(...)

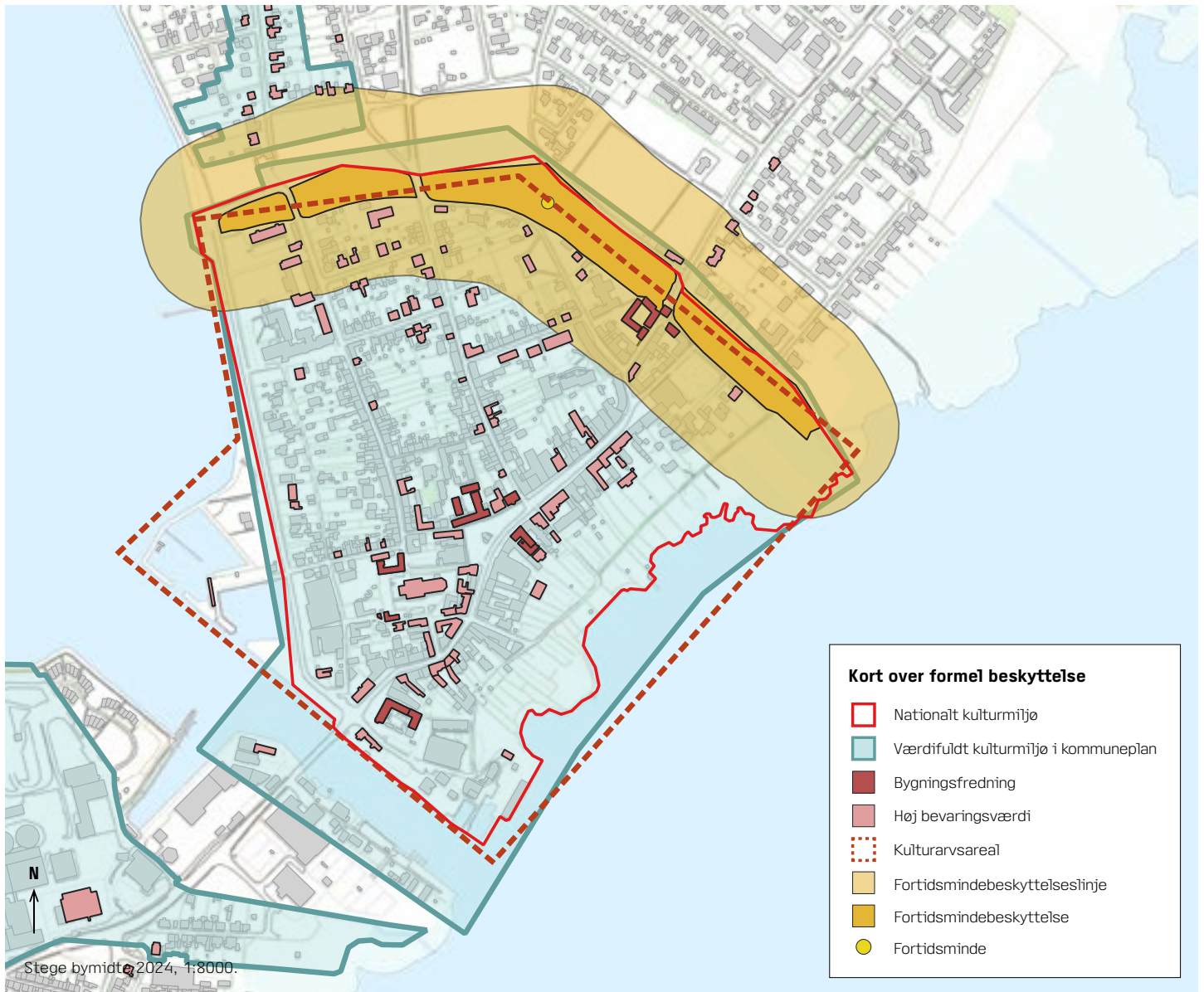
De ældste huse i området er derfor fra denne periode, men der er også senere bygget nye huse. Alle husene er i udformning, detaljering, proportioner og materialer udtryk for en bestemt tids byggeskik og planlægningsidealer."

Empiregården - en firelænget købmandsgård fra 1770'erne, forhuset fra 1813 - nu Møns Museum, fredet. Bindingsværkshuset vidner om gårdens oprindelige udtryk, mens forhusets klassicistiske facade fortæller om udviklingen i bygestil.

Stege Kirke fra 1260 med de karakteristiske kalkstensbånd i tårnets blanke mur i røde munkesten samt den østvendte fløj fra den gamle præstegård fra 1697, som består af tre sammenhængende fløje, gulalkede og med rødt tegltag, fredet.

Kig i nordlig retning fra det centrale torv ved Storegade, som er afgrænset af flere prominente bygninger i to etagers højde - i venstre side: bankbygningen fra 1902, det tidligere rådhus - nu politistation - fra 1854. I højre side: apoteket fra 1799.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Præstø Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

917 / 3.765

Tidslinje:

- **Ca. 1200:** Byen opstår, og den første romanske kirke opføres; i samme periode opføres den kongelige borg Stegeborg, som var placeret på den sydligste del af næsset ved indsejlingen til noret
- **Ca. 1268:** Stege får købstadsprivilegier
- **1400-tallet:** Bybefæstningen anlægges, kirken udvides, og økonomien blomstrer bl.a. i kraft af sildefiskeriet i Øresund og i tæt forbindelse til Skånemarkedet
- **1500-tallet:** Sildefiskeriet ophører med stagnation til følge; Stegeborg ødelægges og genopbygges aldrig
- **Begyndelsen af 1600-tallet:** Storebro opføres
- **Midten af 1600-tallet:** Byen rammes af krise, som varer i godt hundrede år
- **Anden halvdel af 1700-tallet:** Økonomisk opsving især baseret på oplandets landbrugsproduktion
- **1800-tallet:** Havnen forbedres, handlen blomstrer op, og der etableres industrivirksomheder i byen

BYEN I LANDSKABET

Stege ligger på et svagt hævet næs på nordsiden af indsejlingen fra Stege Bugt til Stege Nor. Den middelalderlige bydel afgrænses klart af kystlinjerne mod syd, øst og vest og af den senmiddelalderlige bybefæstning mod nord.

Efter at den nuværende landsby Borre, senest i 1600-tallet, havde mistet sin betydning som købstad, fik Stege hele det frugtbare Møn som opland.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Stege har én hovedgade, Storegade, der bugter sig parallelt med norets kystlinje mod øst i en afstand af ca. 150 meter. Mod syd slår Storegade en bue, inden den når Storebro, antagelig fordi gadeforløbet oprindeligt blev ført uden om Stegeborg, som lå på sydspidsen af næsset. Sidegaderne er lagt mere eller mindre vinkelret på hovedgaden. Storegade fortsætter mod nordøst i landevejen til Borre, sidegaden Rådhusgade fortsætter mod Ulfshale, og mod syd er der broforbindelse til den sydlige halvdel af Møn.

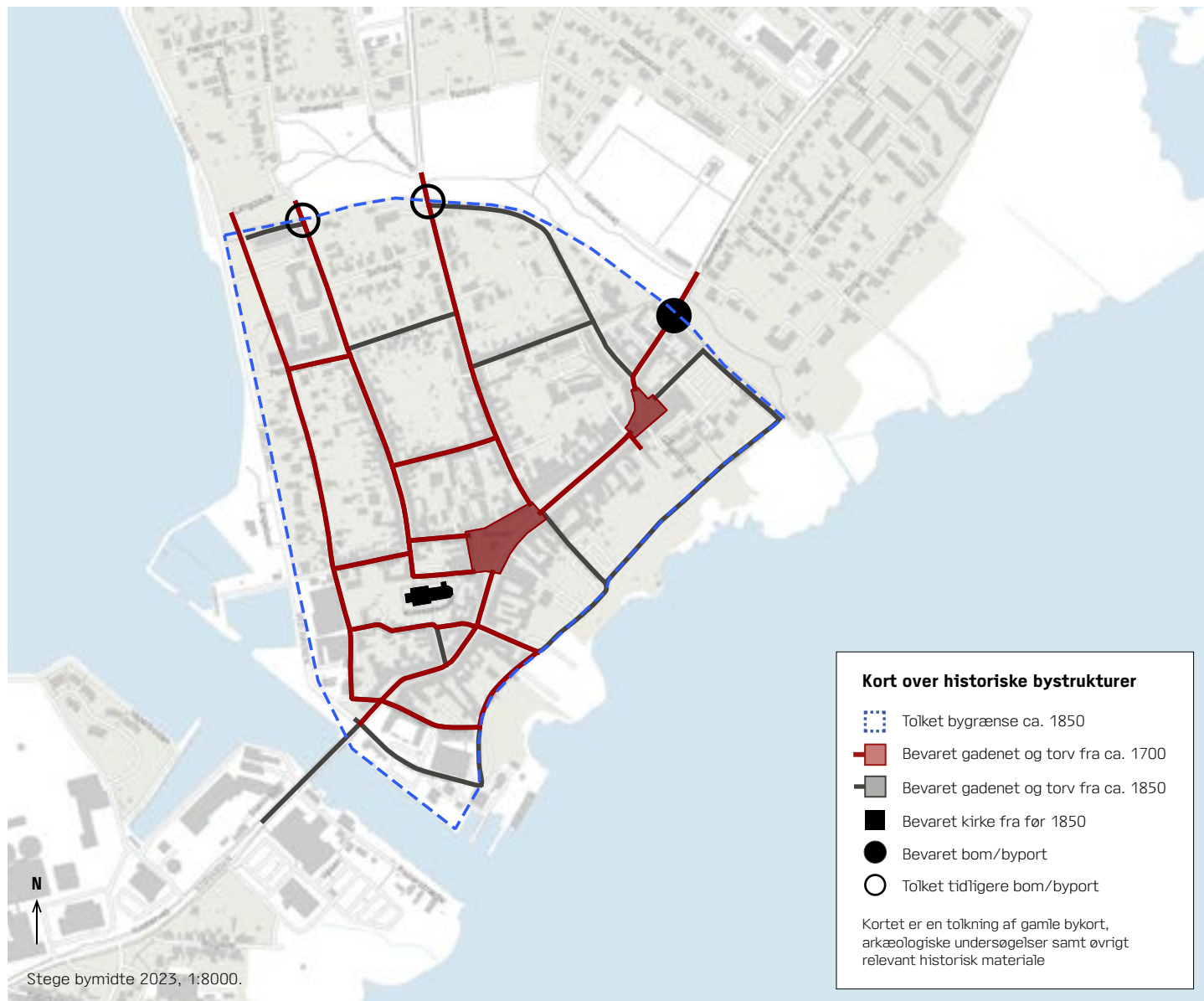
Storegade udvider sig tre steder til et torv: ved broen og kajen i syd, det centrale og største torv øst for kirken og mod nord i Gåsetorvet, hvorefter gaden drejer mod Mølleporten. Torvet stod i forbindelse med en skibsbro via Dybsbrostræde, antagelig allerede i middelalderen. Havnen inden for Storebro blev formentlig først påbegyndt efter, at Stegeborgs grund var blevet solgt til købmand Jens Jensen Hage i begyndelsen af 1700-tallet. Fra Storegade udgår flere parallelle sidegader mod nord. Stege er præget af lange, smalle grunde. De større, muligvis sammenlagte, grunde ligger fortrinsvis ved Storegade, og de mindre ved sidegaderne.

Målebordsblad opmålt 1880 og 1890, gengivet i 1:80.000.

Den middelalderlige vold med de høje træer og byens tage, der stikker op i venstre side af billedet. Volden fungerer i dag som et rekreativt grønt område.

Byens vold mod nord er meget markant med tre byporte, hvor Mølleporten er særskilt tegnet. Byplanen er meget regelmæssig og udgår fra byportene. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byplanen er stort set uændret fra 1600-tallet. Broen over indsejlingen til Stege Nor er markeret, og byen har fået en moderne havn. Traps tegnede kort 1859, Historiskekort.dk.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

I Stege får man et godt indtryk af gadenettets forløb i senmiddelalderen, og først og fremmest kan man som noget enestående i dansk sammenhæng se en middelalderlig byvold med dens bevarede byport. Byporten og kirketårnet fremstår som byens pejlemærker og dominerer byens profil blandt den omkringliggende en- til toetagers bebyggelse.

Byens sammenhæng med havet opleves tydeligt og forstærkes af det frie udsyn og kig ud mod Stege Bugt og Stege Nor. Kulturmiljøet fremstår usædvanlig skarpt afgrænset af vandet og byvolden.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Byens lange, smalle grunde fremstår så regelmæssige, at de synes udlagt efter et skema. Byens huse, der er opført i 1700-tallet eller senere, ligger med langsiden mod gaden og i øvrigt som side- og baghuse langs matrikelskellene med haver bagved. De sociale forskelle i bebyggelsen er let aflæselige, de store og prominente bygninger er hovedsagelig placeret langs Storegade og torvet, mens bygningernes størrelse er væsentligt mindre i sidegaderne. Kontrasten mellem sidegadernes rækker af en- og toetagers småhuse og Storegades købmandsgårde og andre store huse er vigtige for helheden.

BYGNINGER OG DETALJER

I modsætning til f.eks. Køge faldt Steges betydning, da de internationale sildemarkeder i Skåne indskrænktes fra midten af 1500-tallet. I de følgende århundreder var byen præget af stagnation på trods af, at kongemagten søgte at gøre Stege til en sømandskoloni. Først fra slutningen af

1700-tallet og op gennem kornsalgssperioden vendte udviklingen, især på grund af den øgede fødevarereproduktion i oplandet. Det store handelshus Hage & Søn opbyggede således en betydelig korneksport med England som hovedaftager.

Denne udvikling afspejler sig i Steges bygninger, som næsten alle er fra 1700-tallet eller senere. Som eksempler kan fremhæves Stege gamle præstegård fra 1697 og senere, Kammerrådgården fra omkring 1770, Storegade 73-75 fra 1813 og Hages Gård fra 1816. Købmandsgårdene udmærker sig ved deres størrelse og betydelige lagerkapacitet. Sidehuset fra 1825 i Hages Gård rummer f.eks. pakhus, vognremise og kornmagasin. Et andet eksempel er pakhuset fra 1832 i Storegade 88. Købmandsgårdene fremstår med pudsede facader og røde tegltage, heraf flere i to etager.

Mølleporten er i lighed med kirketårnet opført af røde munkesten med bånd af kalksten og dækket af et pyramideformet tegltag. Begge fremstår som signifikante bygningsværker, der skiller sig ud i bybilledet. Området omkring byporten er i sig selv et unikt historisk område med byvolden, købmandsgården og pakhuset, som understøtter den historiske helhed i det samlede kulturmiljø. Ligeledes danner kirken i samspil med den gamle præstegård, kirkepladsen, haven, kirkemuren og den gamle latinskole et stærkt historisk miljø.

Steges historiske købstadsmiljø understreges flere steder af brostensbelagte gader og pigstensbelagte baggårdsmiljøer, mens de mange gulkalkede facader og røde tegltage giver bymiljøet sammenhæng og karakter.

Det smalle brostensbelagte Provstestræde med den gulkalkede kirkemur på højre side. Bagved kirkeplads og have med høje træer og den lille beskedne tidligere latinskole med oprindelse i middelalderen i forlængelse af muren.

Et hjørne af baggården til Kammerrådgården fra ca. 1770 - en tidligere betydelig købmandsgård placeret centralt på torvet.

Stege bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Det centrale torv belagt med chaussésten med kig i vestlig retning, Storegade til venstre langs torvet og Farverstræde i billedets højre side, hvor også Kammerrådgården ligger med sin lange gulskalkede facade og ubrudte røde tegltag.

Havnepladsen i den sydlige ende af Storegade, hvor det tidligere toldkammer i midten af billedet markerer ankomsten til bymidten.

Den nordlige ende af Storegade med kig ind mod bymidten.

Voildens høje træer ved byens middelalderlige afgrænsning.

Port med kig gennem en tidligere købmandsgård på Storegade mod det bagvedliggende nor, som de langstrakte grunde skråner ned imod.

Kammerrådgårdens pigstensbelagte baggård med sidehuse og baghus. Bygningerne er opført i løbet af 1700-tallet, og pakhuset i højre side af billedet er opført i 1840, alle fredede.

Den matrikulære struktur bærer præg af, at der har været mange købmandsgårde, der i særdeleshed har ligget langs med Storegade, mens resten af byen er domineret af mindre matrikler. Berggreens Købstadskort 1896. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

KLIPPEGRUND OG FISKERI I ØSTERSØEN

SVANEKE KULTURMILJØ

Geografi: Bornholms Regionskommune, Region Hovedstaden

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På et østvendt klippefremspring ud til Østersøen på Østbornholm

Anlagt: Byen er opstået som fiskerleje

Købstadsprivilegier: Antagelig i slutningen af 1400-tallet

Temaer: Fiskerleje, købstad, naturgrundlag

Karakteristiske træk:

- De krogede og kuperede gadeforløb
- Synlige klippeformationer
- Udsigten fra byen til havet mod nord og øst og mod markerne i vest
- Havnen med granit langs kaj og mole
- De tidligere store gårde langs havnen
- Torvet omkranset af bindingsværkshuse
- Længebebyggelsen, der mere minder om en landsby end om en købstad
- Mange bindingsværkshuse med kalkede tavli i forskellige farver
- Den rødkalkede kirke fra 1300-tallet med det spidse spir som pejlemærke blandt den lave bebyggelse
- Den gamle skole, det prominente rådhus, magasinbygningen, toldkammeret og pakhuis
- Mure og stengærder foran byens haver
- Høje sokler ("fodmure") og trapper
- Røde tegltage

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Bornholm har som det eneste sted i Danmark klippegrund, hvilket har haft en altafgørende betydning for mange af de bornholmske købstæders byplan og særlige karakter. Svaneke opleves som en særegen købstad i kraft af de dramatiske terrænspring med den let spredte, lave bebyggelse i det labyrintiske gadenet, de synlige klippeformationer og de mange bindingsværkshuse. Byen har en landsbyagtig karakter med en maritim atmosfære.

Det store sildefiskeri i Østersøen har i høj grad dannet grundlag for byens vækst i middelalderen – ligesom det skete på resten af Bornholm. Handelsfolk fra de nordtyske hansestæder kom valfartende til øen og til Svaneke for at købe sild, som blev saltet og bragt med tilbage til Tyskland.

Svaneke er en af de mindste købstæder i Danmark. Borgerne har især været håndværkere, fiskere eller jordbrugere, hvilket giver bygningerne stor homogenitet. De fleste huse er længer fra 1800-tallet i bindingsværk eller murværk – her er ingen adelsgårde eller palæer. Der består en tæt forbindelse mellem klippegrund, hav og bygninger. Selv om jorden ikke gav det store overskud, har den brødfødt en del mennesker.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

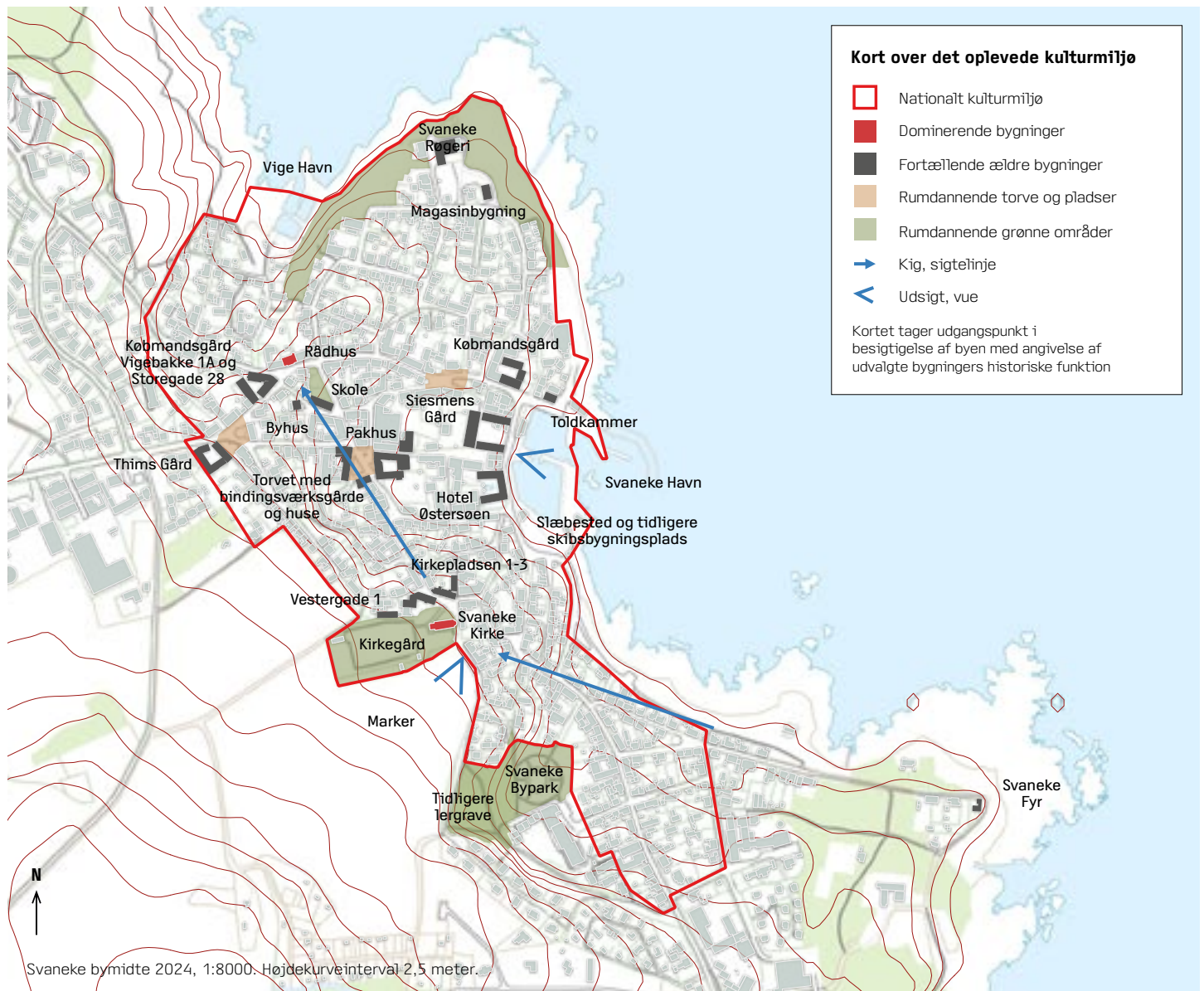
Svaneke er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi byen er den bedst bevarede repræsentant for de bornholmske købstæder med deres særlige erhvervsgrundlag og topografi.

De bærende bevaringsværdier består i de krogede gader, der følger ændringerne i terrænet, de enetages længer, der står på høje sokler og har røde tegltage, det lille torv, kirken og havnen. Hertil kommer den tydelige landskabelige sammenhæng, som understreges af ind- og udsyn mellem by og marker mod vest, udsynet til havet i øst, de synlige og dramatiske klippeformationer langs kysten og enkelte steder i bybilledet.

Ligeledes er byens profil væsentlig for kulturmiljøet, hvor kirken med det spidse spir fremstår som byens pejlemærke hævet over den lave en- til toetagers bebyggelse, som følger terrænets dramatiske bevægelser. Hertil kommer de mange grønne haver med mure mod gaden, der er med til at give Svaneke den særlige karakter.

Kirkepladsen 1, opført 1790, SAVE-værdi 2. En af Svanekes mange karakteristiske enetages bindingsværkslænger. De små skævheder og mellemrum mellem husene giver byen en særlig rumlighed og kig til bagvedliggende haver og bygninger.

Svaneke Havn, som de tidligere købmandsgårde ligger ned til, set fra slæbestedet ved den tidligere skibsbygningsplads.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 13, bl.a. tre bindingsværksgårde med langstrakte forhuse (Storegade 28, Vestergade 1 og Vigebakke 1A) og magasinbygningen (Vagtbodgade 2)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 123

Beskyttede fortidsminder: 4; skanser, runesten og milesten

Kulturarvsareal*: Middelalderbebyggelse omkring naturhavn og kapel

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kulturmiljøatlas for Bornholms Regionskommune, 2003. Bevaringsplan Svaneke, 1969

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja

Bevaringshistorik: I 1944 stiftes bevaringsforeningen "Svanekes Venner". I 1960'erne tinglyser kommunen en bevaringsdeklaration på ejendommene i bykernen, og i 1975 modtager Svaneke Europarådets guldmedalje for den velbevarede købstadskerne. I 1988 vedtager kommunalbestyrelsen en bevarende lokalplan for bl.a. Svaneke

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN NR. 097 FOR BEVARING OG VIDEREUDVIKLING AF SVANEKE

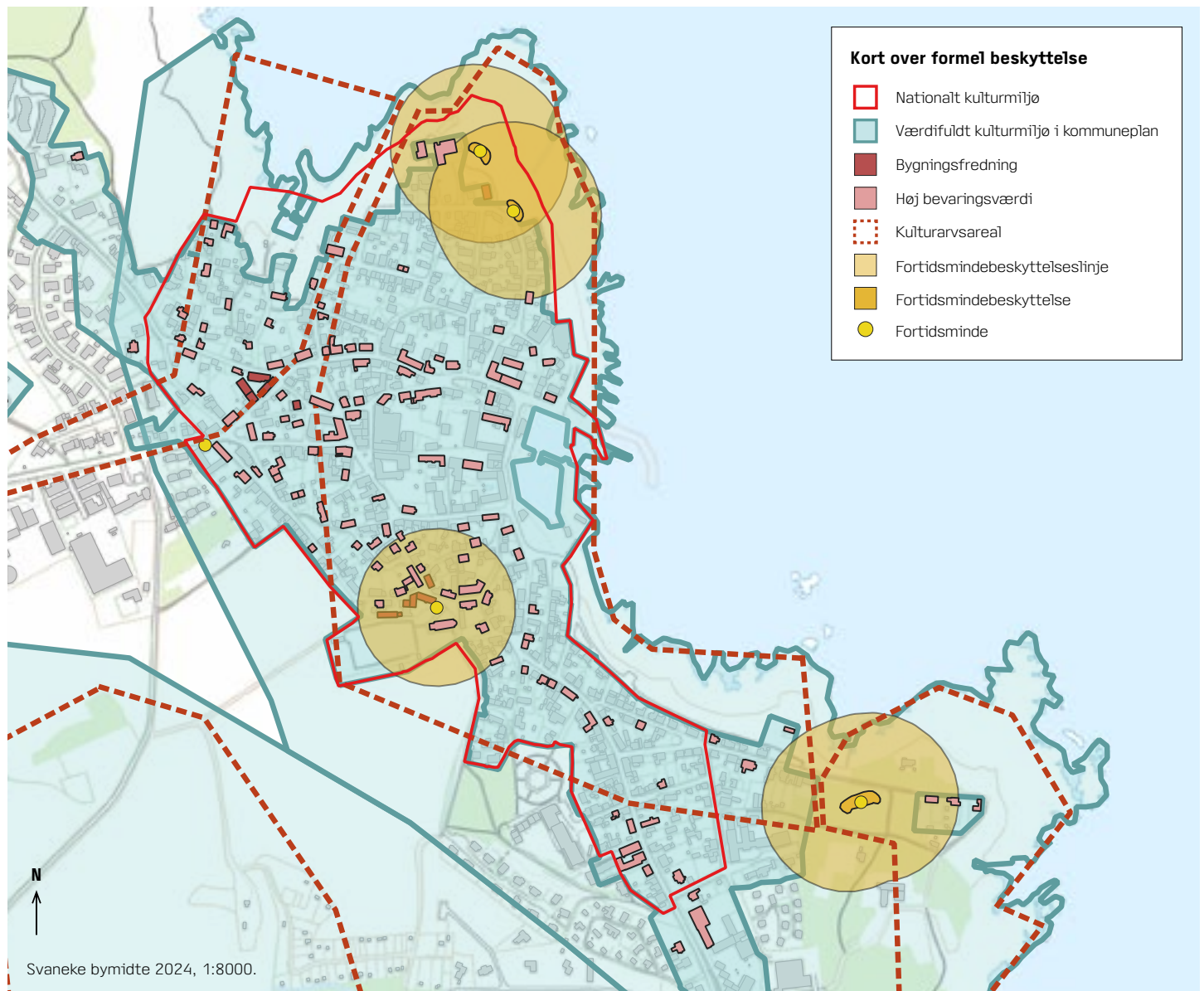
"Få danske købstæder har en så intakt og velbevaret bystruktur som Svaneke. Det har medvirket til, at byen i dag har en stærk lokal identitet og en stor tiltrækningskraft. I 1975 modtog Svaneke by Europarådets guldmedalje for den velbevarede købstadskerne, og i en konkurrence, udskrevet af Bygningskultur Danmark, blev Svaneke i 2013 kåret som Danmarks smukkeste købstad. Grundlaget for den lokale bevaringsindsats blev skabt midt i 1900-årene. Det var daværende borgmester (1950-1970), Emil Andersen, der sammen med Byforeningen Svanekes Venner (stiftet i 1944) så værdien i de mange velbevarede bygninger. Sammen lykkedes de med at lede byens udvikling i en retning med fokus på bevaring. I 1960'erne fik de tinglyst en bevarende bygningsvedtægt på omkring 450 ejendomme. Den blev afgørende for bevaringsarbejdet i en tid med opgangstider, mange nye byggematerialer og stor byggeaktivitet. Nationalmuseet støttede op om det lokale initiativ ved at udarbejde registranten "Kilder til Svanekes Bygningshistorie" og bogen "Bevaringsplan Svaneke", 1969."

Rådhuset, Storegade 24, opført 1858. Bygningen skiller sig ud i bybilledet med sin velproportionerede pudsede facade, højde og det statelige udtryk. Til venstre herfor bygninger fra en tidligere købmandsgård.

Kig ned ad Brænderigængen, der går fra torvet ned til havnen. Gammelt pakhus til venstre i billedet, opført 1880, oprindelig brændevinsbrænderi.

Svaneke tidligere skole, nu bibliotek, Borgergade 4, opført 1761, SAVE-værdi 3. Den fritliggende længebygning træder frem i bybilledet og har med sin placering en vis betydning for byen. Flere gader mødes ved den tidligere skole, og det slyngede uregelmæssige gadeforløb fremstår tydeligt her. Også det kuperede terræn er tydeligt i bygningernes høje sokler.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Bornholms Amt, Sjællands Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

663 / 1.090

Tidslinje:

- **1200-1300-tallet:** Svaneke er formentlig et fiskerleje med god indtjening fra sildefiskeri og handel med de hanseatiske købmænd
- **1300:** De ældste dele af kirken opføres
- **1410:** Svaneke nævnes i et regnskab fra Königsberg
- **Slutningen af 1400-tallet:** Svaneke nævnes som købstad
- **1610:** En stor brand hærger byen, næsten halvdelen af byen brænder ned
- **1600-1700-tallet:** Byen har kun få indbyggere og en beskeden handel i forhold til Nexø og Rønne
- **1800-tallet:** De fleste huse i bykernen opføres
- **1816:** Havnen anlægges efterfulgt af en begrænset industrialisering og en vis økonomisk vækst. Navnlig skibsbyggeriet fik et betydeligt omfang i 1800-tallets midte
- **1872:** Havnen ødelægges af stormflod, men en ny og større havn færdiggøres i 1878 med fast dampskibsforbindelse til København

BYEN I LANDSKABET

Svaneke ligger på et østvendt klippefremspring ud til Østersøen. Historisk har der været en naturhavn på hver side af fremspringet. Terrænet falder ned mod klippekysten og havet, og terrænfaldet optages i bygningernes sokler. Havnen er sprængt ind i klipperne. Veje langs kysten og tværs over øen fra Rønne fører til byen. Svaneke har aldrig haft noget stort opland og har måttet konkurrere om det såvel med de nærliggende købstæder, Gudhjem og Nexø, som med Rønne og de talrige fiskerlejer.

Der har været drevet landbrug fra flere gårde i Svaneke, og visse steder i byen er der stadig et skarpt skifte fra bykerne til marker som i en landsby.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

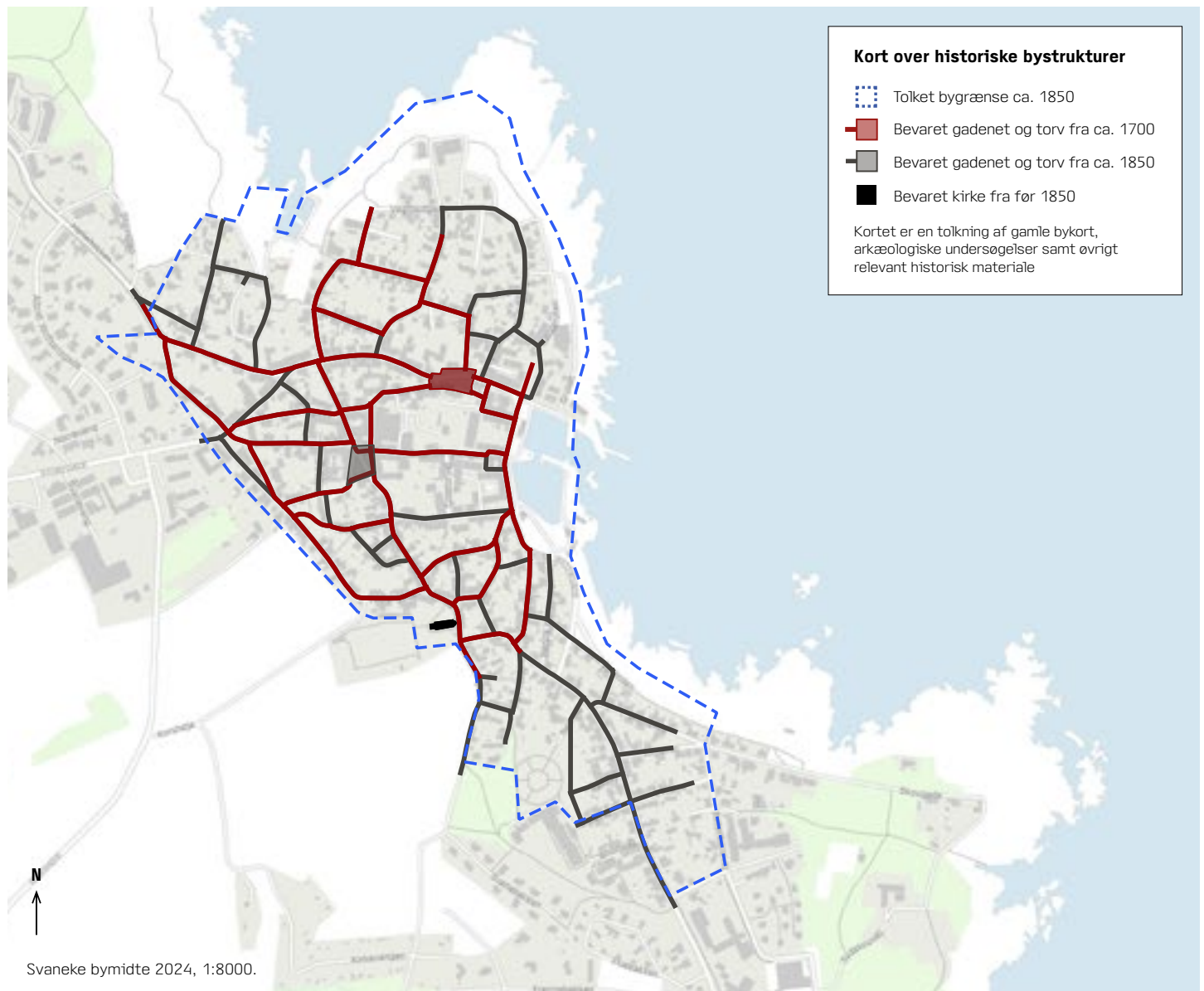
Bykernens gadenet er labyrintisk. Gaderne er krogede, der er spring i husrækkerne, blindgyder og småpladser. De fleste matrikler er små, men ikke aflange, som det ses i mange andre middelalderbyer. Der er dog sket en vis udstykning i tidens løb, så antallet af småmatrikler og -huse er højere i dag end i begyndelsen af 1800-tallet. De få større grunde med tidligere købmandsgårde ligger ud for havnen og ved torvet.

Målebordsblad opmålt 1866 og 1886, gengivet i 1:60.000.

Kig ned mod havnen fra Brænderigængen, hvor terrænet afspejles i de høje, sorttjærede sokler.

Byen strækker sig langs kysten fra kirken i syd til klipperne i nord, og terrænets forskellighed har udmøntet sig i et kroget vejnet. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byen er vokset længere mod syd. Det snørklede vejnet træder tydeligere frem. Der er anlagt et havnebassin. Kortet viser, at Resens kort har været simplificeret. Traps trykte kort 1858, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Svaneke bymidte fremstår med sine slyngede gadeforløb i det kuperede terræn og den homogene bebyggelse som en velbevaret helhed. Byens sammenhæng med havet og havnen er tydelig og understreges særligt af de store købmandsgårde, som ligger på række ned mod havnen.

Omkring kirken opleves byens historiske afgrænsning tydeligt med en brat overgang mellem by og marker.

Byen er ikke planlagt, og i modsætning til næsten alle andre danske byer ligger den ikke på et jævnt terræn, men på klippegrund, der skråner ned mod havet og havnen. Gaderne slynger sig mellem klipperne og uden om bygninger. På grund af det skrånende terræn er synet af de røde tegltage ganske betagende.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Svaneke er karakteriseret af enetages længer i bindingsværk eller grundmur, dækket af røde tegltage og med egne haver og gårdsrum. Bygningerne er opført let springende langs gaderne eller matrikelskellene, og hele Svaneke kan minde om en forvokset landsby med havnen som landsbystævnet.

Det er netop ved havnen, at de store gårde ligger, hvorfra der både har været drevet landbrug og handel.

Byens profil med kirketårnet som pejlemærke og den omkringliggende lave bebyggelse, som følger det kuperede terræn.

BYGNINGER OG DETALJER

Kirken går antagelig tilbage til omkring 1300, men kun vestgavlen og noget af sydmuren står endnu. Tårnets underbygning i kampesten er fra 1500-tallet, og spiret i bindingsværk er fra 1789. Resten af kirken er gennemgribende ombygget i 1881.

Husenes sokler – eller fodmure – og høje stentrupper, der afspejler terrænforskellene, er sammen med murene af flækkede granitsten med til at skabe byens særlige karakter. Der findes stadig bygningsdetaljer som smedjærnsrækværk ved trapperne, små lemme til stuvning af brændsel, sejl og fiskegrej, ringe fastgjort i bindingsværket til at binde heste ved samt udskårne knægte.

De mindre huse dominerer, men blandt de større gårde, hvorfra der blev drevet både landbrug, handel og gæstgiveri, kan nævnes Siemsens Gård (nu hotel) og Hotel Østersøen (opført af en købmand), begge ved havnen. Sidstnævnte indeholdt beboelse, pakhús, lade, stald og lo, inden den blev omdannet til hotel. Kirkepladsen 1-2 er opført kort før 1800 af coffardikaptajn Herman Poulsen Kofoed, og foruden beboelse rummede længen også stald, lo og tærsegulv. Vestergade 1, som hører til blandt de mindre huse, er opført i flere omgange efter 1854 af arbejdsmand Jørgen Nielsen.

Svaneke Torv omkranset af bindingsværkshuse fra 1700- og 1800-tallet, som dog fremstår væsentligt ombygget. Torvet bruges i dag som parkeringsplads.

Svaneke bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Kig fra kirkepladsen, et af byens højeste punkter, ned ad den stejle Kirkebakken med dens tætte bebyggelse mod et andet af byens høje punkter, hvor rådhuset er placeret.

Kig fra kirkepladsen ud mod markerne.

Kig mod byens sydlige del og fyrtårnet.

Fredet magasinbygning fra 1841 i granitsten med røgeri i baggrunden. De to jordvolde er skanser, som er fortidsmindebeskyttede.

På vej mod torvet - en længe fra en tidligere købmandsgård støder op mod torvet.

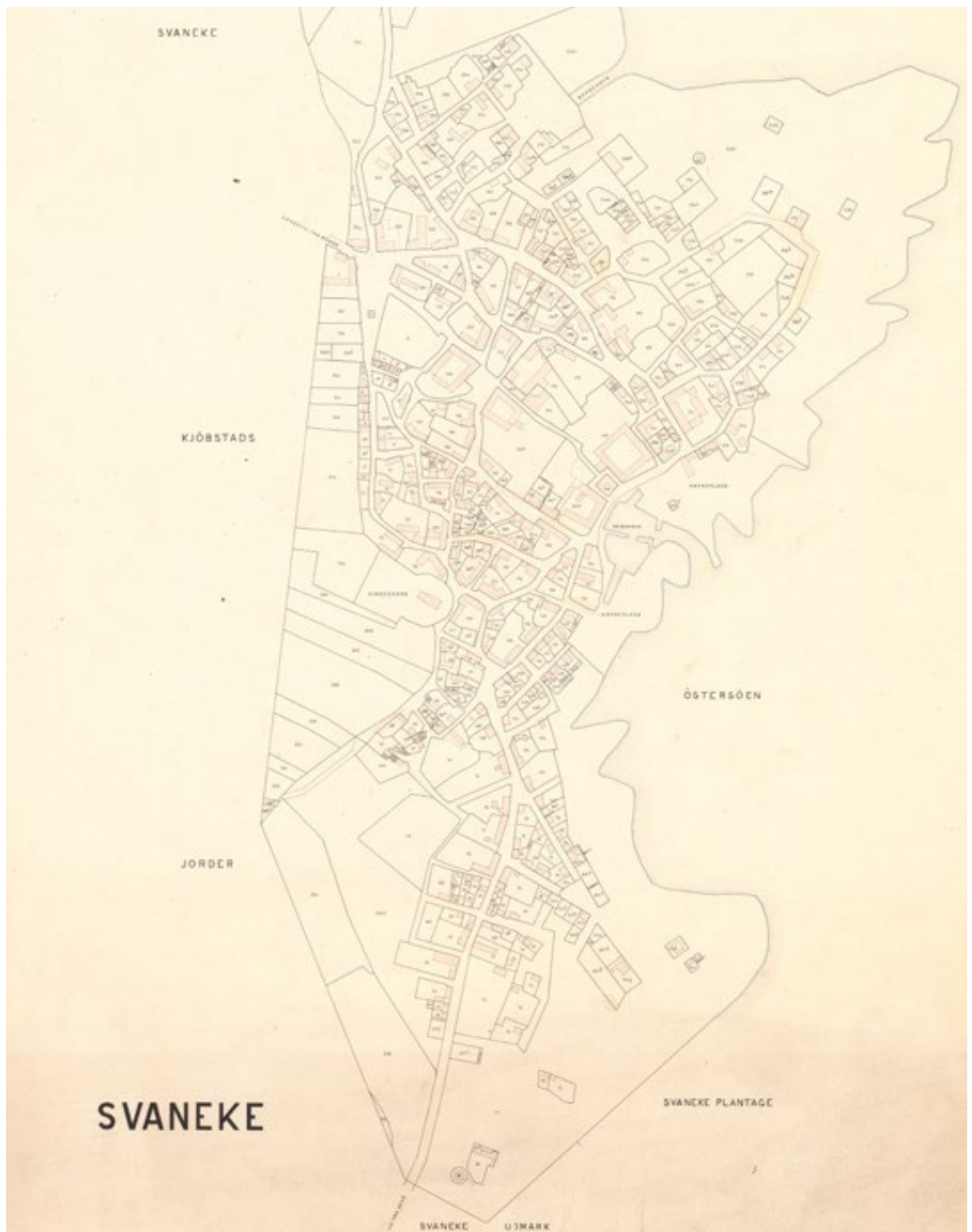
Kirkebakken med den lille gård på Vestergade 1 for enden, gården er fra 1855 og fredet.

Svaneke Kirke.

Åben port fra torvet til baggård.

Byens matrikler er overvejende af samme størrelse med enkelte større matrikler centralt i byen. Byen er ikke vokset meget. Berggreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

BØRGLUM-BISPENS BY VED KATTEGAT

SÆBY KULTURMILJØ

Geografi: Frederikshavn Kommune, Region Nordjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Syd for Sæby Å's udløb i Kattegat

Anlagt: Tidspunktet for byens opståen er ukendt; den kan først dokumenteres fra ca. 1450

Købstadsprivilegier: 1524

Temaer: Handel, åhavn og lille købstad med beskedent opland

Karakteristiske træk:

- Den middelalderlige hovedgade, der løber parallelt med Sæby Å, og som fører til torvet ved den tidligere klosterkirke og fortsætter ned til havnen
- Det todelte centrum: et inde i landet og et ude ved havnen
- Særligt den centrale strækning Algade har sammenhængende facaderækker i hovedsagelig en etage
- Vest for Østergade, hvor bebyggelsen generelt er fra sidste halvdel af 1800-tallet og senere, er flere bygninger i to etager
- Den brostens- og pigstensbelagte Pindborggade samt kirkepladsen og Klostertorvet
- Det gamle rådhus på torvet fra 1750
- Den hvidkalkede middelalderkirke, Skt. Mariæ Kirke, som før reformationen i 1536 var en del af karmeliterklostret
- Variation af facader med synligt sorttjæret bindingsværk eller pudsede facader - mange gulkalkede og med røde tegltage
- De lange, smalle matrikler og grønne haver
- Åen og vandmøllen
- De grønne friholdte områder omkring åen
- Enkelte smalle gyder mellem bebyggelsen

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Sæby er et eksempel på en købstad med et lille opland, en hovedgade og en havn, der viser, at oplandshandlen har været suppleret af søfart og fiskeri. Hertil kommer den tidligere klosterkirke, der vidner om karmeliterordenens tilstedeværelse i byen, samt kornmøllen, der har udnyttet Sæby Å's vandkraft. Byen bestod oprindeligt af et fiskerleje og en landsby, som er vokset sammen.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Sæby er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den har bevaret sin karakter af en lille købstad.

De bærende bevaringsværdier knytter sig til klosterkirken, åen med møllen, havnen, Klostertorvet, hovedgaden og bebyggelsen langs med denne samt de små gyder. Hertil kommer det fri ud- og indsyn fra nord til kirken og havnen samt de mange, ofte aflange haver, der ligger bag den tætte gadebebyggelse nord og syd for Algade og syd for Strandgade. Også de friholdte grønne områder langs åen er vigtige og med til at synliggøre åens forløb og muliggøre ind- og udsyn mellem by og landskab. Endvidere er byens profil med den lave en- og toetagers bebyggelse og kirken som pejlemærke vigtig for oplevelsen af kulturmiljøet.

Også materialeholdningen i bebyggelsen og de farverige facader har stor betydning for kulturmiljøet. Det gælder såvel bygninger med synligt bindingsværk som pudsede facader, heraf mange gulkalkede med hvide detaljer, samt de røde tegltage.

Kig ned ad Algade, hvor det kileformede torv åbner sig til venstre i billedet og markeres af det gamle rådhus fra omkring 1750, mens det hvidkalkede kirketårn toner frem i baggrunden med den karakteristiske kamtakkede gavlf.

Kig fra havnen op ad Strandgade med den hvidkalkede kirke som en markant kontrast til den omkringliggende lave bebyggelse med en overvægt af gule facader og røde tegltage.

Den fredede Sæby Vandmølle på den nordlige side af åen og stemmeværket. Vandmøllen blev oprindelig opført som kornmølle i 1600-tallet og nyopført i 1710. Bygningen har et fremtrædende udtryk - i særdeleshed grundet sin placering helt ned til åen samt den solitære bygningskrop med høj kampestenssokkel og facader med kontrastfyldt sort bindingsværk og hvidkalkede tavler. Vandhjulet blev omkring 1921 erstattet af en turbine.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 10, bl.a. Konsul Ørums Gård (Søndergade 1B), de gamle rådhus (Strandgade 1 og Algade 14), det tidl. hospital (Strandgade 2) og vandmøllen (Frederikshavnsvej 1)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 49

Beskyttede fortidsminder: 0

Kulturarvsareal*: En større vejbro vest for Sæby er dateret til 1100-årene, og byens oprindelse går givetvis tilbage til valdemarstiden. Den ældste byplan med kirke, torv og rådhus minder på mange måder om de samtidige nordtyske byer, man også har handlet med. Bispem ejede Voergaard og Sæbygaard og havde behov for en udskibningshavn til sine landbrugsprodukter. Byen var oprindeligt et fiskerleje og her ved kysten byggede man byens første kapel. Fiskerlejet voksede sammen med en landsby ved et vadested en kilometer inde i landet. Og allerede i 1500-årenes begyndelse havde byen den samme fysiske udstrækning, den endnu havde mod 1800-årenes slutning

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Bevaringsplan Sæby, 1968

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1977 vedtager kommunalbestyrelsen en byplanvedtægt for Sæby bykerne

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2015

"Da byens udvikling langsomt er gledet mod vest, er de gamle kvarterer og forskellige perioders centrale elementer meget velbevarede. Udviklingen er sket i forlængelse af de gamle kvarterer, frem for at nedrive og anlægge nye veje og bygninger oven i de gamle bydele. De gamle kvarterer er derved blevet bevaret, og byens udvikling kan tydeligt følges fra øst mod vest.

(...)

Det er helt unikt for Sæby, at man på en tur fra øst mod vest så tydeligt kan vandre gennem flere tidsaldre, hvor hver periodes karakteristika og byens udvikling så tydeligt træder frem. Hvor andre gamle købstæder skal søge deres historie arkæologisk ved at grave sig igennem forskellige kulturlag oven på hinanden, ligger Sæbys historie åben og bevaret i kulturringe, der spreder sig ud fra de første bebyggelser ved havnen og Algade. Byens ældste kvarterer har bevarede huse, der går tilbage til 16- og 1700-årene, men området bærer i øvrigt præg af den nordjyske klassicisme, som den kom til udtryk i 1800-årene.

(...)

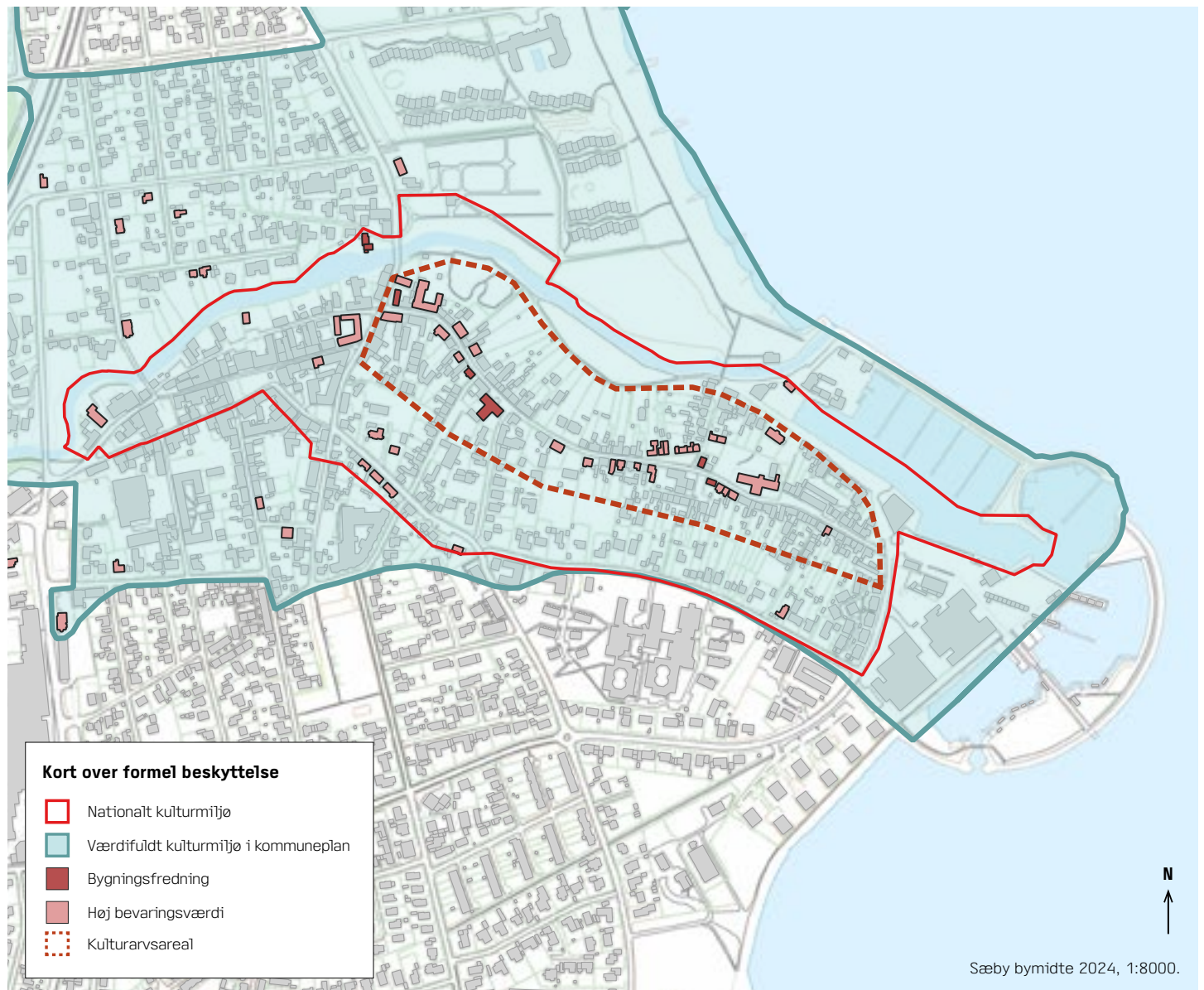
Algades forløb følger åen, der bugter sig nord for gaden. Bag husene på sydsiden af Strandgade og husene på Algade findes fortsat de karakteristiske meget langstrakte og smalle haver. Havernes bredde svarer til bredden af husets facade. Matrikulationen i disse områder svarer således stort set til den, der blev udstukket ved byens anlæggelse, og er samtidig med til at give et unikt rum med luft og udsyn omkring den gamle centrale bydel."

Til højre det gamle hospital, Strandgade 2, opført 1675, fredet. Bygningen repræsenterer periodens byggeskik med det sort opstøpede bindingsværk med gennemstukne bjælkeender og knægte, gulkalkede tavli og rødt tegltag.

Det tidligere rådhus, Algade 14, opført 1848, fredet.

Hans Grams Gård, Algade 12 på hjørnet ved Hans Gramsvej, opført 1624, fredet. Bygningen er efter sigende Sæbys ældste hus, det blev opført af borgmester og købmand Hans Gram.

Kig ned ad Algade, hvor Konsul Ørums Gård, Søndergade 1 B, ligger på hjørnet, opført 1780, fredet. Bygningen er nu museum og er en af byens ældste bevarede købmændsgårde. Bag denne ses Claesens Gård, Algade 3, opført 1781, ombygget i 1834, fredet.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Hjørring Amt, Aalborg Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

517 / 8.991

Tidslinje:

- **Ca. 1460:** Karmeliterklosteret Mariested Kloster grundlægges, og den eksisterende sognekirke udvides til klosterkirke. Kun kirken er i dag bevaret
- **1524:** Byen får sine første købstadsprivilegier, men har formentlig fungeret som købstad det meste af middelalderen
- **1500-tallet:** Indbringende sildefiskeri og betydelig handel med ind- og udland
- **1600-tallet:** Øget konkurrence fra Fladstrand (Frederikshavn); der er problemer med tilsanding af havnen, og sildefiskeriet søger andre steder hen
- **1700- og 1800-tallet:** Byen står i stampe
- **Fra 1890:** Jernbanen og enkelte industrivirksomheder kommer til

BYEN I LANDSKABET

Sæby ligger på et marint forland på en jævn flade, der når en højde på 8 meter, og som falder ned mod havet og åen.

Sæby Å udgør den eneste naturhavn mellem Skagen og Limfjorden, hvilket gjorde Sæby til en oplagt udskibningshavn. I senmiddelalderen tilhørte byen Børglumbispen, som eksporterede landbrugsvarer herfra og importerede salt fra Læsø hertil. Byen har et forholdsvis begrænset og magert opland, nemlig den del af Vendsyssel, der ligger øst for den jyske ås.

Byen er vokset frem to steder: dels på sydsiden af Sæby Å ved en broforbindelse, hvor vandmøllen ligger, og vest for Søndergade, dels omkring Åudløbet i Kattegat, hvor der er bygget en åhavn. Således opstod der en landsby lidt inde i landet, mens et fiskerleje opstod ved kysten. De to byer voksede sammen allerede i 1500-tallet, men man kan i dag tydeligt se, at matrikelstrukturen er forskellig vest og øst for Søndergade.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Øst for Søndergade langs Algade og sydsiden af Strandgade er grundene langstrakte med lange, smalle haver bag husene. Disse matrikler er stort set bevaret, som de så ud ved anlæggelsen. Omkring Klostertorvet og kirken er der flere små grunde. Vest for Søndergade, hvor byens yngre torv er placeret mellem Grønnegade og Vestergade, har grundene en mere kvadratisk form.

Sæbys enlige hovedgade følger åens forløb i øst-vestlig retning. Den nord-sydgående gade, Søndergade, krydser åen og hovedgaden, men har ikke i ældre tid været bebygget i større omfang. Det meste af gadeforløbet kan føres tilbage til middelalderen. Foran kirken åbner Algade sig op til det trekantede Klostertorv, ved hvilket den ældste del af købstaden er opstået.

Målebordsblad opmålt 1884, 1885 og 1886, gengivet i 1:80.000.

Sæby Vandmølle fra 1710 og Sæby Å, der bugter sig langs byen.

Byen er centreret om en øst-vestgående central gade med kirken i øst. I vest findes en mindre bykerne samt to vandmøller. Byen har en stenfæstet havn ved åens udløb. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Sæbys tydelige sammenhæng med åen og det velbevarede middelaldergadenet er med til at skabe helhed og understrege kulturmiljøets fortælling. Kirken fremstår som et pejlemærke i byens profil med sit høje hvidkalkede tårn blandt den lave enkle bebyggelse. Kulturmiljøet opleves todelt, da byen oprindeligt bestod af en landsby og et fiskerleje, der er vokset sammen.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Den vestlige del af byen bærer præg af store kvadratiske matrikler, flere bygninger i to etagers højde og generelt nyere bebyggelse fra sidste halvdel af 1800-tallet og frem. I den østlige del af bymidten langs Algade og ned mod havnen består bybilledet overvejende af sammenhængende enetages længer på smalle, lange matrikler med langsiden mod gaden. Bag forhusene ligger de karakteristiske langstrakte haver, som opleves bedst fra åen eller gennem kig ned ad enkelte gyder eller åbninger mellem bebyggelsen.

Den homogene bebyggelse er med til at tydeliggøre de mere markante og betydningsfulde bygninger såsom de to gamle råduse langs Algade og ved torvet samt ikke mindst kirken.

BYGNINGER OG DETALJER

Den ældste del af den bevarede bebyggelse går tilbage til 1600-tallet, mens størstedelen af bebyggelsen er fra 1800-tallet. Langs især Algade findes flere små købstadshuse, mange i bindingsværk og med halvvalmet teglhængt tag. Mange huse er gulkalkede, mens nogle af de mest signifikante huse er hvidkalkede såsom kirken, vandmøllen og Konsul Ørums Gård, hvilket er med til at fremhæve disse i bybilledet.

Skt. Mariæ Kirke går tilbage til et karmeliterkloster grundlagt omkring 1460, hvor den udgjorde sydfløjen. Kirken er hele 54 meter lang og smal. Lige vest for kirken ligger byens gamle rådhus fra omkring 1750, og i Strandgade 1 findes byens gamle fattigstiftelse eller hospital, der angiveligt går tilbage til 1600-tallet. Hans Grams Gård i Algade 12 er ligesom hospitalet og det gamle rådhus karakteriseret af det sorte bindingsværk med gulkalkede tavl samt ubrudt rødt halvvalmet tegltag.

Et af de lidt større huse er Algade 3, Clasens Gård fra omkring 1750, der fik en grundmuret facade med pyntelige pilastre i 1834. Bygningen var hotel i en årrække fra slutningen af 1800-tallet. Købmandsgården over for Clasens Gård kaldet Mejerigården, Algade 4 fra 1822, har oprindeligt fungeret som både bolig og forretning og har blandt andet indeholdt et mejeri.

På hjørnet af Søndergade og Algade havde konsul Ørum sin gård, der nu er museum. Bygningen er opført i 1780 og fremstår som en prominent bygning i gadebilledet. Den pigstensbelagte plads mod Søndergade og tre store knudrede lindetræer mod Algade er med til at skabe karakter omkring bygningen. Ikke langt herfra ligger Sæby Vandmølle, som markerer den nordlige entre til Sæbys historiske bymidte. Møllebygningen er fra begyndelsen af 1700-tallet, mens stuehuset er fra 1850. Stemmeværket med det buldrende, gennemstrømmende vand skaber stemning og understøtter historien omkring åen og møllen.

Enkelte steder understreges den historiske bymidte af brostens- og pigstensbelagte gader og pladser – blandt andet Pindborggade, det gamle torv og kirkepladsen.

Kig ned ad den smalle brostens- og pigstensbelagte Pindborggade, som i forlængelse af Algade følger åens forløb i den vestlige del af bymidten. Den hvidkalkede Konsul Ørums Gård ses på hjørnet, hvor Søndergade krydser.

Mejerigården til venstre i billedet over for Clasens Gård til højre. Begge bygninger er eksempler på et klassicistisk facadeudtryk med stærk symmetri, centralt placeret gavlkvist og markante pilastre.

Sæby bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

Det brostens- og pigstensbelagte torv med det gamle rådhus for enden og kirken i baggrunden.

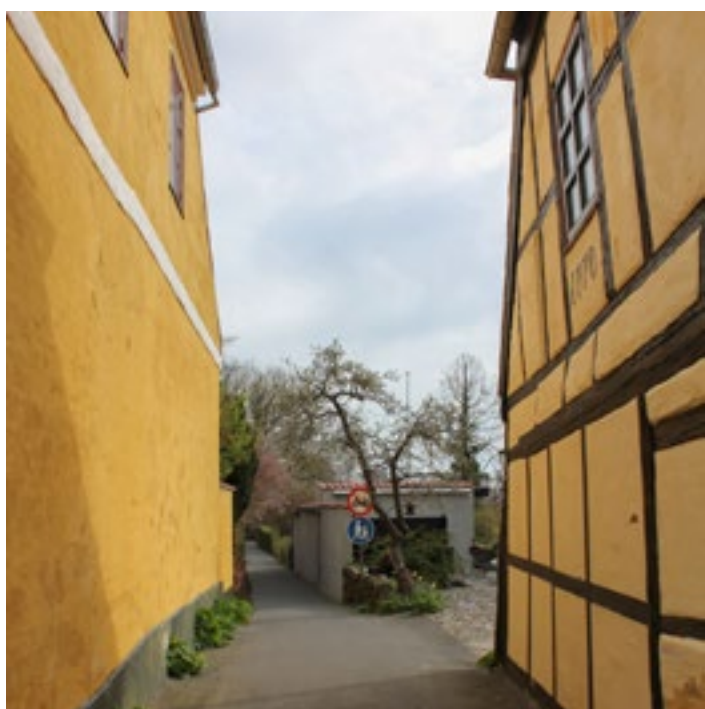
Torvet med en ældre husrække til venstre i billedet og det gamle rådhus i højre side.

Konsul Ørums Gård på hjørnet af Søndergade og A1gade.

Kig hen ad A1gade, som følger den bugtende å bag bebyggelsen til højre i billedet.

En af byens smalle gyder mellem bebyggelsen, her et kig fra A1gade ned mod åen, som giver en fornemmelse af de lange matrikler med haver bag gadebebyggelsen.

Kig fra torvet ned ad Klostergyde, hvor havet anes i det fjerne, indrammet af de gulmalkede facader og røde tegltage.

HANDEL, MARSK OG GAVLHUSE I SØNDERJYLLAND

TØNDER KULTURMILJØ

Geografi: Tønder Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: På randen af gesten og marsken ved Vidåen

Anlagt: Formentlig i 1100-tallet

Købstadsprivilegier: Senest 1243

Temaer: Handel, marsk, gavlhuse, karnapper

Karakteristiske træk:

- Planen opbygget omkring en hovedgade med to baggader
- Bymidstens afgrænsning af Vidåen og Laurentiusstrømmen
- Det flade terræn og de direkte kig ud mod det vidtstrakte marsklandskab
- Den tætte bebyggelse i gadelinjen, enten sammenbygget eller med små mellemrum
- De mange gavlhuse med karnapper på de dybe grunde
- De prominente huse langs hovedgaden
- De mindre huse i gaderne Uldgade og Spikergade
- Torv, rådhus og kirke fra renæssancen
- Kirken med det høje spir som byens pejlemærke
- Resterne af stalde, pakhuse og fabrikker i baggaderne
- Slotsvandmøllen med mølledam
- Resterne (porthuset) af Tønder Slot
- Murede huse i rød blank mur, kalkede facader i forskellige farver, røde tegltage, kunstfærdige døre og mange karnapper
- Brostens- og pigstensbelægninger
- Bymidstens grønne kant i form af parker, beplantning og haver langs å og vandløb
- Enkeltstående træer i byens gader samt den lige række af lindetræer ved kirkepladsen

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Tønders bymidte fremstår som en unik helhed med usædvanlig mange gavlhuse langs flere af byens gader og med de karakteristiske karnapper og rigt udsmykkede indgangspartier.

Tønder fortæller historien om en by, der er vokset op ved en vigtig handelsvej, særligt for handel med heste og okser, på randen mellem gesten og marsken ved Vidåen. De mange fine huse fra tiden ca. 1670-1830 i hovedstrøget Vestergade-Storregade-Østergade fortæller om byens tidligere velstand. De – ganske vist få – bevarede stalde, pakhuse og fabrikker vidner om sider af den bagvedliggende økonomi., mens den berømte kniplingsproduktion i 1700- og 1800-tallet ikke har sat sig noget aftryk i bygningernes udformning.

Gavlhuse, karnapperne og de dybe grunde understreger også, at byen ligger i grænseegnen mellem Nordtyskland og Danmark.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

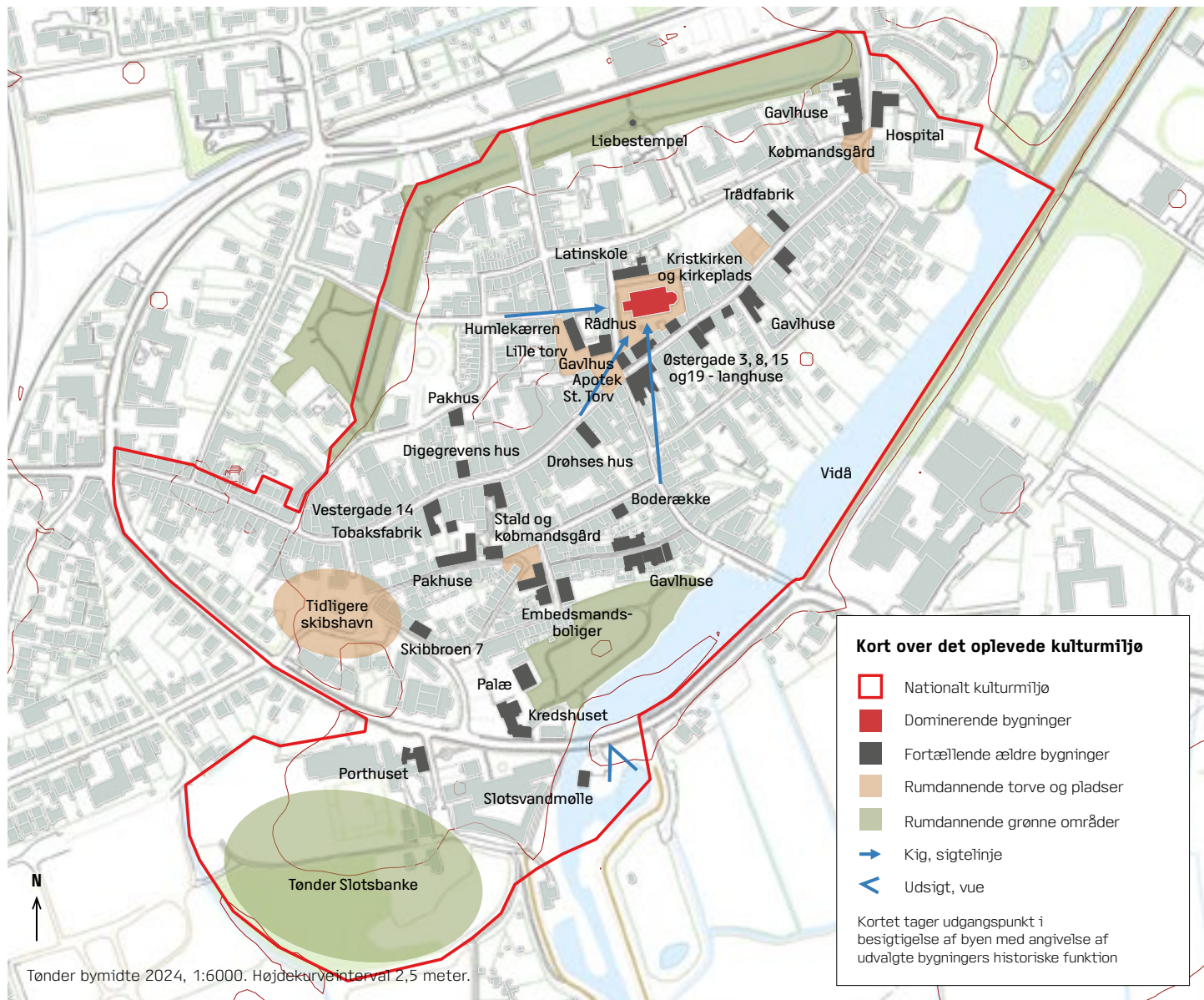
Tønder er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi studehandelsbyen udgør en enestående velbevaret helhed på grænsen mellem dansk og tysk og på kanten af marsken. Særligt karakteristisk for Tønder er de mange gavlhuse med rigt udsmykkede døre og karnapper.

De bærende bevaringsværdier udgøres af byplanen, der går tilbage til middelalderen, og som blev udvidet under renæssancen med bl.a. Skibbroen og flere sidegader, samt af bebyggelsesmønstret med de lange, smalle grunde, der præger hovedstrøget og et par af sidegaderne. Endvidere af kirken fra 1592 med tårnet fra 1520'erne som byens pejlemærke i det flade landskab omgivet af overvejende en- til toetagers huse. Byens mange velbevarede ældre bygninger er vigtige for kulturmiljøets fortælling – især de mange gavlhuse giver byen dens enestående karakter.

Hertil kommer Tønder Slotsbanke, Vidåens løb langs byen med Slotsvandmøllen og Laurentiusstrømmen, i dag parken langs Kongevej og byens grønne kant. Det frie udsyn til marsklandsabet understreger kulturmiljøets afgrænsning og landskabelige placering. Også byens facader, hvor de ret enkle, glatte mure møder detaljerige døre og karnapper, variationen mellem pudsede kalkede overflader og blank mur, de overvejende teglhængte tage samt brolagte gader og pladser er med til at understøtte kulturmiljøets fortælling. Miljøet styrkes af, at man i begyndelsen af 1900-tallet udviklede en lokal byggestil baseret på traditioner fra 1700-tallet. Både i hovedstrøget og mere perifert i den gamle by er der markante eksempler på denne hjemstavnsstil.

Den stemningsfulde brostensbelagte Uldgade med små matrikler og tætbyggede gavlhuse med de karakteristiske karnapper.

Torvet med det gamle rådhus fra 1643 til venstre i billedet, kirketårnet fra 1520'erne i baggrunden med det imponerende ottekantede, spåntækkede spir samt det hvidkalkede gavlhuse fra 1500-tallet - et af byens ældste huse. Til højre i billedet Østergade med det tidligere apotek på hjørnet til Søndergade.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 61, bl.a. Det tidligere hospital og vajsenhus (Østergade 67), Den Gamle Latinskole (Kirkepladsen 7-9), Porthuset til slottet (Wegners Plads 1), Digegevrens Hus (Vestergade 9), Drøhses Hus (Storegade 14) og adskillige andre gavlhuse

Bygninger med høj bevaringsværdi: 58

Beskyttede fortidsminder: 3; Tønder Slotsbanke, ruiner af havnekaj og grænsesten

Kulturarvsareal*: Tønder er opstået i løbet af 1100-tallet på nogle mindre holme ud imod Vidåen. I 1270 opføres en borg ud mod åen og i samme århundrede etableres et franciskanerkloster samt den nu forsvundne Laurentiuskirke. I de efterfølgende århundreder har indbyggerne i købstaden konstant måttet hæve terrænet i byen for at beskytte sig imod højvande og stormfloder. Dette har bevirket, at de middelalderlige kulturlag overalt i byen ligger velbevaret under et tykt opfyldslag

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Tønder Kommune, 1993. Bevaringsværdige huse i Tønder, 1980

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja (via Landsbypuljen)

Bevaringshistorik: I 1962 stiftes Fonden til bevarelse af gamle huse i Tønder. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1988 en rammelokalplan med bevaringsbestemmelser

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN NR. 051-610 FOR TØNDER MIDTBY

"Tønders velbevarede bymidte vidner om århundreders fokus på byens kvaliteter. Bygningerne, vejforløbene og de rumlige sammenhænge er derfor en vigtig og uerstattelig del af Tønders kulturhistorie og identitet. Sammen med den identitetgivende kulturhistorie, er det også vigtigt for Tønder, at der kan opretholdes et levende bymiljø, hvor der kan ske fornyelser, ændringer og tilføjelser for at sikre et dynamisk og tidssvarende bymiljø. Dog er det vigtigt, at udviklingen sker i respekt for det eksisterende og med kvalitet i arkitekturen.

(...)

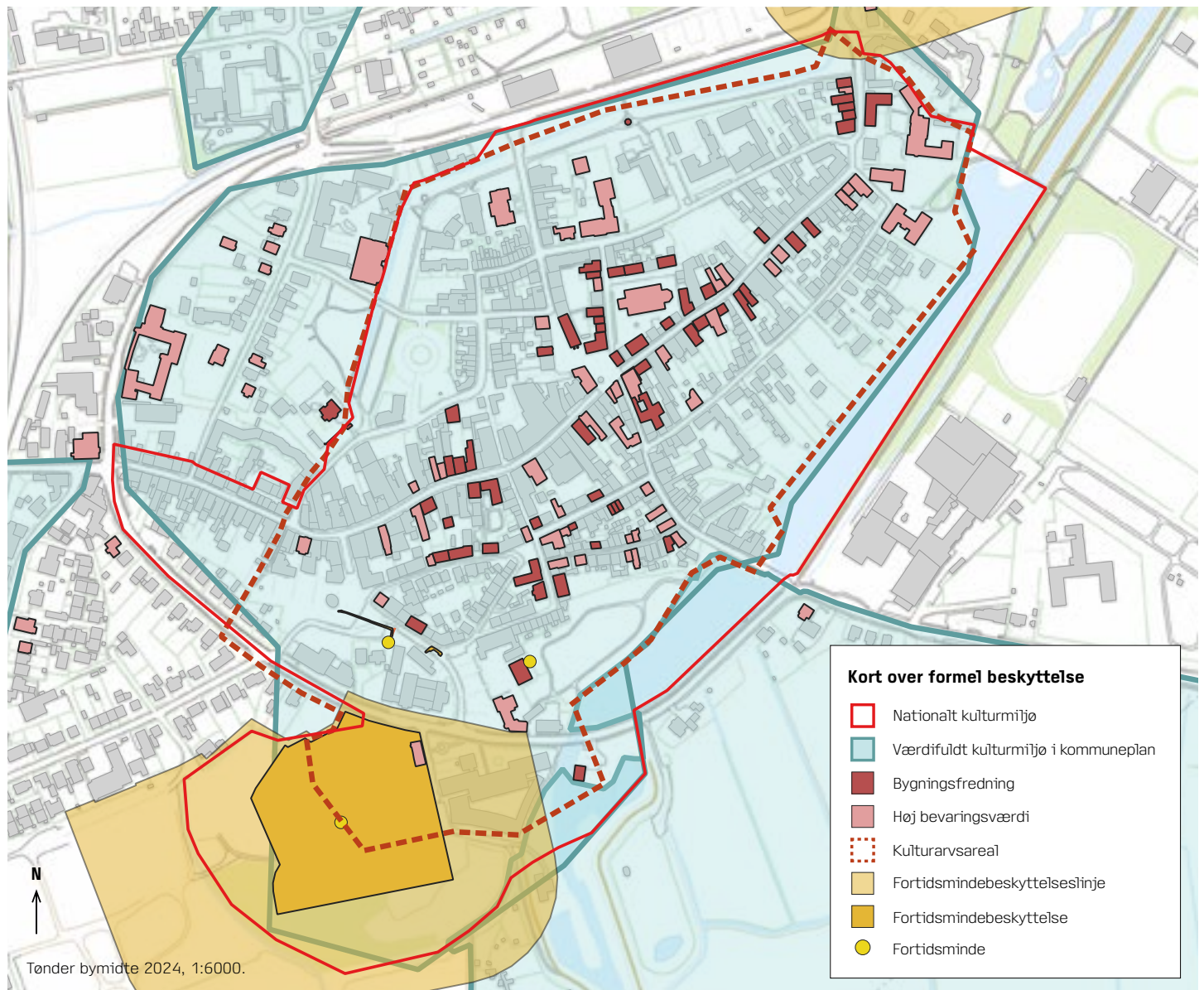
Tønder Midtby er i dag en af de mest velbevarede byer i landet. Det er derfor vigtigt at sikre denne kulturarv for fremtidige generationer. Der er allerede mange bygninger i midtbyen, som er istandsat med fin respekt for den oprindelige stilart og byggeskik, som huset blev opført med. Flere steder er byen dog også præget af forfald og forladte huse, som nødvendiggør istandsættelse eller nedrivning. Mange af byens nyere bygninger er opført med inspiration i byens historiske bygninger og falder derfor fint ind i byens sammenhænge."

Udgravede rester af den gamle skibsbro.

Den overdådige sandstensportal med tofløjet fyldingsdør til Vestergade 9, Digegevrens Hus, opført 1777 af borgmester og storkøbmand Carsten Richtsen. For enden af matriklen mod Allégade opførte han tillige et pakhuis. Begge er fredede.

Skibbrogade. I venstre side af billedet fredet pakhus fra ca. 1825 og staldbygning som del af to større købmandsgårde fra 1700- og 1800-tallet.

En gammel tobaksfabrik i baggården mellem Vestergade 12 og Skibbrogade 6, opført 1842, fredet. Centralt placeret på gavlen en skulptur (i kopi) af tobaksmanden, der holder værktøj og en pakke med tobak.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, domme:

Ribe Stift, Hertugdømmet Slesvig

Indbyggertal 1801 / 2025:

2.579 / 7.477

Tidslinje:

- **1100-tallet:** Tønder opstår formentlig som havneplads for den større Møgeltønder. Noget senere etableres en regulær byplan. Byen er igennem historien skiftevis underlagt danske konger og slesvig-holstenske hertuger
- **1243:** Byen får lybsk stadsret senest dette år
- **1265-70:** Tønderhus opføres
- **1500- og 1600-tallet:** Byen vokser, handelen blomstrer – særligt studehandelen på byens store markeder
- **1500-tallet:** Anlæggelsen af diger sikrer byen mod oversvømmelser, men betyder samtidig, at byen ikke længere kan besejles, da Vidåen sander til
- **1598:** Slotsvandmøllen genopføres i sin nuværende skikkelse
- **1600-tallet til ca. 1800:** Kniplingsproduktionen får stor betydning
- **1750:** Tønderhus nedrives bortset fra portbygningen
- **1800-tallet:** Tønder er kendt for sine store heste- og kvægmarkeder og en vigtig oplandsby. Industrialiseringen er derimod beskednen
- **1864-:** Tønder bliver tysk, fra 1867 del af Preussen, fra 1871 tillige af det tyske kejserrige
- **1920:** Ved Genforeningen bliver Tønder dansk trods tysk afstemningsflertal

BYEN I LANDSKABET

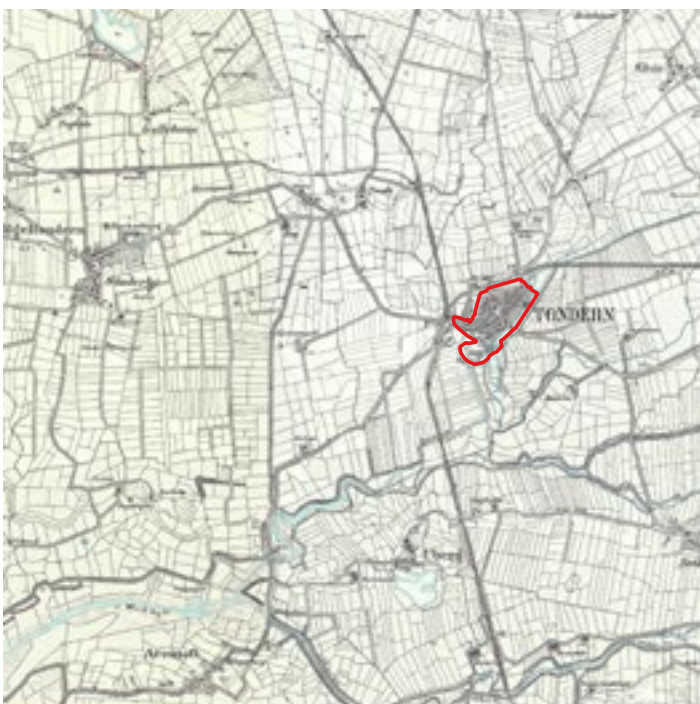
Tønder ligger på en flad holm på randen af gesten og med marsken mod syd og vest. Byen er omgivet af Vidåen mod syd og Laurentiusstrømmen mod nord. Vidåen var sejlbare ved anlæggelsen af byen i formentlig 1100- og 1200-tallet.

Mod vest har der været en anløbsplads tæt ved den nuværende Skibbroen, hvortil man kunne sejle fra Vadehavet op ad Vidåen. Senest fra 1200-tallet har byens vigtige adgangsveje været landevejene fra nordøst og vest. Efter anlæggelsen af diger i anden halvdel af 1500-tallet sandede Vidåen delvis til, og sluser spærrede for skibe, så byen kun kunne besejles med pramme og småbåde. På et uvisst tidspunkt fik byen sin tredje adgangsvej med bro over Vidåen og adgang til det rige marskland mod syd.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Tønders middelalderlige gadenet består af hovedgaden (Vestergade, Storegade, Østergade) med to baggader (Allégade/Nørregade og Skibbrogade/Spikergade/Vidaagade), tidligere kaldet "Bag Staldene". Her lå stalde og baggårde på de langstrakte grunde. Også Uldgade, Smedegade og Søndergade er anlagt med lange, smalle grunde, men i mindre skala. I Spikergade og på et stykke af Nørregade findes der dog små boderækker.

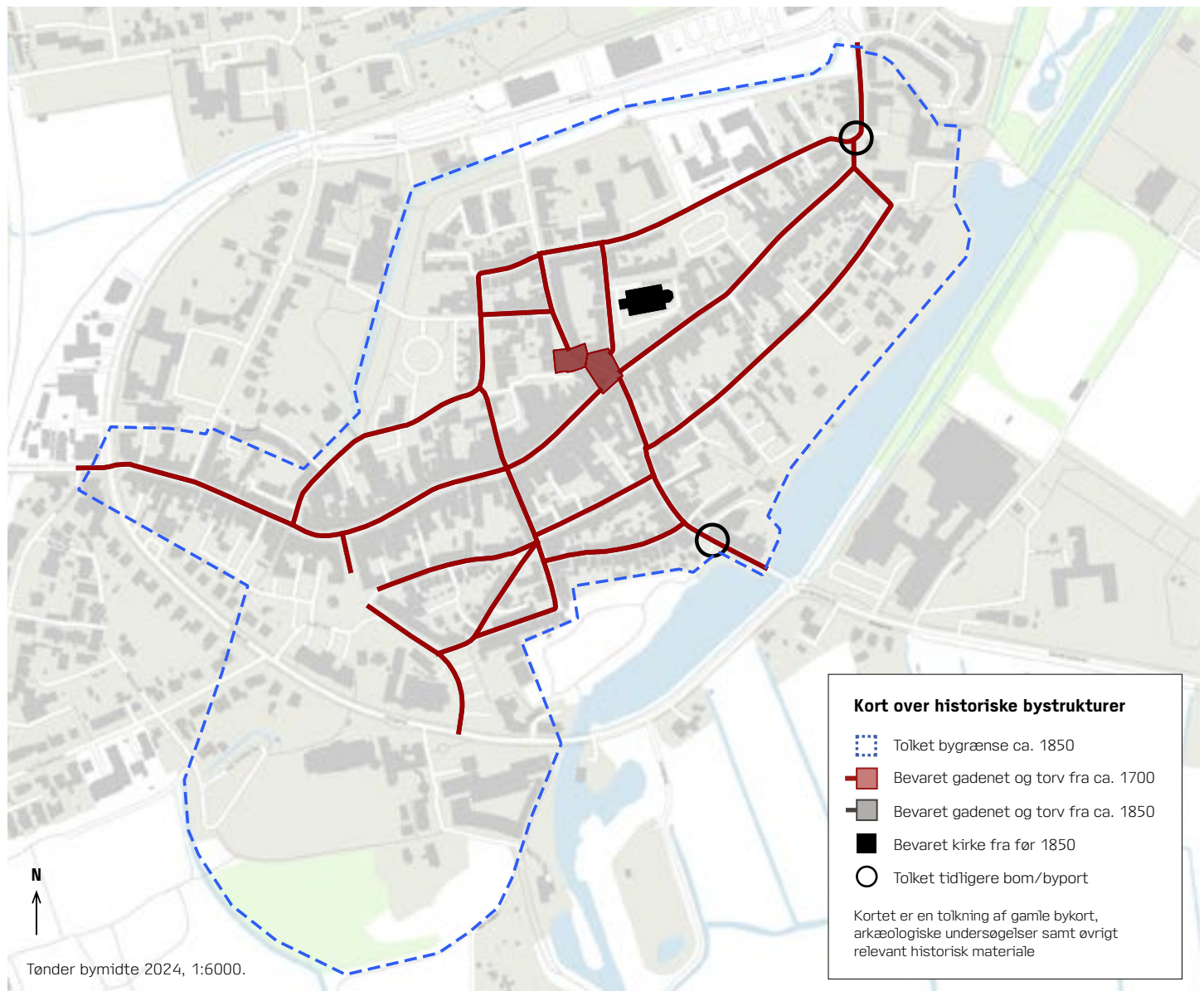
Den middelalderlige Skt. Laurentius Kirke lå nær Skibbroen og blev nedlagt i 1500-tallet til fordel for Skt. Nicolai Kirke, som 1592 blev erstattet af den nuværende. Nær kirken opførtes ca. 1500 et nyt rådhus, og foran det anlagdes Torvet. Søndergade, der fra Torvet fører over Vidåen, fik først sit nuværende forløb sent, men selve forbindelsen sydpå er ældre.

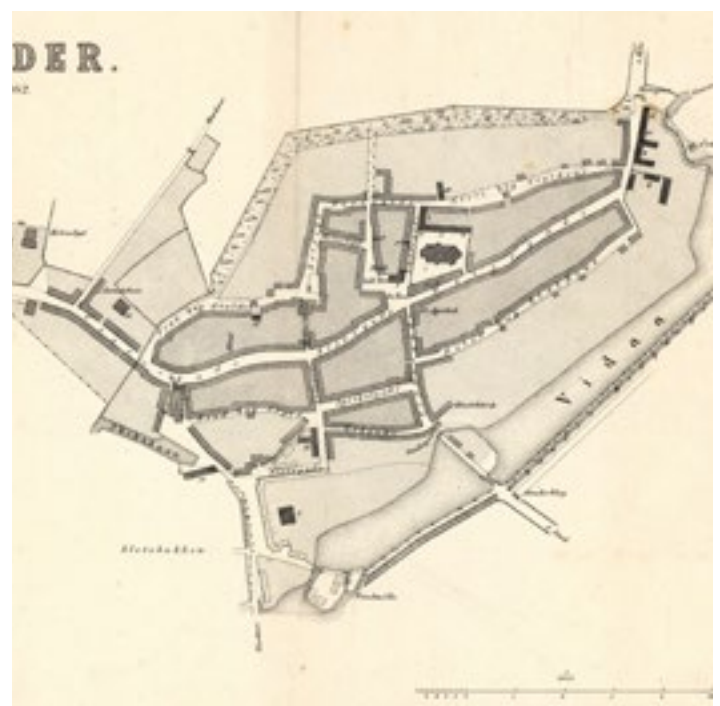
Preussisk målebordsblad 1878, gengivet i 1:80.000.

En af baggaderne, Skibbrogade, hvor købmandsgårdenes stalde og pakhuse lå.

Byen langs et øst-vestgående hovedstrøg med kirken i centrum og omgivet af vandløb; mod vest Tønderhus. Braun & Hogenberg, Civitates orbis terrarum 1596, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Byen er vokset mod vest, og slottet er fjernet, men ellers består ændringerne siden 1500-tallet mest i en fortætning af sidegader, især ned mod Skibbroen i sydvest. Traps trykte kort 1862, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Byens placering ved marsk og å fremstår tydelig, og kiggene direkte ud mod det flade landskab forstærker forståelsen af den historiske bymidte, dens naturlige afgrænsning og landskabelige placering. Sammen med det velbevarede middelalderlige gadenet med dybe grunde tætbebygget af gavlhuse understreger det Tønder som en unik helhed.

Byens lettere organiske plan er enkel med én hovedgade, der forbinder landevejene fra øst og nord med Skibbroen og vejene mod marsken i vest. Hovedgaden følges parallelt af to baggader samt smågaderne omkring Skibbrogade, Spiker-gade og Uldgade. Kirken, rådhuset og Torvet er fra 1500-tallet og udgør et markant centrum.

BEBYGGELSESMØNSTRER

De fleste grunde er lange og smalle. Mange huse er gavlhuse, som det kendes fra de nordtyske og hollandske byer, hvilket skaber karakteristiske gadeforløb med en særlig takt og variation. De dybe huse er indrettet med en bolig- og arbejdsdel ud til gaden og bagved en sal ("pisel"), enten som en del af forhuset eller som et selvstændigt sidehus. Derudover lå der sidehuse, stalde og andre bygninger på de lange, dybe grunde, som havde adgang fra bagsiden. Der er ingen porte i Tønders hovedstrøg.

De traditionelle gavlhuse findes i flere størrelser. De største, typisk bygget af købmænd, er i to etager, men de fleste er i en etage. Bredden kan variere. Langhusene i hovedgaden er almindeligvis i to etager; i sidegaderne var en etage oprindeligt det normale.

Vestergade, tætbebygget af prominente huse i toetagers højde.

BYGNINGER OG DETALJER

Den nuværende kirke, Kristkirken, er opført 1592, til afløsning for middelalderkirken Skt. Nicolai. Den ældre kirkes tårn fra 1520'erne bibeholdtes og fremstår med sit høje spir som byens pejlemærke. Sydvest for kirken ligger Torvet, anlagt eller stærkt udvidet ca. 1500. Omkring det ses bl.a. rådhuset fra 1647 (kraftigt ombygget) og den tidligere gæstgivergård Humlekærren fra 1813. Nord for kirken ligger præstebolig, rektorbolig og latinskole. Sidstnævnte fra 1612 har især en markant gavlfacade. Af andre bygninger kan Hospitalet fra 1733 fremhæves.

Byens økonomiske grundlag var handel, krohold og håndværk. Den omfattende hjemmeindustri med kniplinger fandt overvejende sted på landet, men blev i høj grad styret af købmænd i Tønder og skabte i øvrigt velstand på egnen, som indirekte fremmede byen. På byens hovedgade finder man de rige købmænds gårde som f.eks. Vestergade 9 og 14 og Storegade 14, men også en del håndværkerhuse, især i Østergade. Sidegadernes huse er enten opført af håndværkere eller som legehuse til fattigere indbyggere. I baggaderne kan man finde enkelte pakhuse og stalde samt tobaksfabrikken i baggården bag Vestergade 12.

Kulturmiljøet i Tønders bymidte bærer præg af forskellige arkitektoniske stilarter, der dog mest kommer til udtryk i de rigt udsmykkede døre og portaler. De ældste er i barok og rokoko, men de fleste repræsenterer Louis Seize og empire. Et andet markant træk er de mange karnapper, hvor især de buede fremstår som tydelige repræsentanter for stiltræk omkring 1800.

Gadebelægningen består flere steder af chaussé-, bro- og pigsten, som understøtter bymiljøets historiske karakter.

En del af kirkepladsen med en smal passage ud mod Østergade.

Tønder bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadastyrrelsen.

Kig fra Søndergade mod Torvet med det tidligere apotek og den tilhørende have til højre i billedet.

Det tidligere apotek med den rigt dekorerede indgangsportal i sandsten og en tofløjet fyldingsdør med fine detaljer, Østergade 1, opført 1673, fredet.

Ældre husrække ved Kristkirken med den gamle latinske skole fra 1612 i forgrunden, fredet.

Porthuset fra slutningen af 1500-tallet, del af det nedrevne Tønder Slot, fredet.

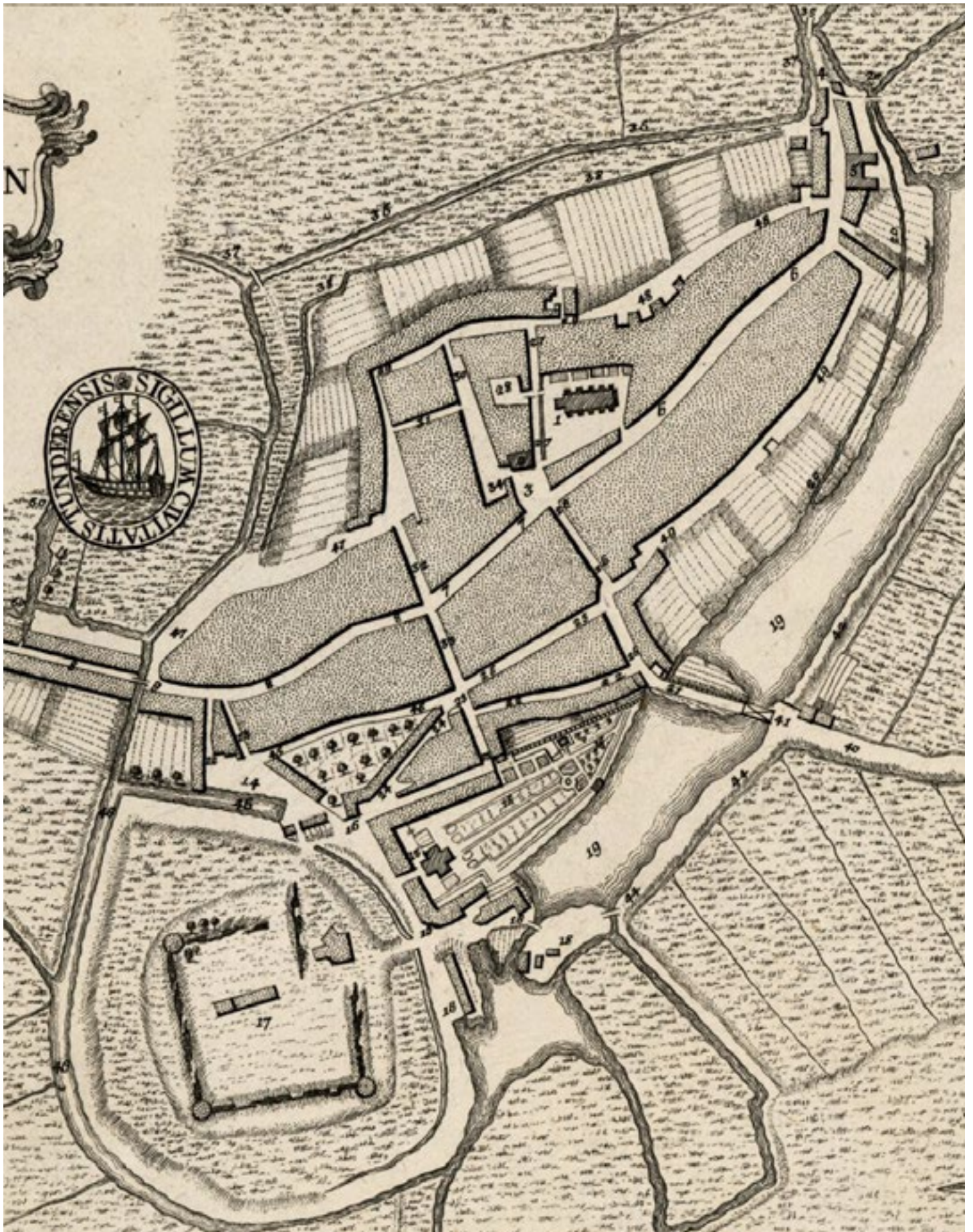
Slotsvandmøllen fra 1598, fredet, og kig ud mod marsken.

Vestergade med nr. 14 til højre i billedet - opført i 1794 for købmand Hans Jensen Angel, fredet.

Amtmandsboligen på Jomfrustien 6 fra 1768, tegnet af Gottfried Rosenberg og Nicolas-Henri Jardin, fredet. Den tilhørende store have er nu en offentlig park langs åen.

Tomten af Tønder Slot ses på slottsbanen.
Erich Pontoppidan, Den Danske Atlas 1781. Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

STIFTSBY OG LANDSTING VED HÆRVEJEN

VIBORG KULTURMILJØ

Geografi: Viborg Kommune, Region Midtjylland

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Ved historisk vejknudepunkt nær det jyske hovedvandskel

Anlagt: I vikingetiden

Købstadsprivilegier: 1150

Temaer: Stiftsby, handel, landsting

Karakteristiske træk:

- Det uregelmæssige middelalderlige gadeforløb med hovedgaderne Sct. Mogens Gade og Sct. Mathias Gade
- Domkirken, restaureret og rekonstrueret 1864-76, samt torvet foran (tidligere Gammeltorv), som omkranses af den gamle latinskole og det gamle rådhus
- De senere torvedannelser: Nytorv og Hjultorvet
- De mange grønne parker og pladser, blandt andet omkring kirkerne, klosteret og Latinerhaven ved den gamle latinskole samt Borgvold Parken
- Sortebrødre Kirke
- Gråbrødre Kloster
- Rækken af stenhuse langs Sct. Mogens Gade
- Variation i arkitektoniske stilarter fra middelalder over renaissance, barok og klassicisme
- Variation i materialer; bindingsværk, murede huse i blank rød mur, pudsede facader i lyse nuancer, røde teglhængte tage og domkirken med granitkvadre på facaden
- Åbne baggårde
- Ældre gadelamper i støbejern
- Brostensbelagte gader og pigstensbelagte baggårds-miljøer

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Kulturmiljøet i Viborgs historiske bymidte opleves storslået og betydningsfuldt i kraft af byens mange prominente og voluminøse bygningsværker samt de mange store torve og pladser.

Byen opstod ved det vigtige vejknudepunkt, hvor den sydgående hærvej og landevejene fra nord, vest og øst mødtes. Den er en af Danmarks ældste byer, formentlig opstået omkring år 1000 og bispesæde fra ca. 1060. Viborg bliver Nørrejyllands hovedstad med landsting og har gennem mange hundrede år været en af landets mest betydningsfulde købstæder og centrum for både verdslig og gejstlig magt.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Viborg er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi en række bevarede bygninger og strukturer vidner om dens historiske betydning som Nørrejyllands kirkelige og administrative hovedby.

De bærende bevaringsværdier udgøres af byens velbevarede middelalderlige byplan med uregelmæssige gadeforløb, store torve, pladser og grønne områder samt frit udsyn til og fra søerne. Dertil byens ældre bebyggelse med fremtrædende bygninger som kirkerne, latinskolen, rådhuset, stiftsamtsgården, bispegården og Stilling's Gård.

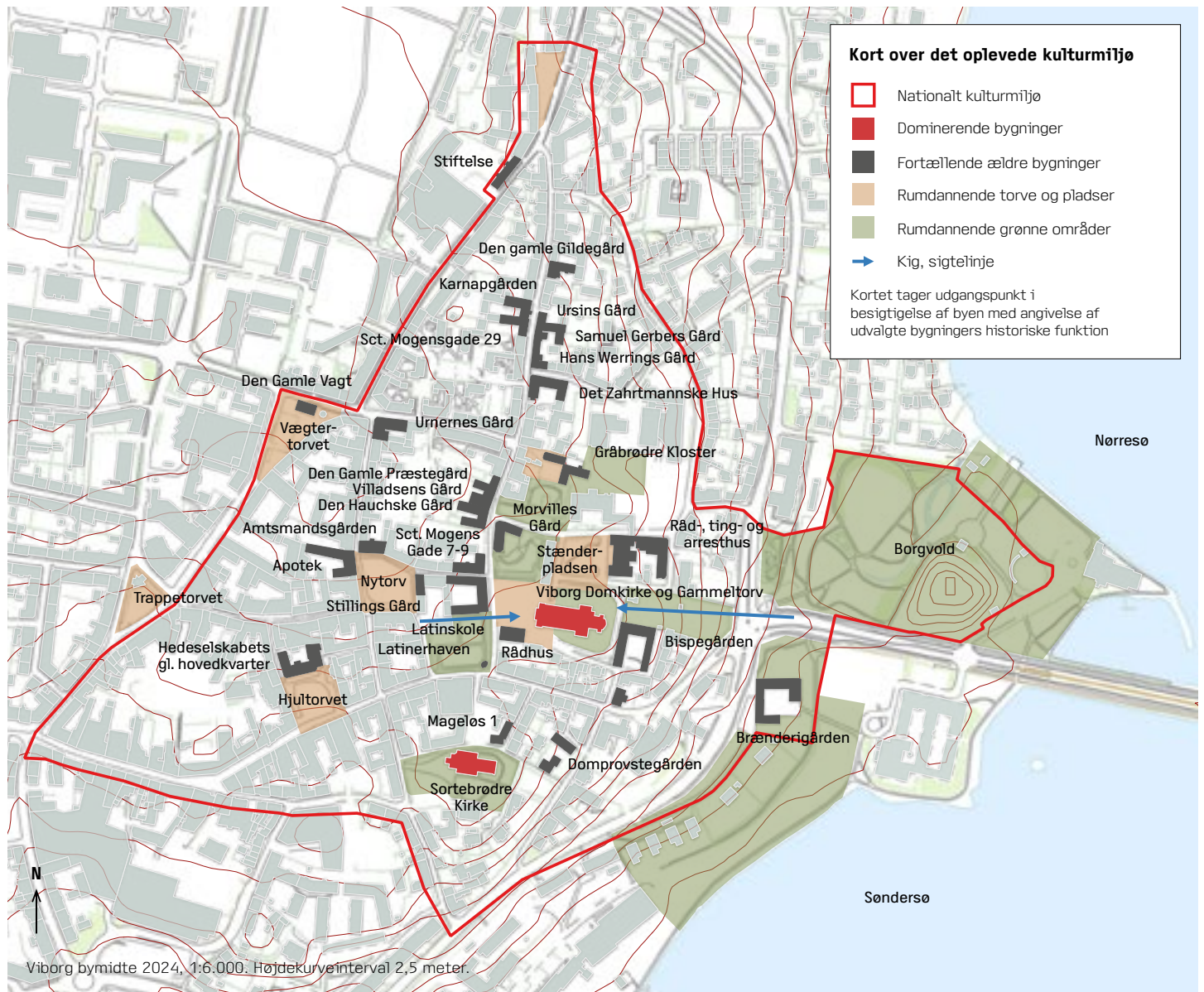
Byens markante profil med domkirken og Sortebrødre Kirke som pejlemærker i det skrånende terræn med den omkringliggende lavere bebyggelse har stor betydning for kulturmiljøets fortælling, ligesom de åbne baggårde, ældre gadelamper og brostens- og pigstensbelægningerne er vigtige for oplevelsen.

Kig hen ad den brostens- og pigstensbelagte Sct. Mogens Gade med de to bygninger med oprindelse i middelalderen, nr. 7 og 9, samt i forlængelse heraf den gamle præstegård fra 1700-tallet, alle fredede.

Sortebrødre Kirke, som i middelalderen var en del af Sortebrødre Kloster. Kirken fremstår som et markant pejlemærke blandt den lavere bebyggelse og danner sammen med kirkepladsen, de høje træer og kirkemuren sin egen historiske helhed.

Den gamle latinskole på Sct. Mogens Gade 1 over for domkirken ved Gammel-torv, opført 1731, fredet. Forhuset er sammen med latinerhaven, rådhuset og domkirken med til at understrege betydningen af et af Viborgs ældste byrum.

Domkirken med de to tårne, facader af granitkvadre og taget af bly står som byens altdominerende var-tegn og pejlemærke.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Delvist

Antal fredede bygninger: 43, bl.a. Gråbrødre Kloster (Sct. Mogens Gade 16A), Bispegården (Domkirkestræde 1), Viborg gamle Rådhus (nu: Skovgaard Museet, Domkirkestræde 2) og Den gamle Latinskoie (Sct. Mogens Gade 1)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 84

Beskyttede fortidsminder: 18; Voldstedet Store Borgvold samt adskillige underjordiske ruiner fra middelalderen - blandt andet flere kirker

Kulturarvsareal*: Viborgs ældste spor går tilbage til årtierne omkring år 1000, hvor der er konstateret bebyggelse nede ved nordvestbredden af Søndersø samt oppe på plateauerne ved i hvert fald St. Sct. Peder Stræde. De tidligste urbane elementer har sandsynligvis sammenhæng med stedets centrale landtrafikale placering, og at der her fandtes et af de vigtigste førkristne kultsteder og tingsteder i Jylland. I tidlig middelalder synes hovedgaden at have været et nord-syd gående gadeforløb langs søerne, omtrent svarende nutidens Ll. Sct. Mikkeis Gade, Riddergade og Sct. Ibs Gade, der førte igennem de mest kirkerige bydele.

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Kommuneatlas for Viborg Kommune, 1990. Bevaringsplan Viborg, 1972

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Nej

Bevaringshistorik: I 1950 stiftes Viborg-Fonden, og i 1974 Viborg byråds fond vedrørende bevarelse af gamle bygninger. I 1975 vedtager byrådet en bevaringsplan for Viborg bymidte

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF KOMMUNEPLAN 2025-2036

"Kulturmiljøet omfatter Viborgs historiske bykerne, Borgvold og Asmild Kloster, som tilsammen er meget værdifuld til forståelse af, hvordan en af Danmarks ældste byer er opstået og har fået sit særpræg. Viborgs opståen har sammenhæng med stedets centrale landtrafikale placering, og at der her fandtes et af de vigtigste førkristne kultsteder og tingsteder i Jylland. Siden kongemagten grundlagde Viborg på dette sted i årtierne omkring år 1000, blev byen en af de betydeligste i middelalderen, og de fælles institutioner formede byen med bystyre, markeder, adelsgårde, domkirke, sognekirker, klostre, landsting og kongehyldninger. De smalle middelaldergader, torvene og de mange institutionsbygninger kendetegner fortsat det beskyttelsesværdige bymiljø.

(...)

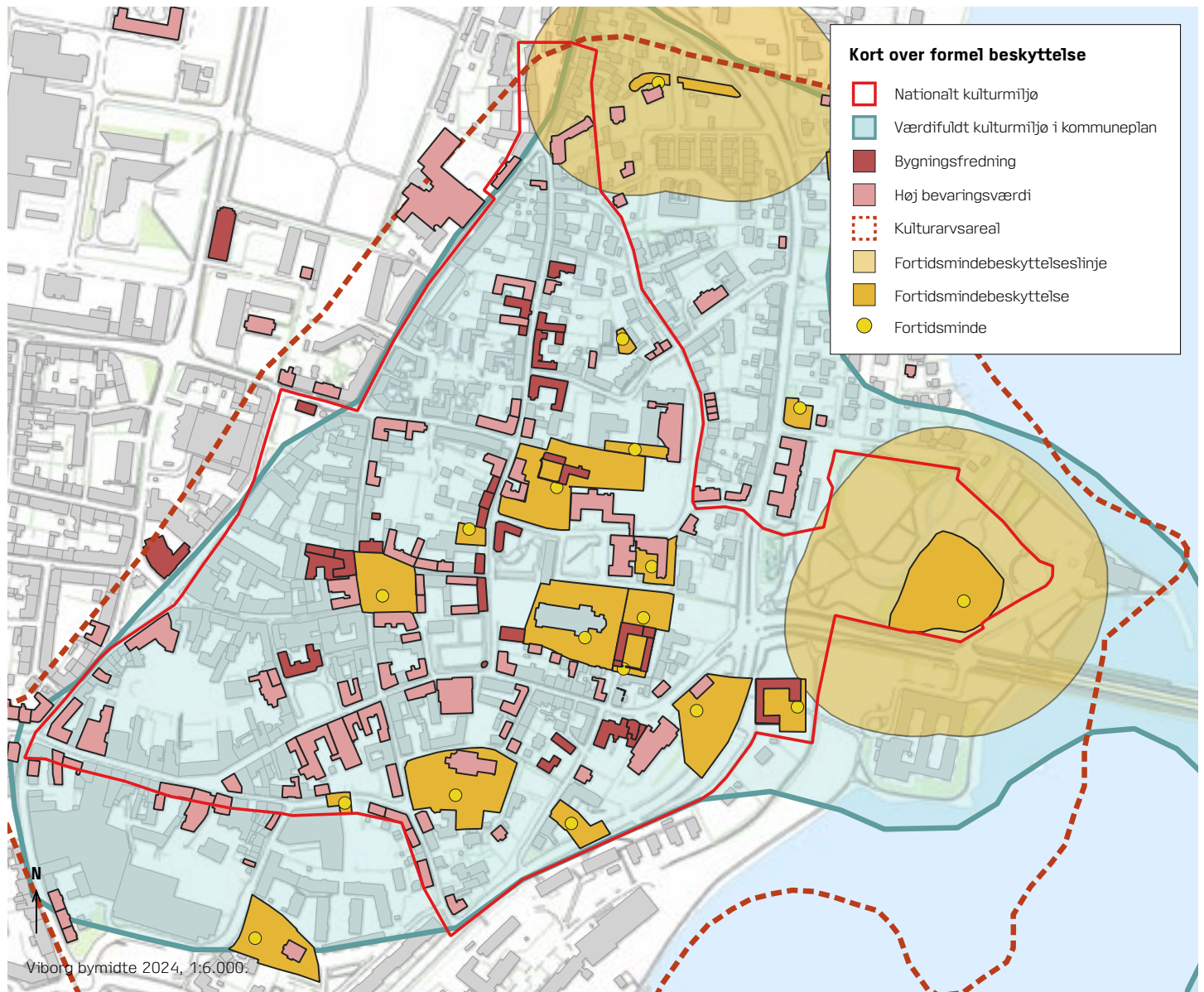
Viborgs bykerne har fortsat middelalderlige gadeforløb samt gårde og institutionsbygninger fra flere århundreder. Kvarteret mellem Nytorv og Gammeltorv udgør en vis arkitektonisk helhed med de mange barokbygninger, opført efter den store brand i 1726. Ikke mindst Sct. Mogens Gade har høj kulturhistorisk fortællerværdi, idet bygningerne i gadeforløbet omfatter huse og gårde fra de ældste middelalderlige stenhuse, over renæssance og barok til nyere tids arkitektur. Endvidere er der et "socialt forløb" med et spænd fra fornemme institutionsbygninger og domiciler til simple håndværkerhuse og tidligere avlsgårde."

Kig ned ad Domkirkestræde med den trefløjede bispegård til venstre, fredet. Bispegården var oprindeligt fra middelalderen, men blev genopført i 1730 efter en brand.

Kig fra Sct. Mogens Gade og ind mod Gråbrødre Kloster, opført i middelalderen, fredet.

Kig fra Domkirkepladsen hen ad begyndelsen af Sct. Mogens Gade med det gamle rådhus fra 1728 til venstre over for Latinerhaven med de stynede lindetræer bag et markant stengærde til højre. Haven var oprindeligt en af byens mange ubebyggede brandtomter efter en stor brand i 1726 og blev i midten af 1700-tallet tilknyttet latinskolen. For enden af haven anes det lille "Rektors Lysthus" fra 1780, der ligesom skolen er fredet. Tårnet fra Sortebrødre Kirke ses i baggrunden.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Amt, stift, land:

Viborg Amt, Viborg Stift, Kongeriget Danmark

Indbyggertal 1801 / 2025:

2.379 / 43.645

Tidslinje:

- **Ca. 1000:** I den sene vikingetid anlægges en by ved Søndersø
- **Ca. 1060:** Viborg bliver stiftsby, og opførelsen af en (ikke påvist) domkirke begynder. Byen er igennem hele middelalderen et centrum for kirke- og kongemagten. Landstinget for Nørrejylland har sæde her, og nyindsatte konger modtager hyldest i byen
- **1150:** Byen får sine første kendte købstadsprivilegier; i samme periode anlægges en befæstning
- **Ca. 1130-1250:** Den første domkirke afløses af en romansk domkirke opført i etaper (nedrevet 1863)
- **1230'erne:** Der opføres flere klostre, bl.a. et sortebrødre-kloster, hvoraf Klosterkirken er bevaret
- **1300-tallet:** Borgvoold opføres efter nørrejydernes fejlslagne oprør mod kong Erik Menved i 1313
- **1520'erne:** Ca. 12 sognekirker nedrives i reformationsårene. Tilbage bliver domkirken og to klosterkirker
- **Midten af 1600-tallet:** Byen ødelægges under svenskekrigene
- **Ca. 1660-:** Byen stagnerer efter enevældens indførelse; byen beholder dog mange administrative funktioner, såvel kirkelige som verdslige
- **1726:** En storbrand hærger byen
- **1834-1848:** Den nørrejske stænderforsamling har hjemsted i Viborg, og i de følgende årtier oplever byen fornyet vækst
- **1863-1876:** Den nuværende domkirke opføres som en rekonstruktion af middelalderens kirke

BYEN I LANDSKABET

Viborg ligger centralt i Jylland, hvor flere veje mødes, nær sidste istids hovedstilstandslinje. Oplandet består af magre jorder, hede og hedeplantager. Byen er anlagt på vestsiden af Nørresø og Søndersø, og terrænet skrånede stejlt ned mod søerne.

Opstemningen af Viborgsøerne ved Søndermølle i begyndelsen af 1300-tallet sætter fortsat et markant præg på landskabet. Vandspejlet steg da med ca. to meter til det nuværende niveau, og de to oprindelige søer flød sammen til én stor, Viborg Sø. Med byggeriet af den nuværende vejdamning i 1854-55 opdelt søen igen i Nørresø og Søndersø.

Byens profil kan ses fra østsiden af søerne, hvor domkirken med sin majestætiske silhuet og placering over de stejle skrånninger hæver sig op over bebyggelsen. Også tårnet fra Sortebrødre Kirke markerer sig som et pejlemærke.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Gadenettet er uregelmæssigt, og særligt Sct. Mogens Gade giver et fint vue op gennem det middelalderlige gadeforløb.

Gammeltorv/Domkirkepladsen har ændret afgrænsning flere gange, så torvet i dag står mere regelmæssigt end tidligere. Nytorv blev udlagt i 1584 på det areal, hvor Sankt Hans Kirke og Kirkegård havde ligget, og Hjultorvet menes udlagt efter dette tidspunkt på tomten af Sct. Mathias Kirke og Kirkegård.

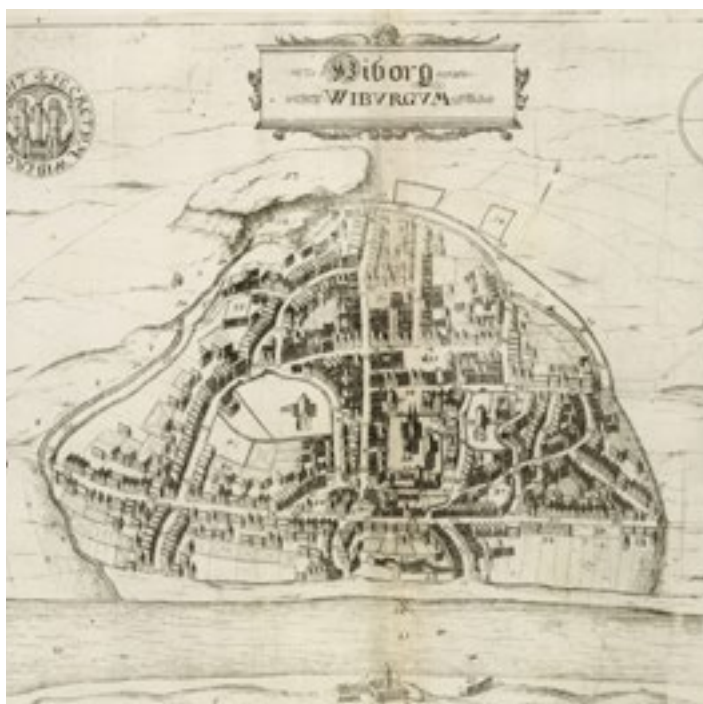
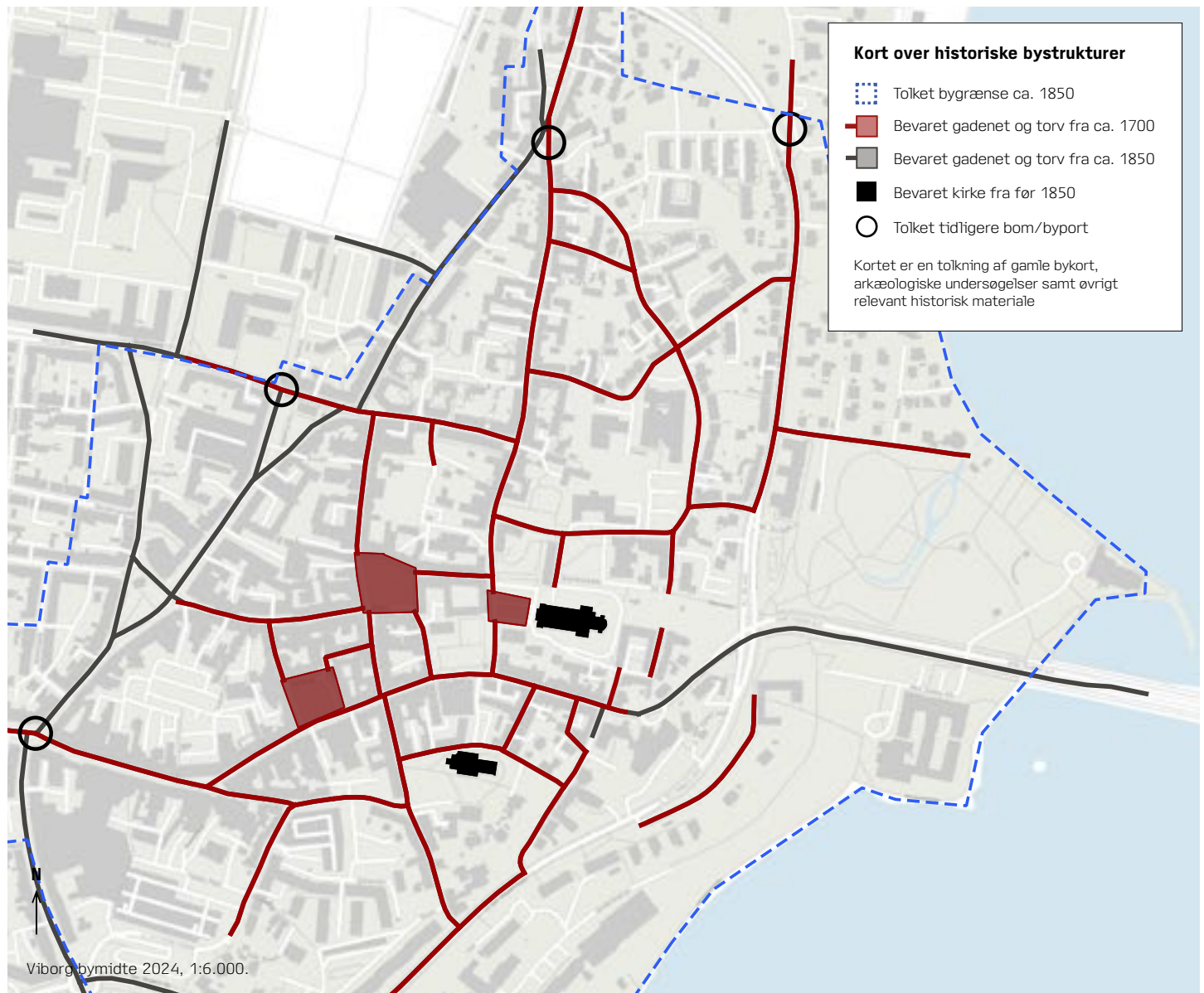
Matrikelstrukturen er præget af rektangulære grunde af nogenlunde ensartet størrelse.

Målebordsblad opmålt 1877, 1878 og 1879, gengivet i 1:80.000.

Det skrånende terræn ned mod søerne opleves tydeligt i byens gader - her er det St. Sct. Mikkel's Gade med Søndersø i baggrunden.

Byen er fokuseret langs to hovedstrøg, hvor det ene løber vestpå fra søen, mens det andet løber parallelt med søbredden, hvor den gamle borgbanke ligger. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Der er ikke sket mange forandringer i byens opbygning. Det ses tydeligt, at Resens kort er forvrænget. Broen over søen fremgår af kortet. Traps trykte kort 1858, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Viborg er et eksempel på en ikke-planlagt by, hvilket ses af det uregelmæssige gadeplan. Den middelalderlige byplan fremstår intakt og opleves labyrintisk med krumme gader og stræder og smalle gyder indimellem. Det skrånende terræn mod søerne tillader flere steder udsigt fra byens gader ud over vandet, hvilket styrker byens sammenhæng til de landskabelige omgivelser.

Helheden i Viborgs historiske bymidte præges af de monumentale bygninger. Disse bidrager til et kulturmiljø med et storslået og magtfuldt udtryk, som understreger byens position som stiftsby og handelsby af væsentlig betydning.

De mange større torve og grønne områder er ligeledes karakteristiske for Viborgs byplan og med til at skabe et særligt åbent og rummeligt kulturmiljø, som fremhæver byens dominerende bygningsværker.

BEBYGGELSESMØNSTRER

Bebyggelsen i bymidten er karakteristisk ved en stor variation i det sociale hierarki. Torvene er tydeligvis præget af større institutioner og herskabelige boligbyggerier i to- til treetagers højde, det samme gælder Sct. Mathias Gade med dens bebyggelse hovedsagelig opført efter 1850.

De øvrige gader opleves mere varierede med en blanding af beskedne bygninger i en etage og større mere statelige bygninger på to- til treetagers højde. De fleste huse ligger med langsiden mod gaden og med side- og baghuse langs matrikelskellene. Der findes tillige enkelte gavlhuse.

Sct. Mogens Gade med et af byens få bindingsværkshuse foran den iøjnefaldende Karnappgård med dens støflige facade af granitkvadre og røde tegl, den fremtrædende karnap og kamtakkede gavle. Begge bygninger er fredede.

BYGNINGER OG DETALJER

Et par af byens få bindingsværkshuse ligger i Mageløs 1 og Sct. Mogens Gade 29, begge opført i årene efter den store brand i 1726. Det er dog stenhuse og de fremtrædende bygninger langs gaderne og omkring byens mange torve, som er karakteristiske for Viborgs historiske bymidte. Flere af disse har oprindeligt huset kirkelige, administrative eller handelsmæssige institutioner og er med til at understrege byens position og skabe kulturmiljøets særlige karakter.

Blandt de ældste af byens huse er resterne af de to klostre: Gråbrødre Kloster nord for domkirken og Sortebrødre Klosterkirke syd for samme, begge opført i middelalderen. Domprovstegården på Sct. Leonis Stræde 1 er ligeledes middelalderlig, formentlig opført som adelsgård for 1492. Hovedbygningen er en velbevaret repræsentant for de oprindelige flere end 50 adelsgårde, som har præget byen.

Derudover er et stort antal ældre huse i Sct. Mogens Gade bevaret. Det stemningsfyldte brostensbelagte gadeforløb flankeret af ældre gadelamper i støbejern vidner om Viborgs ældre bystruktur, hvor gadens bygninger repræsenterer forskellige epoker. På Sct. Mogens Gade 7-9 ligger to af byens ældste stenhuse, herunder et gavlhus fra omkring 1500. Begge er antagelig opført som adelige bygårde. Karnappgården længere nordpå stammer fra 1640'erne, men har en middelalderlig kælder. Bygningen træder særligt frem i gadebilledet med den iøjnefaldende tårnlignende karnap, de kamtakkede gavle, som dog er tilføjet ved en restaurering i 1885, og ikke mindst facadens sammensætning af granitkvadre fra en af de nedrevne middelalderkirker. Flere af gadens bygninger fra forskellige tidsperioder står i blank mur af røde teglsten, blandt andet Det Zahrtmannske Hus fra 1790, som oprindeligt var en bygård, Morvilles Gård fra 1798 og den gamle præstegård fra 1730'erne, som står med synligt bindingsværk og mønstermurede tavle. De mange teglstenshuse kombineret med gadens brostensbelægning giver gaden et levende og taktilt udtryk og står i kontrast til husene med pudsede og kalkede facader.

Domkirken, som er byens altdominerende vartegn, er en rekonstruktion fra 1876, som indeholder få middelalderlige dele fra den tidligere domkirke. Bygningen skulle tilbageføres til dens formodede oprindelige udseende og fremstår i dag som et robust og monumentalt bygningsværk, som er synligt langvejs fra og flere steder fra bymidtens gader. Den stringente fremtoning og facaderne beklædt med granitkvadre står i skarp kontrast til byens krogede smalle middelaldergader, røde teglhængte tage, røde teglstensfacader og pudsede facader i forskellige farver.

Nytorv med den markante tre etager høje Stilling's Gård fra starten af 1800-tallet, statsligt udpeget som bevaringsværdig.

Hjulertorv med det monumentale forhus fra Hedeseelskabets gl. hovedkvarter, opført i 1868, fredet.

Gråbrødre Kloster, fredet, og have tigger som et grønt åndehul centralt i byen.

Stiftamtsgården med forhuset ud mod Nytorv, opført 1757, fredet.

Kig fra Sortebrødre Kirke ned ad den brostensbelagte smalle gade Mageløse med et af byens få bindingsværkshuse på venstre side.

Kig fra Sct. Mogens Gade op ad Nytorvgade mod Nytorv og det gamle apotek for enden. Den smalle gade markeres af pigstensbelægninger på hver side, og bygningernes høje sokler synliggør terrænstigningen op mod Nytorv.

Det pigstensbelagte baggårdsmiljø bag Sct. Morgens Gade 29 A, opført 1727, fredet.

Den matrikulære struktur består overordnet set af større matrikler med gårde, mens der i yderområderne findes flere mindre matrikler. Der er anlagt en jernbanestation i byens sydlige del. Berggreens Købstadskort 1884. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

SØFART FRA DET SYDFYNSKE ØHAV TIL HELE RIGET

ÆRØSKØBING KULTURMILJØ

Geografi: Ærø Kommune, Region Syddanmark

Bytype: Købstad

Landskabelig placering: Midt på Ærøs nordkyst ud til Det Sydfynske Øhav

Anlagt: Formentlig før 1250

Købstadsprivilegier: Senest i 1522

Temaer: Søfart, skipperby, handel, hertugdømmet Slesvig

Karakteristiske træk:

- Den enkle byplan med et gadenet formet som en trekant med Brogade i midten mellem torvet og havnen
- Det åbne udsyn fra byen mod havnen og øhavet og ind- og udsynet mellem by og marker mod syd og vest
- Havnen med toldbygning og kogehus
- Det næsten rektangulære brostensbelagte torv med to gamle vandpumper og monument for Genforeningen
- Den gamle skole på torvet med de fire klippede lindetræer
- Kirken fra 1758 samt kirkepladsen med høje træer - i tæt forbindelse til torvet
- Den sammenhængende gadebebyggelse på små grunde i en- og toetagers højde, ofte med langsiden mod gaden og tilhørende haver bag forhuset
- Købmandsgårde med baggårdsmiljøer
- Stor variation mellem facader i bindingsværk eller grundmur med pudset og kalket overflade i forskellige farver med karnapper, kviste, røde tegltage og utallige farverige og rigt dekorerede hoveddøre
- Mølestien med høje, slanke poppeltræer langs havet
- Det grønne område med dam ved havnen
- Ældre gadelamper - mange fastgjort på facaderne
- De små pigstens- og brostensbelagte gader og slipper

KULTURMILJØETS FORTÆLLING

Ærøskøbing fremstår som et velafgrænset købstadsmiljø med en enestående høj bevaringsgrad.

Byen er et eksempel på en søfartsby, der har rødder tilbage i middelalderen, og som blomstrede op i anden halvdel af 1700-tallet og første halvdel af 1800-tallet. Landbrugsjorden på Ærø er ganske vist frugtbar, men byens opland var lille. Mange indbyggere blev derfor skippere eller tog hyre som matroser, mens andre levede af fiskeri. I midten af 1800-tallet var Ærøskøbing en af hertugdømmet Slesvigs vigtige søfartsbyer med en betydelig fragt af varer mellem Danmark, hertugdømmet og udlandet. Fra midten af 1800-tallet gik byens udvikling i stå, hvilket har medvirket til, at bymiljøet fremstår usædvanlig velbevaret. Det gælder både den middelalderlige byplan, sammenhængen til de landskabelige omgivelser, bebyggelsesmønstret, de mange ældre bygninger, bygningsdetaljer og materialer samt byens gadebelægninger, inventar, haver og beplantning.

Frem til 1867 var Ærøskøbing en del af hertugdømmet Slesvig, hvilket stadig kan aflæses i byen, særligt i de to bindingsværksgavlhuse fra 1600-tallet i Søndergade 32 og 36, som repræsenterer en tidstypisk nordtysk byggeskik.

BÆRENDE BEVARINGSVÆRDIER

Ærøskøbing er udpeget som nationalt kulturmiljø, fordi den er en velbevaret lille søfartsby domineret af mindre huse med fine detaljer og tilhørende haver.

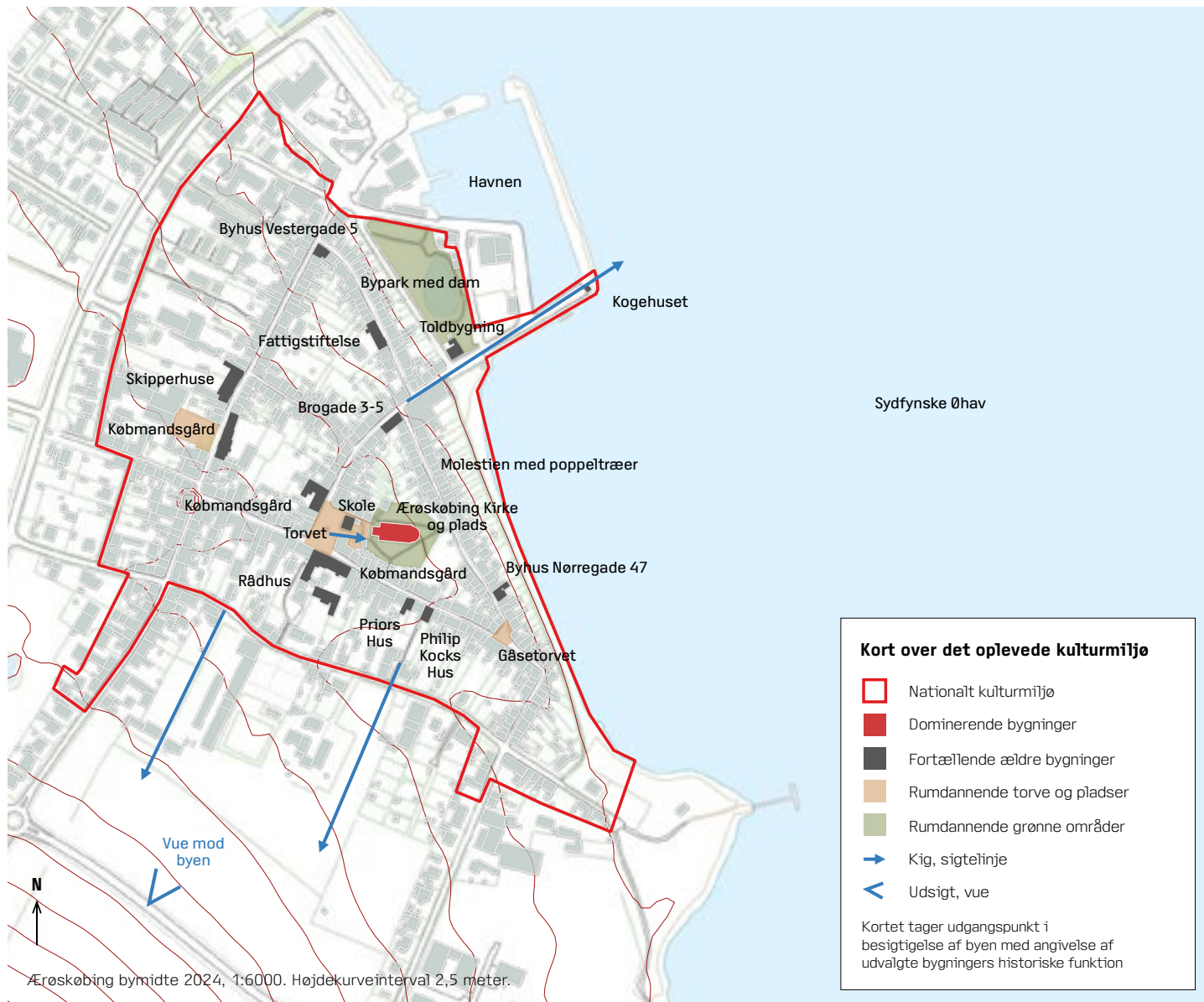
De bærende bevaringsværdier udgøres af den trekantede byplan, der går tilbage til middelalderen, kirken, torvet, de små brostensbelagte gader, de ældre huse og de homogene facaderækker. Dertil kommer den lave bebyggelsesgrad og de grønne haver samt det åbne udsyn over havet mod nord, promenaden Mølestien langs kysten, anlagt efter den store stormflod 1872, og endelig ind- og udsynet mellem by og marker mod syd og vest.

Ligesom andre søfartsbyer har Ærøskøbing mange forholdsvis små grunde og småhuse i en- til toetagers højde, hvilket er med til at fremhæve kirken med dens tårn og spir som byens pejlemærke.

Byens detaljerigdom i form af dørparterne, de ældre gadelamper, de to gamle vandpumper på torvet og det øvrige ældre inventar samt byens beplantning, de mange farverige kalkede facader, karnapper, kviste og røde tegltage understreger ligeledes den historiske helhed.

Brogade med kig ned mod havnen og havet.

Kig hen ad den brostensbelagte Smedegade med de mange småhuse i en etage med langsiden mod gaden, pudsede og kalkede facader i forskellige farver, små stentrapper og de karakteristiske ældre gadelamper på facaderne. Det mindre pigstensbelagte område foran husene med beboernes egne planter og møbler skaber en semiprivat zone mellem den offentlige gade og det private rum indenfor. Foto af Silje Radoor Larsen.

EKSISTERENDE BESKYTTELSE OG REGISTRERING

Værdifuldt kulturmiljø i kommuneplan: Ja

Bevarende lokalplan: Ja

Antal fredede bygninger: 37, bl.a. den tidligere latinske skole (Torvet 9), Apoteket/skipperhusene (Vestergade 44-46) og de to 1600-tals gavlhuse, Priors Hus og Philip Kocks Hus (Søndergade 32 og 36)

Bygninger med høj bevaringsværdi: 270

Beskyttede fortidsminder: 1; genforeningsmonument

Kulturarvsareal*: Ærøskøbings middelalderlige bykerne formodes at rumme intakte kulturlag og anlægsspor

Kommuneatlas/bygningsregistrant: Historiske Huse i Ærøskøbing, 1975. Bygningsregistrant Bevarelse af bygninger og bymiljø i den gamle del af Ærøskøbing, 2016

Bygningsforbedringspulje/bevaringsfond: Ja (via Bygningsforbedringsudvalget)

Bevaringshistorik: I 1944 stiftes Ærøskøbing-Fonden. Kommunalbestyrelsen vedtager i 1971 en dispositions- og bevaringsplan for Ærøskøbing

* Et kulturarvsareal er et arkæologisk interesseområde med skjulte fortidsminder, der så vidt muligt bør bevares i jorden. Kulturarvsarealer er ikke fredede områder. Se i øvrigt: www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/

UDDRAG AF LOKALPLAN 9-9B FOR BEVARING AF BYGNINGER OG BYMILJØ I DEN GAMLE DEL AF ÆRØSKØBING, 2016

"Det er overordnet kommunens ansvar at forvalte og passe på Ærøskøbings gamle og unikke bymiljø, som ikke bare er noget helt enestående i national sammenhæng men også i europæisk, hvad den tildelte Europa Nostra Kulturarvspris netop er et udtryk for. Det er derfor kommunens mål, at der fortsat skal stå respekt om den bevarende lokalplan, således, at den kan fungere som det bevaringsredskab, den er tiltænkt. Det skal herunder understreges, at fortsat kontinuitet i den kommunale planlægning er afgørende for bevaringsarbejdet succes. Planens formål er således fortsat, at skabe et plangrundlag, der betyder, at den fremtidige vedligeholdelse og udbygning af bebyggelsen i den gamle bydel sker på en måde, så de unikke arkitektoniske og kulturhistoriske værdier sikres. Et ønske er også at få uheldige bygningsændringer fra nyere tid erstattet af ændringer, der fastholder det oprindelige udseende.

(...)

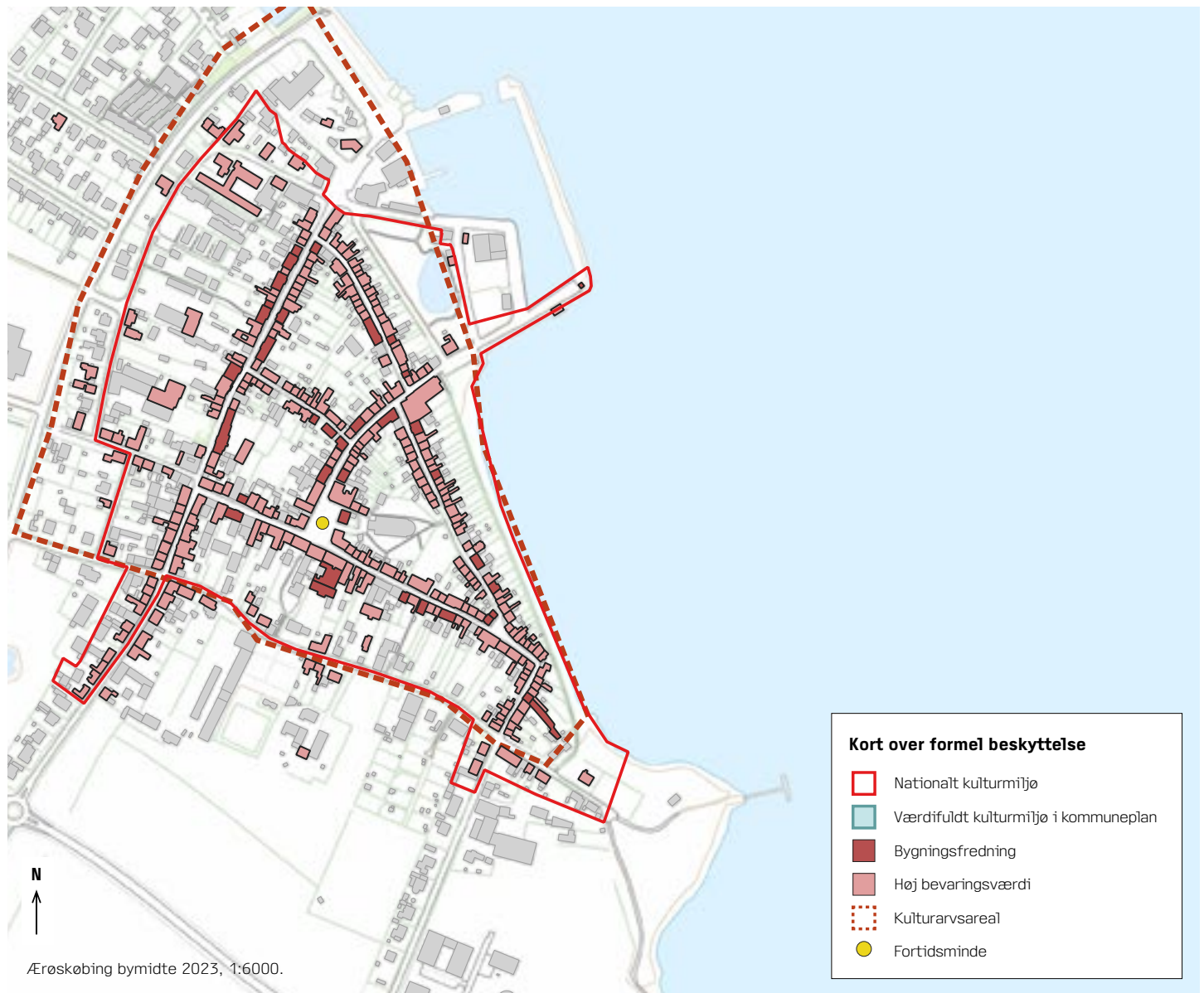
Endelig skal planen være med til at bevare og sikre byens mange bevaringsværdige træer samt gadernes bro- og pigstensbelægninger, der spiller en væsentlig rolle i oplevelsen af bybilledet."

Skipperhuse i venstre side af billedet, Vestergade 44-46 - et dobbelthus opført som to boliger af to skippere i 1784-86, fredet. Foto af Silje Radoor Larsen.

Philip Kocks Hus fra 1645 og Priors Hus fra 1690, Søndergade 36 og 32, begge fredede. Bygningerne repræsenterer periodens nordtyske byggeskik og skaber blikfang i gadebilledet med de farverige bindingsværksgavle.

Ærø Museum, som oprindeligt blev opført til byens første landfoged i 1775, Brogade 3-5, fredet. Bygningen fremstår særdeles markant med sin hjørneplacering, robuste bygningskrop og taktfaste hvidkalkede facader på en sort sokkel.

Til højre i billedet Smedegade 22, opført 1786, fra 1835 fattigstiftelse, fredet. Forstanderboligen lå i det gulvaskede forhus med de opsprossede vinduer, mens fattiglemmerne boede i det mere beskedne baghus.

BYSTRUKTUR - PLACERING OG UDVIKLING

Stift, domme:

Als-Ærø Stift, Hertugdømmet Slesvig

Indbyggertal 1801 / 2025:

1.291 / 932

Tidslinje:

- **Ca. 1200:** Byens første, senere nedrevne, stenkirke opføres
- **1398:** Ærøskøbing nævnes første gang
- **1439-1867:** Ærø og Ærøskøbing er en del af hertugdømmet Slesvig
- **1522:** Byen får sine ældste kendte købstadprivilegier
- **1629:** En stor brand hærger byen
- **1700-tallet:** Havnen anlægges, og byen udvikler sig til en skipperby med sejlads på hertugdømmerne, Østersøen og Norge
- **1860'erne-:** Skibsfarten stagnerer, og indbyggertallet falder gradvist. Byen oplever kun en begrænset industrialisering

BYEN I LANDSKABET

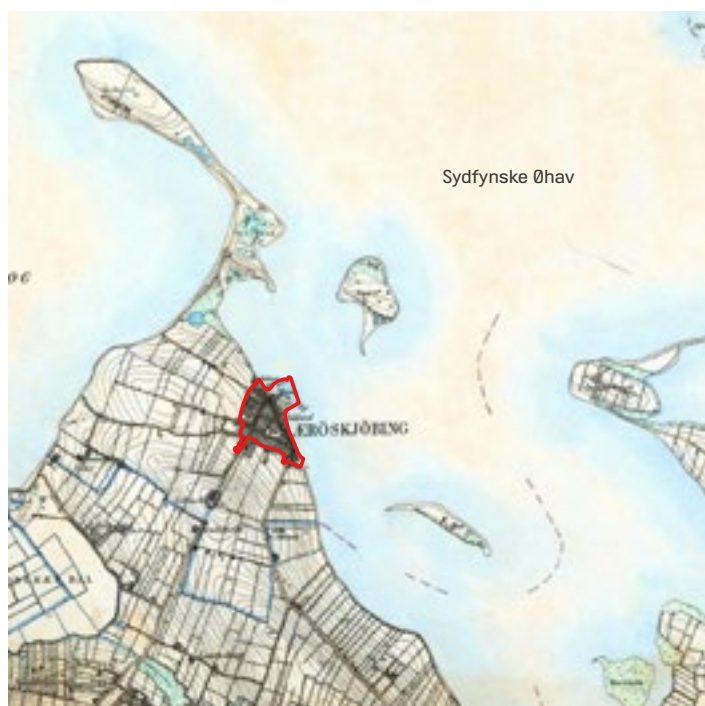
Ærøskøbing ligger på et plateau ud til Det Sydfynske Øhav neden for Ærøs bakkede landskab. Syd for øen er der adgang til Østersøen. Byens placering i nærhed til Østersøen og ved en god naturhavn har givet ideelle betingelser for udviklingen til skipper- og søfartsby.

GADENET OG MATRIKELSTRUKTUR

Den enkle, næsten trekantede byplan er spændt ud mellem skibsbroen (havnen) og de to adgangsveje, Vestergade og Østergade, der fortsætter i landevejene mod henholdsvis Vindeballe og Lille Rise. De to indfaldsveje forbindes af hovedgaden Søndergade, der fører til torvet. Her har rådhuset ligget, og bagved ligger kirken fra 1758. Den svagt buende Brogade fører fra torvet til skibsbroen, som kan dokumenteres fra 1626, men som antagelig er ældre. Den nuværende molehavn begyndte at tage form fra 1811 og blev i 1816 uddybet ved opmudring. Endelig løber baggaderne, Smedegade og Nørregade, parallelt med strandlinjen og forbinder Vestergade og Østergade.

Ærøskøbings trekantede byplan kan minde om Steges, men den er mere regelret. I begge byer ligger (eller lå) kirken og rådhuset i forbindelse med torvet, og en brogade fører ned til skibsbroen.

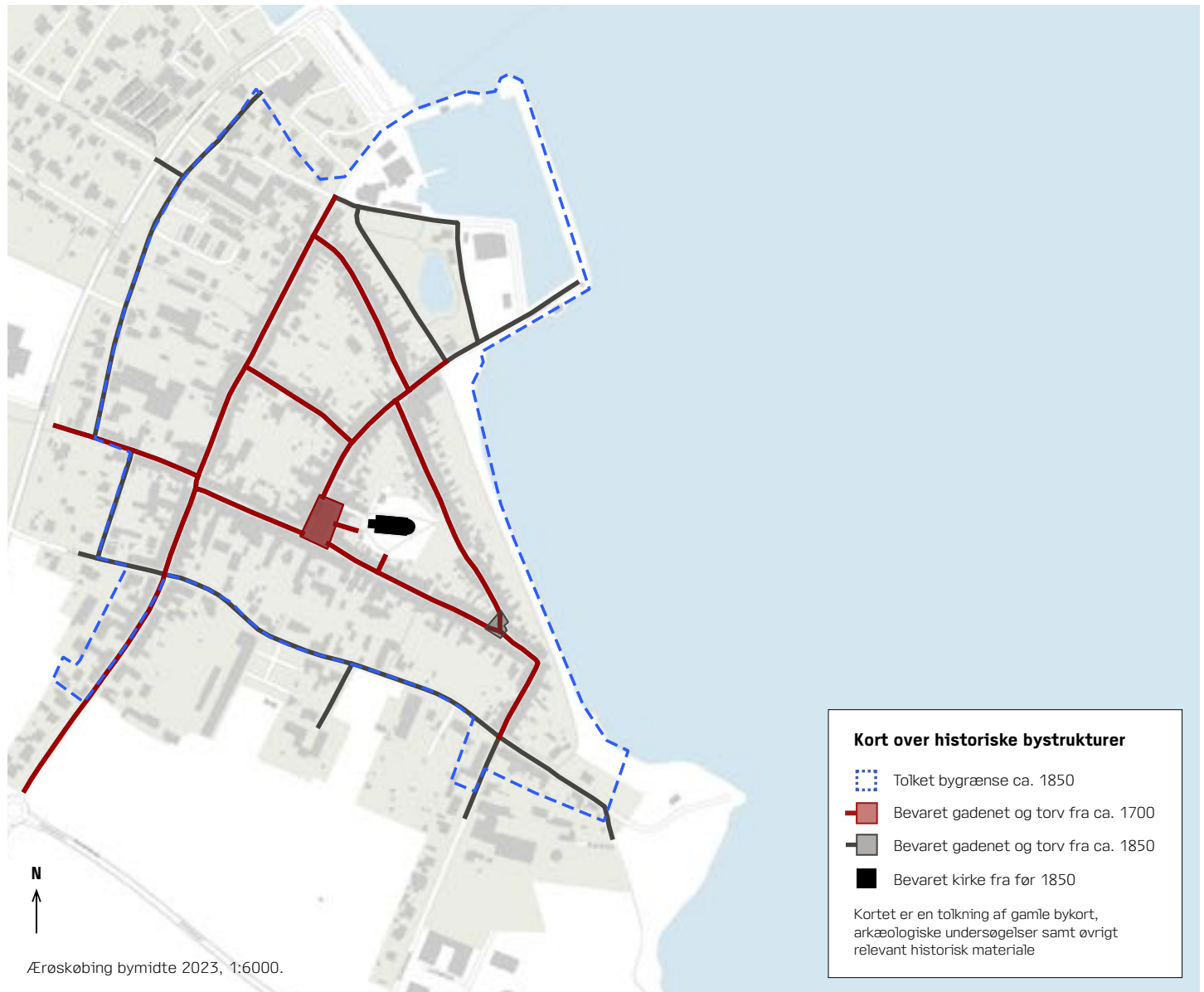
Mange af byens grunde er små og langstrakte. De lidt større grunde findes fortrinsvis på sydsiden af Søndergade og på vestsiden af Vestergade.

Målebordsblad opmålt 1863, 1866 og 1867, gengivet i 1:60.000.

Poppeltræerne langs Molestien ved den sydøstlige del af byen hen mod havnen.

Byen har en lille grundplan, hvor kirken og torvet er byens fokus. Den lange, åbne kystlinje og skibsbroen bevidner, at byen har orienteret sig mod havet. Resens Atlas 1677, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

Grundplanen er den samme som i 1600-tallet, men der er anlagt et stort havnebassin, og byen er vokset lidt indlands. Traps trykte kort 1862, Det Kgl. Bibliotek - digitale samlinger.

BYENS FREMTRÆDEN - ARKITEKTUR OG SKALA

HELHED OG BYPLAN

Sammenhængen mellem den historiske bymidte og dens landskabelige omgivelser opleves som noget helt særligt. Både ind- og udsynet mellem de omgivende højereliggende marker og byen samt udsynet over havet er med til at tydeliggøre kulturmiljøets afgrænsning. Den intakte middelalderlige byplan med de regelrette gadeforløb skaber et overskueligt helhedspræg og medvirker til at gøre kulturmiljøet let aflæseligt.

Torvet er næsten rektangulært og fungerer som et centralt knudepunkt. Byens profil defineres af den centralt placerede kirke fra 1758 med tårn og spir, som hæver sig over den lave bebyggelse.

BEBYGGELSESMØNSTRE

Mange grunde er lange og smalle med små længehuse i en- til toetagers højde, der er opført parallelt med gaderne, således at de danner sammenhængende facaderækker. Til husene hører bagvedliggende haver. Større grunde med huse i op til tre etagers højde, opført af byens velhavende handelsfolk og skippere eller til offentlige formål, findes især ved torvet og langs Vestergade og Søndergade.

Smalle slipper giver flere steder kig ind mellem bebyggelsen og nogle steder videre ud mod omgivelserne fra de tætte gadeforløb. Som eksempler kan fremhæves Philips Kocks Hus i Søndergade, hvor markerne mod syd strækker sig helt op til byen, eller Nørregade, hvor kysten løber parallelt bag husene og kan ses gennem en slippe.

Den gamle skole, "Visdomskilden", med de fire tætbekårne træer, opført 1789, fredet. Den fritliggende bygning træder tydeligt frem mellem kirken og torvet. Kirkens kobberspir ses i baggrunden, og de to bybrønde i forgrunden.

BYGNINGER OG DETALJER

Mange huse er opført i bindingsværk, og en del er siden grundmuret, har fået forhøjet facaden eller tilføjet gavlpartier, karnapper og kviste, som nu er kendetegnende for byen. De fleste af de ældre huse er fra 1700- eller 1800-tallet, dog rækker to små gavlhuse, Søndergade 32 og 36, tilbage til 1600-tallet.

Torvet omkranses af historiske bygninger i toetagers højde. Særligt fremtrædende er den tidligere skole og lærerbolig, "Visdomskilden", fra 1789 med fire formklippede lindetræer på række foran facaden. Midt på torvet findes to gamle vandpumper, som bidrager til den historiske atmosfære.

Købmandsgårdene på Søndergade 18, Vestergade 41 og Torvet 5 er alle fra 1700-tallet og vidner om byens vækst med blomstrende søfart og handel. Alle tre indeholder egne små miljøer med porte ind til pigstensbelagte baggårde og baghuse, som understreger Ærøskøbings historiske helhed.

På mølen ligger et lille kogehus, antagelig fra omkring 1811, hvor søfolkene kunne tilberede deres mad, når de lå i havn. Omkring 1850 blev der indrettet et ledefyr i kogehusets nye kvist. På havnen findes også et lille skibsbyggeri med en bedding.

Ærøskøbing rummer mange detaljer, som tilsammen understøtter et helstøbt købstadsmiljø. De farverige og rigt dekorerede dørpartier er karakteristiske for byen samt de ældre gadelamper ofte ophængt på facaden, de røde teglhængte tage og kalkede facader i mange forskellige farver. Dertil kommer byens træer, særligt det store lindetræ på torvet, de fire markante lindetræer foran den gamle skole, de høje træer omkring kirken og rækken af høje, slanke popler langs Molestien.

Byhuset på Vestergade 5, opført 1777, fredet. Huset repræsenterer 1700-tallets byhuse med sit egnskarakteristiske bindingsværk kendetegnet ved brugen af fyldtømmer, rødkalkede tavl og sorttjæret tømmer med smal hvid opstregning.

Ærøskøbing bymidte 2023. CC BY 4.0 Klimadatastyrelsen.

De karakteristiske store gavlkviste på stribe i Nørregade. Nr. 47, blåkalket og fredet, er et typisk 1800-tals byhus i Ærøskøbing. Facaden blev grundmuret og fik sin gavlkvist i 1828. Foto af Sille Radoor Larsen.

Smal slippe med kig fra Søndergade ud mod markerne mod syd.

Torvet med vandpumperne og Genforeningsmonumentet med lindetræet. I baggrunden rådhuset fra 1863 med den markante røde teglstensfacade.

Kirken. Foto af Sille Radoor Larsen.

Åben port til det stemningsfulde baggårdsmiljø på Søndergade 18. Baghuset fra 1770 er fredet. Den tidligere købmandsgård vidner om byens blomstrende søfartsperiode i 1700-tallet. Foto af Sille Radoor Larsen.

En af byens mange farverige og rigt detaljerede dørpartier og en smal slippe mellem bebyggelsen.

Kig mod havnen med kogehuset for enden.

Den matrikulære struktur viser, at købmansgårdene har ligget nogenlunde centralt og mod vest i byen, mens de mindre huse ligger i byens østlige del. Bergreens Købstadskort 1893. CC BY 4.0 Geodatastyrelsen.

SÅRBARHEDER OG ANBEFALINGER

Kulturmiljøer har en anerkendt og dokumenteret værdi for bosætning, erhvervsudvikling og turisme – en værdi, som i høj grad hænger sammen med den oplevelses- og fortællekraft, der er indlejret i bebyggelsen. I ekspertudvalgets udpegnings af ældre bymiljøer er der lagt vægt på at beskrive den bærende fortælling for de enkelte kulturmiljøer, og hvordan fortællingen er synlig i både bygninger, bebyggelsesmønstre og byplan. Der er desuden lagt vægt på, at kulturmiljøerne danner ramme om et nutidigt byliv. Det vil sige, at det også indgår, om og hvordan nyere forandringer understøtter og supplerer (bevaringen af) det enkelte kulturmiljøes fortælling. Det anerkendes på den måde, at de ældre byer fortsat udvikler sig, og at kulturarven er et aktiv, som er med til at skabe og fastholde bymidtens attraktionsværdi.

Kendskab til de bærende fortællinger og bevaringsværdier og til byens oprindelige naturgrundlag er en forudsætning for også at kunne forstå og formidle bymiljøets sårbarhed, når der f.eks. skal tages stilling til udviklingsprojekter af forskellig karakter. Byernes fortællinger og bærende bevaringsværdier, sådan som de er beskrevet i rapporten, danner grundlag for, at der ved konkrete planer og projekter kan suppleres med en mere detaljeret beskrivelse af sårbarheder. Dette kan skabe dialog og opmærksomhed omkring kulturmiljøets ”tålegrænse” og medvirke til at kvalificere den afvejning af interesser og hensyn, som altid indgår i byplanlægningen – også når bevaring er en vigtig del af formålet.

De ældre bymiljøers sårbarheder kan ligesom bevaringsværdier beskrives og vurderes i flere rumlige skalatrin – fra enkeltbygninger til byen som helhed. Nedenfor oplystes en række generelle ændringer i forskellige skalaer, som de ældre bykerner kan være sårbare over for i forbindelse med udviklingsprojekter. Oversigten er ikke udtømmende.

Byplan og byprofil

Sårbart over for bl.a.:

- Store indgreb i bystrukturen, herunder gadegenembrud eller nedrivning af større dele af den ældre bebyggelse, f.eks. for at give plads til nye boligbebyggelser, butikcentre, parkeringspladser, nye byrum mv.
- Ændringer i den historiske byprofil ved f.eks. opførelse af høje bygninger, som visuelt bryder med den ældre bebyggelse og konkurrerer med/dominerer over kirketårne eller andre markante historiske bygninger.
- Afskæring af visuelle og fysiske forbindelser til byens omgivelser ved f.eks. opførelse af ny bebyggelse på tværs af kig og sigtelinjer til fjord, hav eller omkringliggende forstadsbebyggelse og landskab.
- Ændringer i det ældre gadenet, f.eks. omlægning af vejforløb eller ændringer af vejkruds.

Bebyggelsesmønstre, gadestruktur og gadebilleder

Sårbart over for bl.a.:

- Nedrivninger af bygninger, husrækker mv., som kan medføre tab af værdifulde bebyggelsesforløb og enkeltbygninger.
- Opførelse af ny bebyggelse, som i placering, omfang og udformning ikke underordner sig det ældre bebyggelsesmønster i omgivelserne. Det kan f.eks. være bygninger, der ikke følger en ellers ensartet facadelinje i skel mod vej, store bygninger placeret inde i karréer/gårdrum eller bygninger, som lægger sig på tværs af markante kig.
- Opjustering af bebyggelsesprocent i forbindelse med nybyggeri og/eller lokalplanlægning, så bebyggelsen i volumen eller tæthed væsentligt overskrider det almindelige i omgivelserne eller i den historiske bymidte generelt.
- Sammenlægning (eller opdeling) af matrikler, som slører den historiske bystruktur, f.eks. i forbindelse med nybyggeri på tomme grunde eller efter nedrivning.
- Lukning eller ændring af vej-, stræde- og gadeforløb, herunder stier og passager gennem bebyggelse.
- Ændringer i udformning og indretning af gade- og byrum, herunder fornyelse af belægninger, udskiftning af byrumsinventar og fjernelse/beskæring af markant, ældre beplantning.
- Opsætning af skilte og lysreklamer på bygninger eller i offentlige byrum.

Bygninger

Sårbare over for bl.a.:

- Nyopførelse eller ombygning af enkeltbygninger, som i udformning ikke tilpasses i forhold til de bygningstyper og den byggeskik, som ellers dominerer oplevelsen af bymiljøet. Dette omfatter overordnede forhold som f.eks. tagform, proportionering og facadeinddeling, men også bygningsdele, materialer, overfladebehandling, detaljer, skiltning og farver.
- Placering af tekniske anlæg og installationer til bl.a. strøm- eller varmforsyning, som ikke tager hensyn til væsentlige arkitektoniske bevaringsværdier i f.eks. gadefacader.

Herudover bør man i byplanlægningen også være opmærksom på mere **funktionsbestemte ændringer**, som i nogle tilfælde kan være nødvendige for at tilgodese andre samfundsmæssige hensyn, f.eks. opstilling af el-ladestander eller indførelse af nye regulativer for affaldssortering. I andre tilfælde kan ændringerne være motiveret af bygherres syn på og ønsker til ejendommens anvendelse og udnyttelse:

- Opførelse af ny bebyggelse (eller ombygning af eksisterende), hvor der etableres indgang fra gårdrum, evt. via udvendige trapper og svalegange på facader mod gården. Det vil sige uden indgangsdøre i gadefacaderne.
- Opførelse af ny bebyggelse (eller ombygning af eksisterende) med terrasser på terræn, lave altaner, eller franske altaner i stueetage mod gade eller offentligt byrum.
- Ændring af anvendelse i stueetager, som slører bygningens historiske funktion til handel, håndværk og/eller beboelse. Det gælder bl.a. omdannelse fra erhverv til bolig eller indretning til bestemte typer af erhverv, hvor der f.eks. kan være ønske om afskærmning eller afblænding af vinduer og døre (for lys/indkig).
- Etablering af p-pladser, busstoppesteder og placering af el-ladestander.
- Etablering af anlæg til fælles forsyning, herunder fælles affaldssortering, samt konsekvenser af f.eks. nye regulativer for affaldssortering (hvor hver husstand har flere containere).

ANBEFALINGER

De ældre bymiljøer er på mange måder robuste over for forandringer – hvilket bl.a. ses i den måde, spor fra forskellige tider kan opleves integreret i bystrukturen eller i enkeltbygninger. At bymiljøerne samtidig kan være sårbare over for udvikling, handler derfor i høj grad om at have blik for de forskelle, der er på f.eks. historisk/traditionel byggeskik og nyere tids arkitektur, og på den baggrund træffe bevidste til- og fravalg.

Der findes som nævnt i afsnittet *Proces, forudsætninger og kriterier* et stort og rigt materiale med beskrivelse af de kulturhistoriske og arkitektoniske bevaringsværdier i de ældre byer. Det anbefales derfor, at man i tilfælde af ny planlægning – uanset formålet – indsamler og anvender viden fra eksisterende bygningsregistrarer, udpegning af kulturarvsarealer, byhistoriske beskrivelser mv. Enkelte steder kan det være nødvendigt at supplere med nye registreringer for at skabe grundlag for f.eks. en bevarende lokalplan. Det kan bl.a. være i bymiljøer, hvor der ikke tidligere er lavet en registrering af

bevaringsværdige bygninger, eller hvor denne er utilstrækkelig. Ofte er den historiske bymidte allerede omfattet af en eller flere lokalplaner med bevarende bestemmelser for ældre bebyggelse og byrum, som danner grundlag for byggesagsbehandling m.m. Her kan der være behov for at forny planerne, hvis de f.eks. er af ældre dato og ikke længere er tidssvarende som administrationsgrundlag, eller der kan opstå behov for ny planlægning, f.eks. i forbindelse med større projekter for nybyggeri eller transformation af eksisterende bebyggelse. Det anbefales i alle tilfælde at anlægge et helhedssyn i planlægningen. Evt. kan det i nogle tilfælde være et nyttigt redskab at udarbejde en plan for byens kulturarv, som f.eks. kan fastlægge principper og prioriteringer på overordnet niveau forud for mere detaljeret lokalplanlægning eller som et led i kommuneplanprocessen.

Ligesom de fleste af de 16 bymiljøer i udpegningen allerede er omfattet af bevarende lokalplaner, er det også et gennemgående træk, at der i byerne har været en vedvarende opmærksomhed på netop bevaring – i nogle tilfælde langt tilbage i tiden og ofte præget af en stor indsats fra bevaringsforeninger, borgergrupper, private ejere og kommunernes forvaltning. Dette understreger igen vigtigheden af at arbejde helhedsorienteret og langsigtet, samt væsentligheden af at inddrage de mange forskellige aktører, som på forskellig måde bidrager til at passe på byernes kulturarv og de fortællinger, der skal bæres videre til de næste generationer.

Ribe Domkirke og til højre Kannikegården, opført 2016. Foto af Folmer Iversen.

LITTERATUR

GENERELT

- Christensen, Søren Bitsch (red.):** *Middelalderbyen*. Dansk Center for Byhistorie. Aarhus Universitetsforlag 2004.
- Christensen, Søren Bitsch (red.):** *Den Klassiske Købstad*. Dansk Center for Byhistorie. Aarhus Universitetsforlag 2005.
- Jensen, Jørgen Elsåe:** *Danmarks Middelalderlige Byplaner*. Bd. 1-7. Dansk Komité for Byhistorie og Skov- og Naturstyrelsen. Odense Universitetsforlag 1992-2000.
- Jespersen, Mikkel Leth, Jørgen Mikkelsen og Jakob Ørnbjerg:** *Danmarks Byer fra renæssance til enevælde*. Aarhus Universitetsforlag 2023.
- Kristensen, Hans Krongaard og Bjørn Poulsen:** *Danmarks Byer i Middelalderen*. Aarhus Universitetsforlag 2016.
- Matthiessen, Christian Wichmann:** *Danske byers folketal 1801-1981*. Statistiske undersøgelser nr. 42, Danmarks Statistik. Kbh. 1985.
- Matthiessen, Hugo:** *Torv og Hærstræde*. Kbh. 1922.
- Matthiessen, Hugo:** *Middelalderlige Byer*. Kbh. 1927.
- Mikkelsen, Jørgen:** *Urbanisering og Bysystemer i Europa indtil ca. 1800*. Dansk Center for Byhistorie 2012.

HJEMMESIDER

- Arkitektskolen Aarhus:** *Screening af kulturmiljøer*: aarch.dk/screening-af-kulturmiljoer
- Dansk Center for Byhistorie:** *Kort over købsteder*: byhistorie.dk
- Slots- og Kulturstyrelsen:** *Fredede og bevaringsværdige bygninger*: kulturarv.dk/fbb
- Slots- og Kulturstyrelsen:** *Register over fortidsminder*: kulturarv.dk/fundogfortidsminder
- Slots- og Kulturstyrelsen:** *Kulturmiljø-metoden*: slks.dk/omraader/kulturarv/bevaringsvaerdige-bygninger-og-miljoer
- Trap Danmark:** trap.lex.dk

KORT

- Dataforsyningen:** skraafoto.dataforsyningen.dk/
- Det Kongelige Bibliotek:** kb.dk/find-materiale/tjenester/digitale-samlinger
- Klimadatastyrelsen:** historiskekort.dk/

DRAGØR

- Abrahamsen, Povl:** *Bevaring set fra Dragør*. Dragør Bygningsfredningsnævn 1987.
- Abrahamsen, Povl og Gunvor Petersen:** *Historiske huse i Dragør*. Nationalmuseet 1979.
- Dragør Kommune:** *Lokalplan 25 for Dragør gamle bydel*. 1991.
- Dragør kommune:** *Kommuneplan 2022 hovedstruktur og rammer*. 2022.
- Fischer, Egil:** *Dragør. Foreningen til Gamle Bygningers bevaring*. 1949.

EBELTOFT

- Egevang, Robert:** *Det gamle Ebeltoft*. Nationalmuseet 1975.
- Jensen, Kurt Boye (red.):** *Ebeltoft Kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Ebeltoft Kommune 1999.
- Syddjurs Kommune:** *Lokalplan nr. 177, Bevarende lokalplan for Ebeltoft midtby*. 1998.
- Syddjurs Kommune:** *Kommuneplan 2020-2032*. 2020.

FREDERICIA

- Fredericia Kommune:** *Lokalplan LP328, Facader og Skilte i Fredericia Bymidte*. 2020.
- Fredericia Kommune:** *Kommuneplan 2021-2033*. 2022.
- Kierkegaard, Jens (red.):** *Fredericia kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Fredericia Kommune 1995.
- Matthiessen, Hugo:** *Fæstning og Fristed. Fredericia Interiører med Figurer 1760-1820*. Kbh. 1950.

FAABORG

- Egevang, Robert:** *Det gamle Faaborg*. Nationalmuseet 1976.
- Faaborg-Midtfyn Kommune:** *Kommuneplan 2019-2031*. 2019.
- Faaborg-Midtfyn Kommune:** *Lokalplan 3.88, Bevarende lokalplan for Faaborg bymidte*. 2001.
- Historiske Huse i Faaborg*. Bevaringsplan for Fåborg købstad. Nationalmuseet 1974.
- Våben, Knud (red.):** *Faaborg Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Faaborg Kommune 1992.

HADERSLEV

Haderslev Kommune: Kommuneplan 2021-2033. 2021.

Haderslev Kommune: *Lokalplan 10.60-4*, Midt for en del af det centrale byområde. 1990.

Hartmann, Sys og Henrik Fangel (red.): *Huse i Haderslev*. Bd. 1-2. Fredningsstyrelsen/Planstyrelsen 1982-87.

Tønnesen, Allan (red.): *Haderslev Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Haderslev Kommune 1991.

HELSINGØR

Egevang, Robert: *Det gamle Helsingør*. Nationalmuseet 1976.

Helsingør Kommune: Kommuneplan 2019. 2019.

Helsingør Kommune: Lokalplan 1.150, Helsingør Bykerne. 2017.

Historiske huse i Helsingør. Nationalmuseet 1973.

Tønnesen, Allan (red.): *Helsingør Kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Helsingør Kommune 2000.

KØBENHAVN

Egevang, Robert (red.): *Historiske huse på Christianshavn: fortegnelse over bevaringsværdige bygninger fra før 1870*. Nationalmuseet 1993.

Historiske Huse i det gamle København. Nationalmuseet 1972.

Jensen, Hannelene Toft (red.): *København Byatlas*. Skov- og Naturstyrelsen, Københavns og Frederiksberg Kommune 1996.

Jensen, Hannelene Toft (red.): *Indre By/Christianshavn Bydelsatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Københavns Kommune 1996.

Københavns Kommune: *Københavns Kommuneplan 2024*. 2024.

Ganshorn, Jørgen (red.): *Bygninger og anlæg i Københavns Havn*. Planstyrelsen 1988.

KØGE

Engqvist, Hans Henrik (red.): *Bevaringsværdige huse i Køge*. Fredningsstyrelsen 1978.

Køge Kommune: *Lokalplan 3 - 11, Rammelokalplan for bykernen*. 1987.

Nielsen, Helge (red.): *Køge Bys Historie 1288-1988*. Køge Kommune 1985-88.

RIBE

Esbjerg Kommune: *Kommuneplan 2022-34*. 2022.

Engqvist, Hans Henrik: *Bevaringsplan Ribe*. Det Særlige Bygningssyn 1969.

Jensen, Lis og Michael Lauenborg (red.): *Vadehavet Kulturarvsatlas*. Kulturarvsstyrelsen, Skov- og Naturstyrelsen og Miljøcenter Ribe 2007.

Kierkegaard, Jens (red.): *Ribe Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Ribe Kommune 1990.

Olsen, Olaf: *Nogle tanker i anledning af Ribes uventede høje alder. Fra Ribe Amt 1975*, side 225-258.

Søndergaard, Steffen M.: *Eksempler på restaurering af byhuse i Ribe fra 1957 til 2009 – og eksempler på skræmmende kommunale afgørelser i det bevaringsværdige bybillede. By, Marsk og Gest. Kulturhistorisk tidsskrift for Sydvestjylland 2023*.

RINGKØBING

Nielsen, Carl Lindberg: *Ringkøbing købstads historie*. Ringkøbing 1969.

Ferreira, Alvaro (red.): *Ringkøbing Kommuneatlas*. Skov- og Naturstyrelsen og Ringkøbing Kommune 1993.

Ringkøbing-Skjern Kommune: *Kommuneplan 2021-2033*. 2021.

STEGE

Hartmann, Sys (red.): *Stege indenfor voldene*. Fredningsstyrelsen 1981.

Jensen, Lis (red.): *Møn Kulturarvsatlas*. Kulturarvsstyrelsen og Møn Kommune 2006.

Møn Kommune: *Lokalplan 94*, Bevarende lokalplan for en del af bymidten i Stege. 2000.

Vordingborg Kommune: *Kommuneplan 2022-2034*. 2022.

SVANEKE

Bornholms Regionskommune: Lokalplan nr. 097 for bevaring og videreudvikling af Svaneke. 2019.

Bornholms Regionskommune: *Bornholms Kommuneplan 2020*. 2021.

Egevang, Robert: *Svaneke. Historie – Huse – Borgere. Købstad i 450 år*. Byforeningen Svaneke Venner 2005.

Jensen, Hannelene Toft: *Bornholm Atlas over byer, bygninger og miljøer*. Kulturarvsstyrelsen og Bornholms Regionskommune 2003.

Norn, Otto: *Bornholmske byer og fæstningen Christiansø*. Kbh. 1967.

SÆBY

Egevang, Robert: *Det Gamle Sæby*. Nationalmuseet 1977.

Frederikshavn Kommune: *Kommuneplan 2015*. 2015.

TØNDER

Jensen, Lis og Michael Lauenborg (red.): *Vadehavet Kulturarvsatlas*. Kulturarvsstyrelsen, Skov- og Naturstyrelsen og Miljøcenter Ribe 2007.

Tønder Kommune: *Kommuneplan 2017-2029*. 2019.

Tønder Kommune: *Lokalplan nr. 051-610 for Tønder midtby*. 2021.

Tønnesen, Allan (red.): *Bevaringsværdige Huse i Tønder*. Fredningsstyrelsen 1980.

Tønnesen, Allan (red.): *Tønder Kommuneatlas*. Miljøministeriet, Skov- og Naturstyrelsen og Tønder Kommune 1993.

VIBORG

Kierkegaard, Jens (red.): *Viborg Kommuneatlas*. Planstyrelsen og Viborg Kommune 1990.

Kristensen, Hans Krongaard: *Debat, Nedrivningsbyen Viborg*. Viborg Stifts Folkeblad 15. juni 2024.

Viborg Kommune: *Kommuneplan 2017-2029*. 2017.

ÆRØSKØBING

Hübert, J.R.: *Beskrivelse over Ærø. Et historisk topografisk Forsøg*. Kbh. 1834.

Historiske huse i Ærøskøbing. Nationalmuseet 1975.

Rasmussen, Steen Eiler: *Ærøskøbing Købstad – en Byundersøgelse*. Arkitekten 1941.

Ærø Kommune: *Lokalplan 9-9b, Bevaring af bygninger og bymiljø i den gamle del af Ærøskøbing*. 2016.

